ТЕЕГИН ГЕРЛ

ХАЛЬМГ УРН ҮГИН
АЛЬМАНАХ

ЭЛСТ
ХАЛЬМГ ДЕГТР ГАРГЪАЧ
1957

ТЕЕГИН ГЕРЛ

Октябрьск социалистическ революцин

40-гч

өөнд нерәдсн хальмг урн үгин альманах

Элст
Хальмг дегтр гаргъач
1957

НУР ҮГ

Хальмг урн үгин литератур — Алдр Октябрьск социалистическ революцлә цацу наста. Алдр Октябрин герләр гегәрүлгдсн эн урн үгин литератур сүртә сәәхнәр цецгрв. Эн мана хальмг литератур Монъгълин болн Корейин, Китдин болн Индийин культурла гүн үндсәрн залгълдата хальмг олн әмтнә кесг зун джилин культуриг бнидән шинъгәсмн.

Эврән медрлтә нүүдг «Дөрвн өөрд» государств тогтагч, нег цагт күчтә болн ик чинртә-чидлтә олн әмтнә үлдл-үрнь болгч хальмгуд кесг олн зун джилмүдин туршарт хальмг баатр эпос «Джанърт», кесг олн дуунд болн келврт ордж дуулгддг, туульд ордж келгддг мөнъкинд кишгтә, олн дундан элвг болн күртәльтә орн-нутг күслдән күсдж йовцхасмн.

Олн әмтнә ду дуулач болн йөрәл тәвәч хальмг джанъгъчнр болн йөрәлчнр күчр ик зовлнъгта—түрүтә зун джилмүдиг ивтднь гатлдж күслдән герәслдж сандг иим сәәхн джиргълтә орн—нутгин туск күслиг авч гарсмн. Тиим орн-нутгин тускар «Джанъгърт» игдж күсл болдж келгднә:

«Үкл уга мөнъкин орта,
Үрглджд хөрн тавн насни дүрәр бәәдг,
Үвл уга хаврин кевәр,
Зун уга намрар,
Даарх киитн угагъар,
Халх халун угагъар,
Сер-сер гисн салькта.
Бүр-бүр хурта,
Бумбин орн болна.
Танъсг богдин
Тавн сай алвтнь
Тавн сара газрт
Әрә багтмар бүүрлгсн бәәдг.
Өл Манъхн цагъан уулнь
Газр тенъгр хойрин кисн болад,
Өрүн гарх нарни көл дор

Манъхагъад бääдг гинä.
Öргн шартг гидг далань
Öрӳ сöрӳ хойр урсхулта,
Öнгтä бадмин герл гарад бääдг гинä.
Салгсн нääмн минъгън голнь
Дöчн сай алвтиннь ӳӳдн болгъндиь
Кöрл уга мöнък дöрвн цагт
Элсн сääрм голар джирджнъндж гӳӳгъäд,
Услвр тӳгäдж öгдг гинä».

Гурвн зун тäвн джил хооран эн санд ж кӳсл кедж йовсн орн—нутг хäägъäд, нарн шинъх ӳзг хäläгъäд, орс государствин газр темцäд хальмг улс нӳӳдж гарсмн. Эдн тедн ирчкäд, алдр орс олн äмтнлä эврäннь хӳв—кишгäн негдӳлäд, орс äмтиг эврäннь ӳнн харсач болн итклтä нöкцл гидж тедн лавта медсмн.

1608 джилд хальмг олн äмтн эврäн сäн дурар Äрäсäлä негдлä. Тер нииц дж—негдлгън ööдлдж гархд ик чинртä болсмн. Эн йовдл хальмг олн äмтиг ӳкäд чилхäснь гетлгдж, келн äмтн болдж öсдж-öргджлгъндиь нöкд болдж, алдр орс олн äмтнлä мал—герäн болн культуран ööрдӳлдж хамцхднь йир сäн эв-аргъ öгсн болдг. Аш сӳӳлднь эн йовдл, Алдр Октябрьск социалистическ революц диилснä хööн мана хальмг улс келн äмтн болдж öсхднь кецӳ эркн чинриннь нильчäн ӳзӳлсмн, советск хальмг танъгъчин мал гернь болн культурнь ööдäн гарч öсдж-öргджхднь бас ик нöкд болсмн.

Хальмг олн äмтн орс олн äмтнлä иньг-амрг бäälгън талдан йилгъӳ сäн джиргъл, талдан сäн хӳв-кишиг хäädж негддж ноолдх ноолданд улм батрсн болдг. 1617 джил хаана йосна öмнäс Иван Болотниковин котлврäр крестьянсин болн хазгудин кесн бослгънд, 1671 джил боярмудин болн помещикӳдин öмнäс сöрдж Степан Разина кöтлврäр крестьян улсин кесн бослгънд, 1773—1775 джил Емельян Пугачевин котлврäр болсч крестьянск дäänд—цуг эн тоотд хальмгуд бас орлцсн болдг.

Орсин газр харслгънд, эврäннь шин тöрскäн — Äрäсäг газадин дääснäс, кӳӳнä газр булагъачнрас харсдж, кесг олн бääр бäрдж ноолданд болн йовудт нернь туурсн орс цергла хамдан хальмгуд орлцдж йовсмн. 1709 джил Полтав балгъсна öör шведск äärмиг дäälдж хамх цокхд орсин хаана Негдгч Пётрин гардврар гучн минъгън мöртä хальмг церг орлцсмн. 1812 джил тöрскäн харсдж Наполеонла орс äмтн дäälдсн дäänд гурвн хальмг полк церг орлцдж, нерäн туурулсн болдг.

Эн иигдж хамдан негддж öшäтнлä ноолдлгън хальмг олн äмтиг орс олн äмтнлä ӳр-нииц нъгъӳ бäähиг улм батрулдж чанъгъала. Орс олн äмтнлä хамдан йовдж, тӳӳнä сулдхврин ноолданд дöнъг-нöкд болдж йовхла, зуг тиклä хальмг улс бийдäн сулдхвр авч чадхинь, орсин колонизатормудин даджрлгънас, эврä баячудасн болн нойдасн, зäснъгӳдäсн хагъцдж чадхинь эн йовдл лавта ил медӳлсмн.

Алдр орс олн ӓмтнӓ, тӱрӱн болдж тӱӱнӓ баатр кӧдлмшч классин, Арӓсӓд бӓӓсн цуг келн ӓмтсин кецӱ догшн ӧшӓтн болгч — орсин хаана йоснла ноолддж диилсн диилвр — цуг кӱмн ӓмтнӓ тууджд оргч шин цаг эклв. Алдр Октябрьск социалистическ революцин кӱчтӓ ик дӱӱрӓнь хальмг теегин хамгин эджго эрм цагъан кӧдӓсмӱдӓр бас кӱрв.

1918 джил хальмгт тӱрӱн советмӱд тогтла. Цагъачудла, революцин ӧмнӓс сӧрдж ноолддг бандмудла эврӓннь гарлдсн советин йосан харсдж, ноолдх ноолданд кӱч—кӧлсӓрн бӓӓдг улс цуглулдж авхин центрмӱднь эн советмӱд болдж гарсмн.

Кӱч—кӧлсчнрин алдр кӧтлврч болн багш В. И. Ленинӓ «Хальмг ахнр-дӱӱнрт» — гидж нерӓдсн тууджлгч ӱгмӱднь цуг хальмг теегӓр чанъгъ дӱӱрӓн болдж тарсмн.

«Хальмг ахнр-дӱӱнр! Цагъачудин бандмудас тана газритн сулдхкмн. Эн тана газритн сулдхкин тӧлӓ кӧдлмшч-крестьянск правительств болн тӱӱнӓ Улан Ӓӓрмнь ноолдджацхана. Болв эн сулдхвр шулугъар болн цусн багъ асхрлттагъар кӱцӓхин эркд, хальмг ӓмтн кевтӓн, мел нег кӱн кевтӓгъӓр, хаана генералмудин, цагъачудин ӧмнӓс сӧрдж босад, Деникиниг тӱргӓр имрдж уга кехд Улан Ӓӓрмд нӧкд болх кергтӓ.

Хальмг ахнр-дӱӱнр! Тана олн ӓмтнӓ хӱв-кишгнь тана биисинтн гарттн бӓӓнӓ. Улан Ӓӓрмин зергӓнд цугъар орцхатн! Цагъачудин, хазгудин, Деникинӓ бандмудин ӧмнӓс сӧрдж цугъар босцхатн! Эврӓннь Советин йосан харслгънд цугъар босцхатн!»— гидж 1919 джилин июль сард В. И. Ленин келсмн.

В. И. Ленинӓ дуудлгъна хӓрӱднь цуг хальмг теегӓр партизанск отрядмуд, улан мӧрн цергӓ сотьнс тогтагдсмн.

Негдгч мӧрн цергин хальмг полк, тӱӱнӓ дарунь хойрдгч мӧрн цергин хальмг полк бӱрдӓгдсмн. Тер полксин дӓӓчнр тӱрӱн болдж хальмг келӓр «Улан хальмг» — гидг газет бӱрдӓдж гаргъсн болдг. Шин кишгтӓ джиргъл тогтахин тӧлӓ ноолдсн халун ноолдана зальин гӱдӱд хальмг революционн поэзий (шӱлгӱд) тӧрдж гарсмн. Тер джилмӱдт тӱрӱн хальмг мӧртӓ цергӱдин политкомиссарнь поэт болн ду гаргъач Х. Б. Кануковин бичсн дуудиг одачн мана олн ӓмтн дуулна. Олн ӓмтнӓ дуд болдж тохрсн, эн дуудин зӓрсмнь мана эн альманахд барлгдджана.

Кӱч-кӧлсӓрн бӓӓгч олн ӓмтиг тӱрӱ-зӱдӱгъӓс болн келн ӓмтнӓ даджрлгънас сулдхлгън олн ӓмтн эврӓннь эрдм-билгӓн илдӱлдж ӱзӱхлднь болн цаарандь ӧнртӱлдж ӧскхднь дала ик эв-аргъ ӧгв. Советин йосн тогтсн джилмӱдин эргцд хальмг урн ӱгин литератур нег ӱлӱ ик кӱцлттӓ болв. Эн цагин эргцд кесг олн темдгтӓ сӓн писательмӱд — поэтнр, прозаикс, драматургс гарч ӧсцхӓв. Манджин Нимгрин болн Баснъгъа Баатрин, Колян Санджин болн Сӓн — Белгин Хасрин, Сусен Аксёна болн Кӧглтин Даван, Леджнӓ Цернӓ болн Инджин Лиджин, Нарман Морхаджин болн Кӧктӓн Элдӓн, Эрнджӓнӓ Константинӓ болн Дор-

джин Баснъгин, наньчн улсин бичсиг мана умшачнр сääнäр меддж дурлцхана.

Мана орн—нутгт кӳцäгдсн социализмин алдр тууджлгч диилврмӳд, ик орн — нугтгин хамг йосан гартан авч эзн болсн советск кӳн, советск олн-äмтиг коммунизмин хаалгъар кӧтлгч, туургсн Коммунистическ партин гардгч чинр — эн хамг тоот хальмг поэтмӳдт болн прозаикст шин улм шин шӳлгӳд, поэмс, рассказмуд бичхднь дӧнъ болдж кӳч ӧгнä. Немецк-фашистск булагъачнрин ӧмнäс сӧрдж советск олн äмтн тӧрскäн харслгъна Алдр ик дääнд орлцсндпь нерäддж «Маниг бичä марттн, äмд улс» — гидг нертä поэм Кӧглтин Дава бичсмн. Тер поэмин эркн баатрмуднь: Советск Ääрмин дääч, багъ наста манъгъд поэт Муратов Темир; 1910 джил Петербургск университет дуссн Пражск университетин профессор Костас Густаїнис; юмнас ääдго орс салдс — партизан Андрей. Эн поэмд фашистнрин ӧмнäс сӧрдж ноолдлгъна болн интернациональн туск учр-йовдл ик ивтркäгъäр келгддж.

Поэзинчн, прозинчн халхар Колян Санджж болн Сäн — Белгин Хаср сääнäр кӳцлттäгъäр бичцхäнä. Эдн хоюрнчн хальмг фольклор (туульс, ӳлгӳрмӳд) болн хальмг олн äмтнä амн ӳгин кел кецӳ сääнäр медцхäнä. Альманахин эн номертнь эднä бичснäс зäрмнь барлгдджана.

Эрнджäнä К., Нарман М., Сусен А., Кӧктäн Э., Инджин Л., Дорджин Б. бичлгън—билтӳдтнь магъд уга кӳцлмӳд бääцхäнä. Сӳл цагт шин шӳлгӳд болн прозмуд бичдж эдн шундж кӧдлджäцхäнä.

Мана бичäчнрин—шӳлгчнрин зерглäнд шинäс ӧӧдäн ӧсдж йовх, багъ наста Балакан Алексей, Хоньна Михаил, Байдын Санджара, Санъгъджин Бося болн наньчн улс ордж бääцхäнä.

СССР—ин олн äмтсин нинцнъгъӳ иньг — амргар бääдг бӳлд Советск хальмг танъгъч ӧсдж батрджана. Умшачнрин оньгт ӧгчäх хальмг урн ӳгин альманах Алдр Октябрьск социалистическ революцин 40-гч ӧӧнд нерäдсн хальмг советск писательмӳдин бичлгън—билгиннь тооцан болджана.

Джимбин Бембä.

Шүлгүд болн поэмс

ХАЛЬМГ МӦРТӒ ЦЕРГЧРИН ДУН

Зерглӓд довтлхларн зеергсӓс сӳртӓ,
Зеллӓд орхларн загълмас дурта

Захан негнь — баатр мет,
Залу болвас — зӧргин кет.

Зӧвтӓ ӳӳл зӳркнӓс дота,
Зӳтгсн дӓӓсн зурмсас зута.

Эджгорулгсн газрмудтнь, элкинь йӳӳлгъий,
Харгъсн газрмудтнь хавсинь кӳӳлий.

Ховдг седклсинь элсар ханъгъай,
Хоосн чееджсинь хоргълджар цутхий.

Ирсн хаалгъинь илм таслий,
Хӓрх хаалгъинь хӓӓдж бӧглий.

Хар цусарнь газран услй,
Хамг ӓмтнӓннь ӧшӓагъӓн авй.

ТАВН УУЛИН БЕЛДНЬ

Тавн уулин белднь
Товин сумн асхрна,
Товин сумн асхрхла
Тартн гидж заква.

Хойр уулин белднь
Хоргълджн сумн асхрна,
Хоргълджн сумн асхрхла
Хорта дääсäн дарий.

Кӧк уулин белднь
Кӧлг, биййäн амрана,
Кӧлг, биййäн амрадж
Кӧӧсн дääсäн дарй.

Нарн харгъа намчнь
Нарни герлд мандлна,
Нарн дорк орчлнъднь
Насни туршар джиргъий.

АРНЗЛ КӰЛГӰДӒН ТОХИЙ

Арнзл кӱлгӱдӓн тохий, эй, тохий.
Атакд дӓврӓд орий!
Э... Ӓмтнӓ ӧшӓт кӱӱчдж,
Амулнъ джиргълӓн делгрӱлий!

Чашкан гилвкӱлӓд орий, эй, орий,
Чилӓдж ӧӧшӓтӓн дарий!
Э... Шорта буугъан
зӧрӱлий,
Шагшсн дӓӓсӓн кӱдий!

Омгта урагъан хӓӓкрий, эй, хӓӓкрий.
Ӧшӓтнӓ ӧмнӓс босий!
Э... Ҝӱмни дӓӓсӓн дардж
Ҝӱмн ӓмтӓн тӧвкнӱлий!

Ҝӧгсӓд ирсн ӧшӓтниг, эй, ӧшӓтнриг.
Ҝӧрстӓ газрас ӓрлгъий!
Э... Ҝишго андн хортиг
Ҝӱзӱгъинь мошклдж хугълий!

Арнзл кӱлгӱдӓн тохий, эй, тохий.
Ӓрӱн кергӓн харсий!
Э... Улан Церг кӱчтӓ
Ӱнн зӧвӓн авх!

АШТАБ ПОЛК

Ахрхн сӳӳлтä бор мöрäрн
Аштаб полкан темцлäв, Э...
Аштаб полкан темцхлäрн
Ашднь менд ирия.

Картуз-махлагъан ӳмсäд мордлав,
Кавалерин сургъулäн сурлав, Э...
Кавалерин сургъулян
шундж сурад
Коммуна партьдан бичгдлäв.

Булгън гидг балгъсндн,
Буугъин сургулян сурлав, Э...
Буугъин сургъулян шундж
сурад
Большевистск партьдан
бичгдлäв.

Хальмг негдгч полкднь
Хомутников гидг командир, Э...,
Хомутников гидг командирнь,
Хальмг цергчнрäн дахулла.

Хальмг негдгч полк
Хамг хортан дардж, Э...
Хääртä советäн батлдж
Хäрдж теегӳрн ирлä.

Колян Санджа

БРИГАДИР

Октябрин өөнд
керсн
Ударньг берин
бәәдләр
Сар
сәәхн мандлв.
Санамр
төвшүн өөдлв.
Агъарин
мелмгър тенъгсиг
Энъднь,
эрстнь
гатлхар,
Қаманин кевтә
зөрмгәр,
Күцлтә мет
усчв...

* * *

Блюхрин
щүрүнлә харгъсн
Баячудин мухла
церггшнъ —
Хумхл цагъан
үүлд
Худхлад, худхлад
буднъгърад —
Сарин наагъур
тасрлдад,
Салькнд көөгдәд
зулцхав.

* * *

Салькн,
салькн,
салькн —
Өдрин — дуусн
аздлв...
Сөөднь,
салькн —
Бешин
хоолд
Биивән
татад
геглзв.
Бугъун
баг хотнд,
Бригадин
нег орнд,
Салькна
хорта дуунд

Шургъчин
нööрнь хатв.

* * *

Сööни туршар
зуульчлсн
Сар
кевтртäн ööрдв.
Унтсн
улсин сÿрклäн
Эн —
салькнла
кемклдв.
Öлäджин
Шуургъчин
орнь
Öвртä — мет
хатхв.
Эргäд
сÿÿджäн
сольв-чигн —
Унтдж
эс чадв.
Öвснä
бачт зööврт
Оньдин
салькн харшлна.
Обкомдан
öгсн болзгт
Кÿцшго-болдж
зована.

* * *

Саамнад,
саамнад,
шуукрад
Салькн
сöньгäн öргнä.
Зöвÿртä
Шургъчин зÿркиг
Зÿÿгъäр
годжгънад бääнä...
«Бригадир
бийдäн гунд!..
Бичä
денъцхäр
сед.
Сöнъгим
эдлäд унт!..
Салькна
кÿчиг
мед!..
Термтä —
гермÿд кÿÿчдв,
Тенъгс
догдлулад оркдв.
Тесдж —
ядад дöгхлäрн
Теегин
хамхул
урлдадв.
«Öвсн» —
гиснчнь нанд —
Öдрä — сööнä
зоогм,
Öсвкäд
ÿлäсн —
цагтм
Öрвлг-кевтä
нисдм.
Алтн — делкä
деер
Аль-сансарн
ÿлäдв.
Кезä — кезäнäс
нааран
Кÿмнд
дääсн болдв»...
Икрхг — дуугъан
дуулад,
Иигдж салькн
дööглв.
Ца-цагъан
экрдж
Чикнд-хаддж
ÿлäв.

* * *

— «Салькар
шалтг-кедж
Санамр — суудж
болшго,
Сääхрх — билä
гидж
Седклäн
аадрулдж чадшгов.
Ÿвлнь
ööрдсн цагт

Ордг боранъ
тургн,
Олна тöр
оратснд —
Öгдг хäрÿм
— «Салькн»!..
Бийлäрн
иигдж кÿÿндн
Босдж
Шургъч хувцлв.
Салькнла
гарч дöрлдхäр
Серÿлдж
бригадтан келв:
— Салькн догшн
болсар
Шалтг келхд
ичр...
Манъгъдур
шуургън шууршгогъинь
Манд медхд
кÿчр...
Сунъгъад
öдриг утдхад,
Сööгъинь
немдж öгцхай...
Унтдг нööриг
ахрад,
Öвсиг
болзгтнь зööцхäй!..
Обком
мана чинриг
Ўвлд белдлгъäр
шÿÿхмн...
Большевик-колхозта
болсан
Бидн
партьдан
ÿзÿлхмн!..

* * *

Ўгин кÿчн
нургъар
ирвлзäд —
Нööриг
мöндрäр
цутхв,
Бригадин зÿркн
öрчдäн
бульглад,
Серлиг
кÿцлäр
цадхв...
Болв
цуг тагчг...
Дала
дääвлснä ард
Дÿнъгäдж
дольгад амрдг,
Дääч
дäврхäсн урд
Тунъгъадж
ухагъан холгъдг.
Бригад дундас
генткн
Бондша Эрвнъ
джинънв:
— «Залус,
зÿткти!
Дöрлдä кей —
Болзгнь —
хöрн тавн»—
— Дöргäд
öмнäснь гÿткн
Кондша Баснъ
босв:
— Гергд,
гÿджртн!
Меткäд медий,—
хäрнь —
— Бооцсн болзгасн
Хäрÿ
бичä ишкий!»
«Дуусий» — гисн
ÿг
Дегц —
киигъäр келгдв,
Цаг
тÿдäшгон эркд
Цуг
шамддж гарцхав...
Ўчÿкн
эн агчмд
Ўÿдн
утьдад одв.

Шургъчин чикнд
генткн
Салькн
сугшсн болв.

* * *

Суух
сарин кӧлд,
Шӳӳх
кӱцлин мӧрт,—
Гучн гурвн
тергд,
Гӱджрсн
залус,
гергд
Шуукрсн
салькиг ӧрӓд,
Шоратсн
хаалгъиг ӓрӓд,
Бӱӱрӓ
унтсн теегт
Дӱӱрӓ
заядж джинънв.

* * *

Тесл-уга
кӱрв,
Тӱдл — уга
бӱслв,
Уул — болсн
искирдиг
Биил — месӓр
булгъчв.

* * *

Задин
хар салькнас
Зудин
зӓньг донъгъдв,
Мел
ӧшӓтӓ юмншнъг
Манла
гацдж чанъгъдв.
Идшлсн
цармудин сӱӱлмӱд
Элкинь цокдж
долдална.
Ачгсн
ӧвснӓ бутмуднь
Уруднь
хурлгъдж нисдднӓ.
Бӓрм — чигӓ
арджанас
Биилд юмн
бӓргдхш,
Ӧргӓд хайсн
ӧвснӓс
Ӧрӓлнь
тергнд кӱрхш!..

Кӧдлмш
кенӓ гидгтн
Кӱӱнӓ
седклӓс бӱрднӓ,
Ухагъан
ӧгӓд кехлӓ,
Оньдин
эвнь олдна:
Тӱрӱн ачсн
тергдӓрн
Тӧгӓлӱлдж керсг
бӓрлдӓд
Ачсн тергдин
уруднь,—
Ачх тергдинь
зогсалдад —
Экрдж ӱлӓдг
салькиг
Эвинь олдж
меклдв
Нисдж зовадг
ӧвсиг
Кевинь гаргъдж
ачлдв.
Хай, нааран,
Хай!.. гилдӓд.
Халуч — манахн
урньв,
Галв салькна
кӱчнлӓ
Ганьдгта бригад
Мийӓркв.
Бат — бургъсн
ишнь
Балтгин
гартнь уйдна,

Сендчäд
өргäд өгсинь
Санджин Äлäн
хавлна.
Татад гарсн
тергдт
Тугтна Манджнь
тўрўлнä,
Мел оньдин дахлдад
Муукан Анджнь
Меткäлднä.
Чулчин Очр
Бадмтагъан
Чидлин туршар
гўджрнä.
Темснä Кўўкä
теднтäгъäн
Тенъцл булалддж
дөрлднä.
Безгтä
Коман Бооватн
Биилäн,
хайдж цухрхш
Больницд
ильгäхäр седвчн
Бригадан
хайдж гархш.

* * *

Овалх,
ачх болгънд,
Оньдин
сўрäнь дўўвр.
Энънäд
цувад гархд —
Омгта дунь —
дживр.
Хойрхн часднь
унтад,
Хотин — уврлань
амрад,
Арвн хонгин
туршн,
Äрўн седклäр
дуршн,
Өдр — сөөни
кемджä — ген
ўвлин
аюлд белдв...
Цуг тиигдж
зўтксäр
Цаг
шинäр хўврсäр
Шавдгър хар
Искирдс
Шамддж ўвлзнъдäн
орв,
Наста бухмуд
кевтä
Нег — негндäн
ташалдв.

* * *

Шунсн
Шургъчин бригад
Шуукрсн
салькиг диилв,
Андгъарлсн
хөрн-тавнд
Өвсн
зөөгдäд дуусв.

* * *

Салькн,
салькн,
салькн,
Өдрин — дуусн
аздлна.
Сөөднь салькн —
Бешин хоолд
Биивäн татад
геглзнä.
Бугъун
хотнд —
гертäн,
Бўлäкн,
улвта
орндан,
Салькн —
задиг дөөглдж
Шургъч
нөөртäн
инäв.

1934 дж.

— 69/6 —

Сян-Белгин Хаср

АСХРСН, АСХРСН ДУД...

Кен гаргъсн думб
Келн болад йовдмб?
Кезä цаг мартх!
Кедӱ наснд кӱрх!

Алтн äдл ӱгднь
Айсин сääхнь орна.
Асхрсн, асхрсн дууднь
Ард ардасн гарна.

«Ääдрхнäс гарад йовхла
Äалтä шамс шатллдна»...
Дууч, бичч танъгъчм
Дӱӱрäд теегтäн ирлднä.

Хальмг теегин иньгч,
Халун зӱрктä ӱрнч!
Хäрäд ирвч, байрта,
Хääртä танъгъчан батлй!

Тӱрӱн чолу тäвлгън
Тӱрӱ зовлнъгта болдмн.
Хäрӱ бичä цухрич!
Улм уралан гӱджрич!

«Гертäсн гарад йовхла
Герлтä шамс шатлдна»...
Омгта танъгъчм олдвч!
Олндан бах болвч!

Кӧк Тенъс, Иджл,
Кӧгшн буурл Тенъ,
Манц, Шорвин Кец,—
Маниг кӱлäгъä, кӱцä!

* * *

Кен гаргъсн думб?
Келн болад йовдмб?
Кезä цаг мартх!
Кедӱ наснд кӱрх!

Алтн äдл ӱгднь
Айсин сääхнь орна.
Асхрсн, асхрсн дууднь
Ард, ардасн гарна.

1956 дж.

НАРТ ДЕЛКӒН НЕРН

Дўрвксн
галд довтлсн
Дўмбр Тӧрскнӓ ўрн,—
Делкӓ
ачар, кӧдӓгъӓр
Делгрсн алдр нерн.
Нарт делкӓ
ӧргн кевӓрн,
Нӓрн шинджин
мергн билгӓрн,
Нерны
алдршсн улсиг
Нег амар дурдна.
Маш байрта
социализмиг,
Маркс—Энгельс
экн номлсиг,
Манъгъс олн,
ӧнр орн
Мактдж
тууджддан билглнӓ.
Тер кемӓс
хоорандны,
Улм цааран,
ураландны,
Тег, телтр
Усн, уул
Кедн,
кедн гатлдж,
Мандлсн сӓӓхн,
элвг дала —
Джиргъл ордг
Джим хаалгъин газрч —
Мана цагин
алдр нерн —
Мӧн Ленинӓн кўндлнӓ,
Мел Ленинӓн мактна.
Минъгън, минъгън джилд,
Мӧнъкин дӧрвн цагт —
Амулнъ
шин джиргълин
Алтн
сӓӓхн тууджд
Алдр Ленин нериг
Нарт делкӓ кевӓрн
Нарнла ӓдлцўлдж дуулна.
Дун
дуурад одна.
Нерн зўркнд хадна.

1957 дж.

ИК ГАЗРИН ЗЎРКН

Кӧгшн ӧвгн нанд
Келсн нӓрн ўгмўд.
Ӧвгнӓ ўгӓр танд
Ӧргдж нерӓдсн шўлгўд
— Москва
ик газр.
Мана зўркн
тенд болдмн.
Кӧгшмб
хотна кўмб,
Кӧӧсн кўцсм
энъкр ўрдм,
Эгкм,
эврӓ бийм,
Ачнр-джичнрм,
Амулнъ
сӓӓхн джиргълм —
Алтн Москван
бийдны бӓӓдмн!
Хальмг
кўмн улсас,—
Хату
баатр ўрдўдт —
Кӧгшн
бичкн болгънас
Келдж
менд кўрг!

Мөнък
    мана Ленинлә
Мөн
    танъгърг йовсн,
Итклтә
    көгшн гвардьд
Ицктә
    ханлт өрг!..

* * *

Өвгн үгән төгскв.
Өргәд иигдж дуулв:
— Москван халун зүрки
Мини теегт бульглна!

1957 дж.

ПАРТЬ ӘМН-ЗҮРКМ

Эндрин
    мана цагт,
Энъгин
    олн танд,
Эгл
    арин нанд
Энъкрнь
    Ленинә парть!
Күн
    кен чигн,
Күчтә
    энъкр партим,
Бидн
    дурта гвардим,
Бичә көндә,
    нерән ге!
Бузр
    цуста гаран,
Буулгъ доргшан,
    уга ке!
Партьд
    би угав —
Парть —
    әмн-зүркм,
Партин
    төлә үкнәв!
Ниицкнъгъү
    негнә төлә,
Ниидәр
    төвкнлтин төлә,
Тенъгр өөд
    күнд гаран,
Тег дундан
    көшр өргнәв.

1957 дж.

ӨНДР НАРН

Өндр нарн мандлна,
Өнр тег саглрна.
Салькн
    наагъаснь саналдна,
Сар
    теднлә санъхана.
Сар, нарн
Тег, одн
Санвт нама?
Дуулйа нанла
    айсин дурнд!
Биилйә манла
Билгин
    дорк бернд!
Кен
    сәәхн дуута?
Кенә
    домбр айста?

* * *

Өндр
    нарн бос!
Өнр
    тег тос!
Дуучнр
    дүүрәд ирв.
Дуд
    дорасн гарв.

1956 дж.

Дендäн Айс

ТЕЕГИН ЎРН

(Поэмäс)

Сал голин партизанмуд
Сўртä кевäр мордцхав.
Гашун станцин öөр
Гурвн хонгтан цуглрцхав.

Зимовнигä, Мартьма улс
Зöрлцäд негддг болцхав.
Буденнур оч йовнавдн!
Бидн бас Буденнур!

Зимовниг, Гашун хоорнд,
Зуслнъгар гарсн улсшнъ,
Кесг минъгън äмтн
Кöлгäрн, бўлäрн цуглрна.

Тег кöкрäд унялтна,
Тенъгр цевр-джилмäнä,
Теегин салькн зäрмдäн
Тесдж ядад äмсхнä.

Зимвониг балгъсн талас
Товмуд кўрджнъäд бääв.
«Зуслнъ» дунд дакад
Товин сумд хагърв.

Амрлгънд хооран гарсн,
Ааку Харти хойрт
Атакт белдтн гисн
Адгъмта зäнъг нрв.

Хойр цагин сулдхвриг
Хоорндан кӱӱндврт гаргъсн.
Хойр хальмг командирмуд
Харнъгъу сö салцхав.

Харти мöртä эскадрогъан
Дууддж цуглулдж белдв.
Харнъгъу сööгъин туршар
Дöрäгъäн сулдхкан уурв.

Ааку эврäннь эскадрогъан
Адгъдж бас мордулв.
Ахр сööг чилтл
Аврлт угагъар ноолдв.

Öр цääдж йовна...
Öнцг харс гисн,
Адгъмта зака Буденнäс
Ааку дакад авв.

Цагъачуд улачудиг бӱслäд,
Царицынур гардгинь таслхар
Цергиннь кӱчтä-кӱчтäгъинь
Цувлдулад-цувлдулад тäвцхäв.

Нöр уга бийнь
Нӱднь хурцар хäлäв.
Гашуна мöрг деернь
Гäрдшнъ Ааку зогсв.

Барун бööр деернь
«Браунинг» — хадг ӱзгднä,
Барун гартнь гилвкäд,
Бинокль ӱзгдсн болна.

Зӱн бööр деегӱрнь
Зöвäр утар öлгчксн
Цагъан мöнъгн иштä
Цергä ӱлд ӱзгднä.

Эмäлин öмнк бӱӱргäс
Элкäрн мöрнлä шӱрглдäд,
Мöртä цергин бу —
Мелмäгъäд карабин унджна.

Мөртә цергин өмн
Мөөрсән, зоогъан ўзўләд,
Мөрнь эргәд дугърад
Медмдж угагъар наадв.

Мөрнь толгъагъарн наадв,
Мөрнь туруган теев.
Мөрнә амнаснь көөсн
Могълцград, могълцград салв.

Деернь суусн эзнь
Дөрәгъән тулад зогсна,
Мелмгър улан кенчр
Махлан манънаднь одрхна.

Хар сахлнь атигъад
Халх деегшән давшна.
Хойр хар нўднь
Холин бара харвна.

Биноклäр көөгъәд хәләхлә,
Бичкн салан хурнәснд,
Бултдж мөртә хазгуд,
Белддж бәәсн болв.

Гацата бичкн буднь
Газр деегўр элкднә.
Хонган сольх газр
Холгшан хәәсн болна...

Мөртә цагъачудин ардаснь,
Мөргнә цаадк ташугъаснь,
Цагъачудин довтлгъинь удшад,
Цөөкн товмуд хахлдв.

Аакун эскадрона өөр,
Агчмд зургъан сумн,
Адгъад бәәр булалдад,
Асхрад хагдад одцхав.

Эндәснь Буденнин товмуднь,
Экрәд, экрәд кўрджнънлдв.
Салан хурнәснәс цагъачуд
Сарсалдад гарад ирцхәв.

Нарна герлд ўлдснь
Нәрн ирәрн гилвклдв,
Нигтәр довтлдж йовад,
Неджәдәр зерглäд «дживлдв».

Тал дундаснь цоонглад
Толгъагъан мөрнд халхлад,
Дел дерлчксн офицернь
Довтлад гарад ирв.

— «Мини ардас»! — «Ура-раа!»
Мөрән гәрәдүлн хәәкрчкәд,
Ааку сөнъглчксн үлдән
Адгъад хүрүлн занъгъв.

Ардаснь эскадронь бүклдән
Аакугъан дахад шаргв.
Хойр мөртә церг
Хольгдад үүмлдәд одв.

Мөртә цагъачудин офицеринь
Мана Ааку амдв...
Мергн үлдин шүрүнд
Мөрнәсн офицер хольврв.

Медмдж угагъар, хәврг ъәснь,
Мөрнәннь аминь анъгълзулад,
Мана Аакуг чавчхар
Мангатов хальмг аашна.

Ковүдә Амтән Шарапов
Ковкәдж хәәкрлцдж йовна.
Ааку агчмд хойрагъинь
Амдад хәрү сөргнә.

Хойр хальмг офицермүд
Хәрү эргдж зулцхав.
Аакун хурц үлдәс
Амән авч гарцхав.

Хуучн шин хойр
Хоорндан ноолддж йовна.
Хойр мөртә церг
Хаалгъ булалддж зөрлцнә.

Хәәкрәд орсн цагъачуд
Хәрү шармгдад туугдцхав.
Гелнъгәкнә Канттин хотнур
Герән темцдж зулцхав.

Джирд гисн зӓнъг
Дживртӓ шовун мет,
Хальмг ӓӓмгӯд болгънар
Хурдар нисӓд тӧгӓлв:

— «Буурлас бас хальмг
Буденнта йовдгдж гинӓ.
Мӧрӓр сӧргӓд чавчлгъндан
Мергн болдгдж гинӓ»...

Леджнä Церн

ЛЕНИНÄ ТУСК ДУН

Йовсн хаалгъм хату билä,
Яду болн чагчм билä,
Йосн манд уга билä,
Ярм кӳзӳнд öлгäтä билä.

Нойн, зääснъ, лам, хан
Нойлхдж цадхан медго билä.
Алдр сулдхвр авхар удан
Арслнъгин чидлäн аксдж ноолдлавдн.

Алтайин öргн ик газрас
Агъу джиргъл хääдж ирлäвдн.
Ах—дӳӳнр орсла иньглäд
Амулнъ делдхäр бославдн.

Зуугъад джилин цуста ноолдан
Зуурдин ӳкл болсн уга.
Зӳркнь халун ханлтан ода
Зандн чамдан хальмг нерäдлä.

Базг улан Ленин баатр
Бумбин орим тосхдж öглäч,
Харнъгъугасн гетлсн хальмг эндр
Хаврин агъарар чееджäн киилнä.

Келнь талдан кесг улс
Кӳнъкä амрган дуундан дуулна.
Хальмг, орс, хасг, манъгъд
Хамгин баатран чама гинä.

Багш Ленин öнъгрв гилднä,
Болв тернь худл эсй?
Ӳкл уга мöнък джиргъл
Ӳсхиг чамд заяч öглä.

ӒМӒН ӒРВЛЛ УГА

Энъкр иньгӓн дӓӓнд
Эндр мордулдж бӓӓнӓв,
Диилвр делддж ирхинь
Дурдад дуулдж бӓӓнӓв.
Менд йов, иньг минь,
Махсси хортан дар,
Күмни амулнъ делгрӓхд
Күчӓн бичӓ ӓрвл.
Дӓӓсӓн бичгӓ орша
Дӓврӓд орад йов,
Тохм таслл уга
Төрүц бичӓ ир.
Дааджасн үүличн гартан
Дурта иньгчнь авхв.
Иньгин таалан чамдан
Илгӓн-илгӓн бӓӓхв.
Менд йов, иньг минь,
Махсси хортан дар,
Ӓмтни амулнъ делгрӓхд
Ӓмӓн бичгӓ ӓрвл.

УХАМ ТУСАД УРСНАЛА

Цегӓхн нуурин уснас
Цервсн күүкн үүрнӓлӓ.
Ус үүрснднь бишлӓ,
Уйгън-дуйгъндн дурлнав.

Өрүн асхн хойрт
Өөгүрм нур орнала.
Өөгүрм гарсндн бишлӓ,
Өкӓрлг бийдн дурлнав.

Зальтгсн альвн зүркм
Заядар дотран урснала.
Урсн гидж урсхшла,
Ухам тусад урснала.

1941 дж.

УУЛИН КҮҮКНД

Хальмгин хол теегӓс
Хӓрин гиич боллав.
Сӓӓхн күүкд йөрӓдж
Сөнъ өөдӓн өрглӓв.

Уулин кӱӱкн чамд
Ухани ӱнäн келлäв.
Келхäр, йирдäн бишл,
Кӱӱкн бийдчн дурллав.

Тӱвшӱн хар нӱднчн
Теркä зӱркндм ӱлдв.
Асхргсн бӱлäкн нӱльмснчн
Аршан-хур болв.

Бас нег цагт
Бидн эс харгъхй?
Кӧк Теңгсäэ хоюрн
Кермäр эс йовхй?

* * *

Угзргсн зеердм инцхäгъäд
Уулин белäр джирлзв.
Ухагъан алдсн кӱӱкм
Уул деерäс дайлв.

1941 лж.

ТАНЬЛДХАР ЧАМТА СЕДЛÄВ

Мини му хӱвäр
Машин эрт ирв.
Нама ӱдшäсн лезгинк
Невчк ӧтрлсн болхнч.

Ӧтрлсн болхнч невчк,
Онцлдс гилäв чамта.
Теңгр цокг, ӱнндäн
Таньлдхар седлäв чамта.

Таньлдхар седлäв чамта
Тӱӱгим эс медвч.
Маниг эс кӱӱнцäсн
Машин харш болв.

1940 лж.

КЕРМ ДОТР

Теңгс дунд
Керм йовла,
Тӱн дотр
Кӧвӱд йовла.

Мини ӱүрмүд
Цугъарн унтдж,
Манъхкр керм
Цуурдад йовна.

Кермин өнцгд
Кӱүкн зогсджадж
Кӱрч ирäд,
Кӱүндхäн хääвв.

«Хальмг кӱүкн,
Хамагъасвт?—гиклä
Толгъагъан зääлäд
Терм алнътрв.

«Бельмäсм» гичкäд,
Бийим хайв.
Тачалддж дахад
Тӱрд гивв.

Медсн ӱгäн
Мел келчкв.
Чеедж шавхгдад,
Цääльзäд зогсвв.

Кӱүкнӱр эргäд
Кӱрч ирвв.
Зөвäрт ширтлдäд
Зогслдад орквдн.

«Хасгвт»?—гидж
Кӱүкн сурв.
«Хальмгв»—гидж
Келвв иньгтäн.

Келх келäн
Кӱүктä олвв.
Орс келн
Орчулач болв.

Хальмгвт?—гидж
Кӱүкн мөшкв.
Тӱүгинь йовулдж
Толгъагъан геквв.

«Хальмг»—гидж
Күүкн келв.
Хасгин келәр
Келдв гив.

Хасгин нутгт
Төрләв гинә.
Хальмг келән
Медхшв гинә.

Таньл болад,
Таарч байсвв.
Иньгүдән серүләд
Инженерлә таньлдулвв.

* * *

Тенъгс дунд
Керм йовла.
Түн дотр
Төрлмүд харгъла.

МАРХА

Ут сүүлтә халтрнь
Удан кемлдж дүүлнъннә.
Улан шар Марханьь
Улан цергтән морддҗана.

Наамш эмгнә гертнь
Нәр — наадн ииргнә.
Гурвдгч үрән экнь
Гаргъдж цергтән өгчәнә.

Захин модн герүрнь
Зелләд гиичнр йовцхана.
Хотнань көвүгъән әмтнь
Харул цергтән илгәджәнә.

Загльун ээдж Наамш
Захин бернд биилджәнә.
Келсн күүкн Кермәшк
Күргән цергт идшүлджәнә.

Мазн кецтә Марханьь
Манъгъдур өрүн йовджана.
Уйдгсн гүүдлтә халтран
Улан цергтән белглджәнә.

ТӦРСН ГАЗР

Нег цагт эн газрт,
Насм немӱр авла.
Қӧдӓн экн гидж эрт
Қелдг билӓ ӓмтн.

Тникд нусха му билӓв.
Тӧрӱц нӱцкн гордш билӓв.
Хӱв уга аак, баавм
Хорма доран нама асрла.

Тоста гуйр иднӓв гигъӓд,
Тонъгърцглад уульсан меднӓв.
Байна кӧвӱ дуранав гигъӓд,—
Бааван ээрсӓн мартсн угав.

Аргъ уга эк-эцгӓн
Аюлта дашканла харгъуллав.
Қӱцшго кӱсл кӱцӓтхӓ гидж
Қӧгшн ээджӓн генӱллӓв.

«Уга гуйр хамагъас авхв,
Уульдм биш, сӓӓхн иньгм,
Аакчн дӓргдг ирхлӓ,
Авч ӧгх чамд тогъш».

Баавм нама саатулад,
Бийдӓн шахдж дуулв.
Зӧв медшго бичкн ӱрн
Зӱткӓд, енъӓд уульв.

* * *

Тер газртан эн цагт
Тӧр кегъӓд одвв.
Элвг сӓӓхн теегтм дӱӱрӓд,
Энъ уга мал идшлнӓ.

Джимбин Бемба

ЭЛСТӒН ХӒӒСН БИЧГ

Энъкр инъг, чамд,
Элвг седклӓн бичлӓв,
Элст балгъсн тал
Эн бичкӓн илгӓлӓв.

«Балгъснтн ода уга,
Бӓӓдлтн эндўрсн кевтӓт»...
Бичким тиигдж тиизлӓд
Бийдм хӓрў илгӓнӓ.

Арвн гурвн хаврт
Ардасм намаг хӓӓнӓ,
Балгъснас балгъс кедӓд
Барнаул деер ирнӓ.

Тендӓсн Новосибирск орад,
Тюменўр хаалгъ олна,
Олн газр эргӓд
Омскд ирдг болна.

Дорд Алтан ӧӧр
Дала хӓльмгўдлӓ харгъна,
Дулахн, Дордж, Делгрт
Дурна ўгӓн кўргнӓ...

Деед Советин Указ
Делкäд кÿрч дÿÿрв,
Батлтн, тосхтн, дуултн,
Байрта цаг делгрв.

Хальмг автономн танъгъчин
Хотл балгъсн болсн
Элст, Элст, Элст,
Энъкр мана балгъсн.

Алдр партин нилчäр
Ачлгдад келнä бидн:
— Тиим балгъсн бääнä,
Тÿÿнä нернь — Элст!

1957 дж.

ХОЙР ТЕЕРМ

Хотл балгъсна захднь
Хойр теерм бääнä,
Хаамагъаснь ордж ирвчн
Холас тедн ÿзгднä.
Мана теегин иньгÿд
Мандж, серг зогсна,
Öдр-сööни туршарт
Öньдинд кÿлäсн болна.
Элстäс маниг тоссн
Эльчнр болдж медгднä,
Делсн дöрвн дживрäрн
Дайлад маднла мендлнä.
— Менд —
Мана хуучн таньлмуд!
— Менд —
тöрскн балгъсна харулчнр!
Мöнъкинд бääхäр нааран
Мадн цугтан ирвдн.
Тÿÿмрт шатсн гермÿд
Тÿÿрчÿлдж седкл урсхна,
Теегтäн ирсн багъчуд
Тедниг шинäс тосхна.
Öсх,
босх,
мандлх,
öргн мана тег.

1957 дж.

ШИН ГЕР

Эвräннь газртан ирäд
Эзн болсан медлäв,
Элсиг цердлä негдүлäд
Эн герäн бäрлäв.

Геримм дотрк бääдлнь
Герлтä, дулахн болна,
Улмтдж кöдлснä чинрнь
Улм, улм икднä.

Шулун — шудрмг күн
Шундж кöдлмшäн кенä,
Шин герäн тосхчкад
Шуургънла маргъад диилнä.

Тöвкнүн сääнäр бääхäр
Тосхдж, босхджах äмтнд
Түүмр болгч дäн
Тöрүн керг уга!

Делкäн кöдлмшч улс
Дääнä öмнäс негдх,
Дäр, атомин эздүд
Дääсрхäд бääдгнь уурх!

1957 лж.

Нарман Морхадж

АЛТН ГАСН

(Поэмäс)

Удл уга Баснъ
Уята темä босхв,
Эврäннь ӱкрин ööр
Öвс хайдж öгв.

Ордж хäрӱ ирäд
Ӱӱдн тал суув,
Гиич залуг кӱндлäд
Галур ööрдтн гив.

Тиигäд-иигäд суутл
Темäч Дордж ирв,
Ардаснь бас дахлдад
Ӱкрч Дамб орв.

Зöвäр суудж оркад
Зöвинь залус сурлдв,
Öвгн залу иджлдäд
Öодäн гарч суув.

Ääдрхн гидг балгъснас
Ирдж йовнав,—болв,
Äрäсäн ик догдлгънд
Ордж йовсар келв.

— А, дäрк Ääдрхнтн
Арзгърас ямаран дӱнъгäв
Дордж тиигдж сурад
Дамджад гиичӱр хäлäв.

— Арзгърт негл одлав,
Ääдрхнд кесг бääлäв,
Арзгър хойр чонджта,
Ääдрхн хöрн чонджта.

Ахлгч чонджин орань
Агъарт кӱрч геедрнä,
Тӱнӱн тал хäлäхнь,
Толгъагъас махла унна.

Арин залус öврлдäд
Аман анъгъалддж хäлäлдв,
«Итків-бääхв» — болдж
Ичдж-башрддж суулдв.

Ирсн гиич халад
Итких ӱгäн тоолв,
Ҝецäлддж суудж оркад
Ҝесг туудж келв...

Ик Ӓрäсä дäävлäд
Октябрин революц болдж,
Цагъан хан буухла,
Цевäсн харчуд сулддж.

Уга-ядуг харсдг
Улана йосн бӯрддж,
Баячуд-нойдудин закан
Буурад ода хуурч.

Зӯӯдн болсн Москвад
Зӧргтä Ленин суудгдж,
Хар кӧдлмшч улсин
Харсвр болдж бäädгдж.

— Ӱлӱлäд орквт?—гидж
Ӱкрч Дамб сурв...
— Нойн-зäснъг угагъар
Нутг нургън яяхмб?

— Хäämнь Дамб минь,
Хäлäгъäд тоолх кергтä,
Улана Советин йосан
Эврäн хагълад суухмт.

— Ам алдад орквт,
Ахлач бидн болхмб?
Инäл уга келнäт
Иигдж маниг дӧӧглнäт.

— Минь тана нутгт
Минъгън ӧрк бäähä,
Боогад ганц бииднь
Бӯкл Буурл заргдна.

Угатнр, яльч улс
Оларн цуг ниилхлä,
Боогатн чидл биш,
Болзг ӧгч болхмн.

Ӱзтхä метхä гигäд
Ӱлгӱр авч келджäнäв,
Ухан сетклдäн орулдж
Оларн кӱӱндхиг сурджанав.

— Боога зергин ӧмнäс
Босна гисн юмб?
Большго ӱг энтн
Бидн тӱӱнлä чадхмб?

Мана харнъгъуд нäälää
Манд тууль келджäнäт,
Наад бäрхäр седäд
Насна тӧрт кӱрчäнäт!

Тиигдж Дордж келäд
Тиирчäд уурлад босв,
Ирсн залу тотхагъад
Иигдж хäрӱ ӧгв.

— Ӓрäсäд революц болснь
Алдл уга медтн,
Ленин-Баатр бäädгинь
Лавта ухандан медти.

— Итклтä Ленин бäädгинь
Ӱнн, тадн итктн! —
Орн талас тиигдж
Ӓрä дун сонъгсгдв.

Ормагъад залус одцхав,
Орн тал хäлäцхäв,
Ӄонджл-девл дорас
Ӄондрäд Бадм акрмдв.

— Бадм багш, сервт?—
Баснъ ӧсрäд босв,
— Серӱв, сäн болув,
Сетклдäн бичä зов.

Тана кӱӱндсн ӱгитн
Такчкар сонъсад кевтлäв,
Ӱнӱг худл гихлä,
Ухаган бäрдж ядув!—

Хучагъан авч хаяд
Хурдар босхар седв,
Чидлнь кӱрч ядад,
Чавас, хäрӱ кевтв.

Ӱкс залус бослдад,
Ӧргäд Бадмиг авцхав,
Галин ӧӧр суугъад
Гейурсн хäлäлддж зокслдв.

—Хäämнь Бадмийчи?—гидж
Хäрин залу сурв.
— Хаалгъ, хамагъасвчи? — болдж
Хäрӱднь Бадм келв.

Эн хойр залус
Экн хальмг коммунистнр, —
Нутга хотн деер
Нуучин кӱр кев...

— Ганцхн Ӓрӓсӓ биш,
Газр цуг догдлджана,
Алдр Ленин мана
Автоном хальмгт ӧгчӓнӓ.

Хаалгъ тингдж келӓд
Хӓрӱ хансн болв,
Госан ӱкс тӓӓлӓд
Гаргъад цуглагъасн авв.

«Хальмг ахнр-дӱӱнр» —
Хӓӓртӓ Ленинӓ бичг,
Тер цугладнь барлгддж
Тӱӱмр-галар падрдж.

Чидл тату Бадм
Чикрӓд ӧндӓгъӓд суув,
Чичрсн гарарн бӓрдж
Чеедждӓн орулдж умшв.

Залус цуг ӧӧрдӓд
Зальта бичг чинънлдв,
Багшин эм деегӱр
Баснъ бас — хӓлӓв.

Теегт тенсн хальмгиг
Тодлад Ленин ӱздж,
«Ахнр-дӱӱнр»—гидж
Алдр багш келдж.

Энъкр ахас давугъар
Ӱзсн зовлнъг меддж,
Даджрлгън, мухлагъас гархиг
Дасхдж заадж ӧгч.

Ӓрӓсӓн кодлмшч-крестьянсиг
Алдлго дахтн гидж,
Бичкн дӱнь болдж
Бийӓн ӱзлхиг дуддж.

Улана цергт мордад
Цагъачудла ноолдхиг сурдж,
Советин сӓӓхн йос,
Социализмин хаалгъ-заадж.

Ленинӓ бичсн ӱгмӱд болгън
Лукшдж зӱркнд хадгдна,
Қех-кӱцӓх хамгуд
Кӱн болгънд товчлгдна.

Қӧкшн ээджин бийнь
Қӱӱкн цаган санв,
Хурняста манъгань тинидж
Хумхарсн чирӓнь улав.

Тууль биш, тууджинь
Тер залус медцхӓв,
Алдр Ленинӓ йосиг
Ухандан орулдж авцхав.

Теегин агъугъар эргӓд
Тер зӓнъг гӱӱв,
Хотнас-хот кедӓд
Хар гермӱдт ирв.

Ленинӓ бичг Бадмд
Лавта эм болв.
Шавнь тӱргӓр эдгӓд
Чидлнь улмар орв.

Бадм, Хаалгъ хойр
Бичкн отряд бӱрдӓв,
Баснъ, Дордж, Дамб
Бас тӱӱнд мордв.

Долдалсн цагъан цаасншнъ
Дорас отряд ӧӧдлв,
Хотн-хотнас икдӓд
Хортна дарнъх болв.

* * *

Ӧӧрддж ирӓд хӓлӓхнь,
Ӧндр занъгъ ӱзгднӓ,
Худгас ус тачаснь
Хӧӧч Мандж болна.

Дөнъкәсн ут онъгциг
Дарцлдж хөд дарна,
Шавхдж усинь уугъад
Шар нүдәрн хәләлднә.

Мандж шүрүлкәд татна,
Манънагъаснь көлсн асхрна,
Чидлнь чиләд ирнә,
Чирәнь цәәгъәд одна.

Занъгъ түшдж зогсад.
Зовлнъган Мандж санна,
Сальк хавлдж кииләд
Санархдж көөрк тоолна:

— Мууль кезә чилдж
Мандж күн болхмб?
Зовлнъг кезә хәрдж
Залу бийән медхмб?

Будн кезә тольрдж
Бәәх зовлнъг холджхмб?
Чеедж кезә герлтдж
Чидл күүнд орхмб? —

Тиим сана сандж
Тиирчәд уйддж уульв,
Бәәсн чидлән гаргъдж
Бас усан татв.

Көлсн икәр асхрад
Көл чичрәд ирнә,
Суулгъ улм күндрәд
Сутцн тасрхдан күрнә.

Голин экн талас
Гәәхм дун сонъгсгдна,
Өнчн хөөчин чирәнь
Үмсн-тоосн болна.

Күүкн күүнә дүрстә,
Кень-янь медгдхш,
Адрсн күүнә бәәдлтә,
Уханас гарч өгхиш.

— Мандж, хәәмнь, Манджм
Мөнък сәәхн иньгм! —
Газр деер хәләсн
Ганц Мандж мини.

Кермнич күн зовав,
Күзүгъинь керчдж тоньлгъ.
Элдү ичр далдлдж,
Энъкр Кермнәсн гетлгъ.

Мини зовлнъгта өшәг
Мартлго неккичн, эрджәнәв,
Цагъан махлата хазгиг
Цалмд авхиг сурджанав. —

Күүкн иньгән өргәд
Көвүн газрт суулгъв,
Толгъагъинь чеедждән
шахад
Тодлад келсинь сонъгсв:

Цагъана цергә улс
Царнъгас гарчирдж,
Кермнә хотнд буудж
Кесгтән эдн өлкәддж.

Бара бутхаддж хайад,
Бәәсн өлгинь авч,
Күүкл, берәдинь йилгълго
Күч кесг үзүлдж...

Гашута үг сонъгсад,
Галзурдж Мандж чишкв,
Өрчин зүркн бульглад,
Амар гархар зүткв.

«Ягъла халг, яяхмб?
Ягъдж өшәгъән авхмб?» —
Тиигдж арагъан зуудж
Түүмр болдж суув.

Хәрүгъинь өкиг сурдж
Хәәртә иньгүрн хәләв,
Хөн генткн үргдж
Худгур эргәс орв.

Үкс Мандж босад
Эрг деер гарв,
Хара биш улс
Худгт өөрдәд ирв.

Шорта-буута улсиг
Шинджлдж хөөч хәләв,
Цасн болсн чирәтә
Цагъан махлатиг хәәв.

— Менд, Менд Мандж,—
Мөртә күн келв,
Эс түүг тәндж
Эн хөөч башрдв.

Баснъ мөрнәсн буугъад
Баахн хөчүр өөрдв,
— Тәньджәхшийт? — гидж
сурад
Толгъач талан заав.

Бадм маасхлздж инәгъәд
Бас мөрнәсн буув,
Манджин гар атхад
Мөртә нөкдмүдтән келв:

— Мандж иньг-хөөч,
Мана яста күн,
Танъл цугъар болтн,
Таарта, сән йовтн!

Багш Бадмиг таняд
Үкс Мандж киисв,
Көлднь мөргх санагъар
Көлврдж госндпь өөрдв.

— Ах нойн-багш
Ӓм та аврлат,
Кесн тана ачиг
Кезә гичнь мартхшв.

Шүрүтә хойр гар
Сүүгъәснь өргәд авв,
Мандж босад зогсдж
Башрддж инәсн болв.

«Зерг-нойн улс
Зелү дахсн йовна,
Бадм багш-болхла,
Большевик болдж гарна».

Эн үгән келәд
Иньгүрн Баснъ хәләнә,
Ээмәснь авч эргүләд
Ирсн залусур заана:

«Улана йосна церг,
Уга ядугъан харсна,
Хаалгъ, Бадм хойр
Хәләдж, гарддж йовна».

Харнъгъу сө тольрад
Хааляд одсн болв,
Алтн гасн падрад
Ар захдан дольвкв.

Генткн Мандж чишкәд
Гедргән гүүдж орв,
Хәәртә инъгән теврәд
Хәрү гарад ирв.

«Хазгуд, кишго нохас,
Хәләсн инъгим зовадж,
Цагъачудас өшәгъән авх
Цагнь ода ирдж.

Бадм Багш намаг
Бийләрн дахулдж йовтн,
Баячудас өшә некхд
Бас дөнъг болтн».

Зөвшәл командирәс авсан
Зовньсн иньгдән келв,
Цагъана отряд хәәхиг
Цань угагъар сурв.

Улан цергә залус
Ухандан орулдж тодлцхав,
Кишгонриг-күцх болдж
Кермнд андгъаран өгцхәв.

* * *

Харнъгъу сө генткн
Хойр баран үзгдв.
«Кемб?»—гидж сурад
Кеерән Бадм зогсав.

«Бив, Баснъгв!»—болад;
Баран әәгъән өгв,
«Зокстн!—болдж командир
Зака отрядт тарав.

Зәнъ ямаран болв,
Зелүн-банд үзгдну?»
Тиигдж Бадм сурад,
Теднүр өөрдәд ирв.

«Хәләгъәд ирдж йовнавдн,
Хазгуд хол биш,
Хойр толгъан-хотнд
Хонхар эдн бәәнә.»

«Зоксл уга йовад
Сӧӧнь бииднь кӱрхмн,
Зовлнъгинь гартнь бәрӱлдж
Сана ӧглго цоккмн».

Халуч Хаалгъ командир
Хәәкрәд тиигдж аздлв,
Тӱӱнә ӧмнәс сӧрдж
Тӧвшӱн Бадм келв:

«Ӧмнк хотнд кӱрх
Ӧӧрхн бишинь медцхәтн,
Ӧдрин дуусн эмәлән
Авад угагъан санцхатн.

Ҟӱлгӱдтән амрл ӧгч
Ҟеер невчк зогсхмн,
Хо-ӧрӱ дахдж
Хортнур дәврдж орхмн»...

Ӧдрин герл унад,
Ӧрӱн цаг болв;
Сӧ кӧӧгддж гарад
Сӧг цәәдж ӱзгдв.

...Отряд гурв әнъгрәд
Орх болдж кӱӱндцхәв,
Ӓмсхл хортнд ӧгл уга
Ӓминь таслх болцхав.

Нег әнъгинь ахлад
Нертә Хаалгъ гарв,
Барун ӱзгәс орхинь
Бадм дахулдж мордв.

Дакад нег әнъгинь
Дольгн Баснъ толгъалв.
Эдн заагт бас
Эгл Манджнь ӱзгдв.

Дольвксн шар нарнь
Дорд ӱзгтән тӧрв,
Сеерин хар салькнь
Сер-сер кӧдлв.

Чашк-ӱлдән сугълад
Чишкәд Баснъ хәәкрв,
«Улана йосна тӧлә
Уралан ортн!»—болв.

Сонъгсдж цергчнр дуралдад
Сугълад ӱлдән авцхав,
Дайлдж нарнд гилкӱләд
Дахлдад ардаснь гарцхав.

Амрад оксн кӱлгӱд
Асхрад-асхрад гӱӱнә,
Дел деернь наалддж
Дәәнә цергчнр нислднә.

Ааргладаашсиг ӱзәд
Ӓәмсдж хортн сӱрдв,
Толгъачнран сонъгсл уга.
Тоомср угагъар халдв.

Ӱздж хортиг оркад
Ухагъан Мандж сергәв,
Ӧшәгъән авх цагнь —
«Ирдж,—гидж тоолв.

Бәәсн чидлән гаргъдж
Байрлдж Мандж чавчна,
Хортна мӧрнә сӱл
Хурц ӱлдәснь тасрна.

Цергчнрин хоорндагъур
дамтрад
Цагъан махлат зулна,
Ардаснь дахдж кӧӧлдәд
Адгъдж Мандж хана.

Хортна унхиг кӱләдж
Хорддж Мандж хәләнә.
Хасн сумнь ишкрдж
Холагъур гарснь медгдна.

Цагъан махлат тасрад
Цаардж йовхнь ӱзгднә,
Ҟӧӧлдсн улс хольджад
Ҟерәд-керәд ӱлднә.

«Джингрәд одх бәәдл
Джигтә хортн гарчана,
Хар минь кӱчлич
Хазгт кӱргәд ӧгич».

Мӧрндән иигдж келәд
Мандж буугъан ӧлгнә,
Ганзгътх цалман гаргъад
Гартан эвкәд авна.

Хар сунад гүүнә,
Хазг өөрдәд ирнә,
Хәрү эргдж хәлән
Хагъад тер оркна.

Гиинәд, чикнә өөгүр
Гүрмтә сумн энллнә,
Эвтә күлг эргәд
Өөрдәд күргәд өгнә.

Нарта сәәхн делкәгъән
Нам Мандж мартв,
Хортна цагъан махлад
Хойр нүдән өгв.

Эргүлдж-дугърульдж йовад
Эвләд цалман шивб,
Төөлг төгргрддж ирәд
Толгъаднь одад тусв.

Дассн хар эргәд
Дуг тусад одв,
Дөрәлдж цалмиг авад
Данъгддж Мандж чирдәв.

Цагъан махлата хортн
Цалмд бәргддж энлв,
Умсн мет болдж
Эмәләс авч шивгдв.

Халад оксн Мандж
Хәрү гарч довтлв,
Хаалгъ газрт әргддж
Хортн ардь чиргдв.

Хортан манахс дарсн
Хотнур ирдж йовна,
Тедниг көөдж күцәд
Теркә Мандж ирнә.

Олн цергчүд дотр
Иньг Баснъ үзгднә.
Шамдад боосн толгъаднь
Шава цусн улана.

Мөрнәсн буудж киисн
Мандж цалман тәвнә,
Өшәгъән абув,— болдж
Өсдж иньгтән келнә.

Цалмд бәргдсиг хәләхлә
Цагъана офицер болна,
Әмнь кезәнә гарсн
Алтн шүднь ярзана.

Өөрддж Мандж ирәд
Өкәдж хортиг шинджлнә,
«Мана зельма»—гигәд
Менрч, хүврдж келнә.

Барун талас өөрдәд
Бадм ахтань аашна,
Көшсн бәрәнә хазгудиг
Көөгъәд ирдж йовна.

Эдн дотр Мандж
Андрей ахлачиг үзн
Бааннд цуг бәргдсиг
Бас эн меднә.

Джимбин Бадм

НӮӮДЛӒ

(Дун)

Асхн намрин сӧӧднь
Ардаснь салькн ӱлӓнӓ.
Эн салькна айсар
Эрвнъ кӱӱкн гейӱрнӓ.

Нӱӱдлӓ, Нӱӱдлӓ, Нӱӱдлӓ
Нӱднчнь сӓӓхн Нӱӱдлӓ.
Сандж бичӓ ууль
Сальк ӧрдж дуул!

Хол газрт йовсн
Хо шарм сангдна,
Барлад бичсн бичгинь
Байрлдж Нӱӱдлӓнь умшна.

Нӱӱдлӓ, Нӱӱдлӓ, Нӱӱдлӓ
Нӱднчнь сӓӓхн Нӱӱдлӓ.
Сандж бичӓ ууль,
Сальк ӧрдж дуул!

Ценънӓд ӧргсн дуугъинь
Цергӓ кӧвӱд сонъсна.
Орн нутгин чинриг
Ончта кевӓр манна.

Нӱӱдлӓ, Нӱӱдлӓ, Нӱӱдлӓ
Нӱднчнь сӓӓхн Нӱӱдлӓ.
Сандж бичӓ ууль,
Сальк ӧрдж дуул!

Көктән Эльдә

ДУРНА БУЛГ

(Поэмәс)

Манцин кец өөрдхлә,
Манъхагъад хамр дүнъгәв,
Теегләгъән ирәд megдлхлә,
Тәнәд өмнәсм инәв!

«Биичнь эндр бас
Байрин хувцан үмсүв,
Хойр халхан ас,
Халун седкләрн үмснәв»

Иигәд гарсн газрм
Ирхләм нанд келв.
Дурлсн үүнд дурм
Дала болдж делв.

Ээджләгъән харгъсн болдж
Эврә теегән теврүвв,
Эн тууджан келдж
Энъкр үүрнртән ирүвв.

Джилк цагъагъад тенъгст
Джирс — джирс гив,

Джиргъл энъкр иньгст
Дживр, джола огв.

* * *

Кесг улс дунд ӱзгднӓ,
Кӱндтӓ эцкин дун кӱнъкннӓ.

Эн дууч, туудж келӓч,
Экн багъчудт ӱлгӱр сургъач.

Сӧ орсн зӱӱдн биш.
Седклднь сансн ухан биш.

Ӱзгднӱ ӧмнтн хотн, тег?
Ӱрглдждӓн ургъсн модна баг?

Тенд ӧвгн
            кедӱ газр малтла,
Теркӓ голиг
            кедӱ дакдж гатлла.

Тиигдж Бака
            олн джилд зовв,
Токтндж отг-нутган
            джиргътл бӓӓв.

Бакан гарт
            домбр ода кӱнъкннӓ,
Бухсн голин ца,
            ӱӱлтӓ ӧӧмнӓ:

...Эндр уул деер сӓӓхн
Ӧрӱн цолвнъ ганцар мандлна,
Дарунь гарсн герлтӓ нарн
Делкӓг серӱлӓд ирдж мендлнӓ.

Тиигдж ӓмтнӓ зӱрк дулатхад
Тӧвкнӱн джиргълднь герл болна:
Ӱзг, хаалгъинь чиклдж заагъад
Ӱр, нӧкд эн болна.

Болв, ӱӱнӓс ӱлӱгъӓр дулатхдгнь,
Болд зӱрктӓ Партин дурн,
Тӱӱнӓ, тускар дуугъан дуулдгнь,
Тӧрскм, мана энъкр орн.

Тер дурнднь цуг ӓмтн
Тӧрскндӓн ягъдж джиргъхӓн ӱзв;
Дурндн ода дуран делдн
Дахдж кишглӓ тегӓд ӱӱрлв.

Алтн болсн дурнь урсхул
Амулнъ гол Москвагъур зүткнә,
Дегд өргн, дәкн гүн
Дуриг үүдәсн булгур гүүнә.

Үзджәнт, өмнән болгъагъад хәләтн,
Үүмдж хурдар дольган дольгална,
Теднә деер ончрдж герлтн
Тодрха сәәхн шам шатна.

Тер дурн болн менд
То уга зүркдәс гарсн,
Мана энъкр гол балгъснд,
Москва дунд бумблвд унтсн,

Байрта джиргъл олн әмтнд
Батар гартнь бәрүлдж өгсн,
Алтн аагъд кедж дүүргәд
Алдр кишг күмнд белглсн,

Мана күндтә багш Ленинүр
Мел урсад ирәд бәәнә,
Орчлнъ делкә эн дурнур
Өмг авч бас зөрнә»...

...Өвгнә дун тег дүүрәнә,
Өөдән гарч агъар кеднә.

— Ююнла дүнъгцүлхв Ленинә
ачиг?—гидж,
Ююнла чигн биш,
гихәс,— гидж

Өвгн бийнь
сән седклдән санна.
Өвгнә санснь
манд чик болна.

* * *

Өвгнә дуугъинь
чинънәд көвүнь суув,
Өнъгрсн цагт
хортнла ноолдсан санв.

Тер саамд даалгъвр өгәд
Туслнъ хортнур эдниг тәвлә,

Кел әмдәр авч ирәд
Күргдж штабт өгтхә гилә.

...Нег кецäс негнӯрнь гархла,
Ниткрлдсн дääсд ööрнь ӯзгдлä,

Бäрхäр харнъгъуд ӯкл гетхлä,
Болд метäр зӯрксиь хатурла.

Нег цааран ишкäд оркла,
Ноха кевтä дääсн шуугла;

Ööрнь кӯрäд теднӯр ирхлä,
Öмнäснь босдж харул хääкрлä...

Буугъин дун арднь хоцрв,
Буслсн сумнь газрт кöрв.

Хортна гал цергчнриг алдв,
Хääсн «келнь» эднд олдв.

— «Кел» авх даалгъвр кӯцв,
Кӯргдж öгхäр эдн гарв.

Хортна шууган ард хоцрв,
Хääкрсн дунь сонъсгдхан уурв.

Хаалгъ кецäс кецӯр заав,
Хортнд сумн улм холдв.

Öмннь эврä полк, ӯӯрнрнь,
Öнъгäлдäд хäлäлдсн ахнр — дӯӯнрнь.

...Тиикд асхрсн дусал цусиг
«Тöрскндäн öгла»,— гидж келлä.
«Дääчин ач»,—гидж ӯӯг
Дуундан орулдж äмтн дуулла.

Тер дуссн дусалнр хурад
Тенъгсин усн болдж гӯӯлä,
Алтрсн дурна ӯӯлдвр болад
Амулнъ джиргълин булг öслä.

Цергчнрäс цальгрсн дурна дусалнь
Ца-цаагъасн гарч урсла,
Тӯрӯг дääнд оч öгхлäрн
Тöрскäн харсхар тедн асхла.

...Ӯлгӯрнь, дольган деер
алтн кевтä гилвкäд
Ӯзгднä нег очн.
тер Делгä Эрднин

Ўўмдж цоксн зўркнä
ääг сонъгсад —
Ўўрнрнь, отг-нутгнь
ўлгўр, тууджд орулна.

Эрднь, Хальмг теегин ööр
Энькр Тöрскäн ирдж харсла,
Номгън Тенъгин бел деер
Нерäн дуудулдж хортнла ноолдла.

Мартш уга ўўлдвр ўзўлдж
Мöлäлддж танксиг эн хöрв,
Асхрсн цусндан ööмн бäädж
Аврлт угагъар хадж хорав.

Эрднълä äдл олн дääч
Элдў ўўлдврўр бас ирв,
Тўўнä öмн ўлгўр öгч
Туурсн баатр Матросов йовв.

...Ке Москван дорд биид
Кўчтä ик ноолдан болла,
Генерал Панфиловин ўрд
Гвардейцнр тууджд ормар цоклдла.

Тиикд нарн
ўзгддг уга билä,
Тигв, дääчнрт
Кремль герл болла.

Бас эднлä
Тöрскнь хамдан билä,
Баатр болгъсн
газран эдн ишклä.

Геройнрла хамдан Ленинä
зўркн бас цокла,
Герл болдж öмннь
хаалгъ ўзўлдж йовла.

Öмäрäн эдниг зöрхднь
тер омг öглä,
Öндинд Коммуна партин
уха тер заала.

...Кўўрч хагърдг миинä цö
Кернддж шиигäд ўсич босхла,
Бuугъин шор, дääнä утан,
Бомб гииндж деерäсчн асхрла.

Хортн äлд болв чигн
Хääдж ирäд чамла харгъла,
Ӳнӳгинь сансн ээдж-аавчнь
Ӳрäн келдж нульмсан асхла.

Болв, гарсн газрм,
эзнч зöрäд
Босдж хортдудла гар
бäрлдж ноолдла,

Öршäлт уга церг
дахдж ирäд —
Öлчр тоотнь тӳнд
туурч йовла.

Зоя, Олег бас
кесг ӳӳрнр
Зӳткдж тӳнд ноолдсар
делкä дуулв.

Хортна öмн эдн
зовлнъгас äÄдж
Хойр кöлддж тас
эс уульв.

Теднлä äдл бас
зöрдж босад
Теегäн харсдж Бадмин
отряд гарв.

Кӳӳкн партизан Тамара,
комсомолец Володя,
Қесг наньчн хальмг
ӳрнр туурв.

Деернь нарн болдж
Тöрскнь эднäн таалв,
Диилхднь омг öгч
Партнь Кремлäс хäлäв.

...Ӳӳлнä ца мана гäрд
Ӳӳмӳлдж хортиг тиикд кöолä,
Сӳӳлинь хääчлдж машигъинь керчäд
Сумн метäр доргшан унъгъала.

Тер лейтенант Дармаев билä,
Тарадж хортиг тöвлдж хала,
Тенъгрт бас Гастелло ноолдла,
Тӳӳмр öгч цистерн шатала.

Туурсн героин тов цоклгънас
Толгъагъарн хортн икăр шавтла,
Ўкм дўнътăгъăр манънагъинь цоолад
Ўрўтўлдж манахс кŏŏснь лавта.

Игдж Тŏрскн ноолдад
динлх болад ирхлă,
Ирсн хортн манас
гарч герўрн зулла.

Эн догълнъ нульмста
уулянд тиикд одла,
Эргдж хăрў ирăд
цусан асхн ноолдла.

Болв, хортна нўкнд
сўл циклдан болла,
Берлинд кўрч манахс
диилврин туган тулла.

Тиигдж мана чидл
нег урсхулд нииллӑ,
Тŏрскндăн дурлсн дурн
кўн болгънд бульглла.

Дурна дусалнр олндан
дала болдж налала,
Дольгана ардас дольган
нег-негăн кŏŏлă.

Дуссн дусал болгъиг
авад ода хăлăхлă,
Дăăчнрин хўв джиргъл
тўўнд ил ўзгдлă.

Кен ăмтнă тŏлă
улан цусан асхад,
Кишгиг газр деер
делгрўлхăр ŏмăрăн йовла,

Кен ăмтнлă хамдан
ни-негăр джиргъăд,
Кўчлдж мŏнъкинд тедн
манла зергддж йовла —

Тедн ăмд джиргъăд
туурсн нерăн дуудулна,
Тŏрскнăннь кишгиг бăрăд
коммунизмин шивă босхна.

Тедн насиь туршт
мел манла бääх!
Тӧрскн — ээдж эдниг
зӱркндäн шахдж энъкрлх!

* * *

Ода газр бомбар
нам хагългдшго!
Ончта кевäр бääхднь
хортн хорлшго!

Ӓмтн меднä,
орчлнъгин
джиргълин ӱнинь,
Ӓмтн меднä
газр
мӧнъкинд кӧкрхинь.

Ӓмтн меднä,
газрин
ӱннь ӱнтäгъинь,
Ӓмтнд эн
ӧлзäтä
джиргъл ӧгдгинь.

...Ӧлзä äмтнд
седдгнь
Парть мана!
Ӧнр сääхн
седклнь
далашнъ гинä!

Тер манд
нарн
ӧдрäр, сӧӧгъäрчн,
Тӱнтä хаалгъ
ӧргн,
герл мӧнъкиндчн!

Тиигäд äмтнд
партлагъан
джиргъхд амр,
Ӧлзäтä хаалгъар
йовад
Ӱӱрлхд амр...

1957 днсил.

ЭЭЛӒ

Ээлӓ ики деер
Эргӓд делӓд ниснӓ,
Эн халунас зулсар
Серӳн агъарар киилнӓ.

Ниссн бӓӓдлинь ӳзӓд
Нӓӓхлсн далвагтнь дурлувв,
«Элӓ»,— гидж хӓӓкрӓд,—
«Энӳгӓн ас»,— гивв.

Нарн дорагъар орад
Нааран öөмдж делв,
Элӓ öөрм ирӓд
Нанд игж келв:

«Урн эцкин ковӳн,
У цагин ӳрнч!
Ухан, сургъуляр кесн
Унх агъарин мöртӓч!

Чи нанд бахтхар
Чееджл эн керг,
Омгта эврӓнь чидлӓр
Орчлнъ цугтнь эрг».

Ингдж элӓ келчкӓд
Ики деегшӓн гарв,
Элӓн келсн ӳгд
Элдв кевӓр ханвв.

* * *

Ард, ардаснь цувад
Агъарин кӳлгӳд цервнӓ,
Ар далаг гатлад
Амулнг менд ирнӓ.

1935 дж.

ХÖÖЧНР

Асхн серӳн салькн
Алтвлдж öвсиг дольгалулв,
Селгӓлдж öдриг сольдг
Сö ардаснь харлв.

Суусн нарнь сӳӳрнь
Сегӓн улагъад бӓӓв,
Сарсадж идшлснь хööднь
Сармтдж дорнь ӳзгдв.

Харнъгъу сöнь öөрдӓд
Холин баран тасрв.
Хööнӓ шууган чанъгъдад
Хошан темцӓд ирв.

Кӳцӓд харнъгъурсн талнь
Кеерӳлдж оддуд гилвкв.
Кевтхӓр седсн хööднь
Кевлгъӓгъӓн кевдж зогсв.

Дӳнъ — дӳлӓ тагчг,
Дӳӳрӓн уга харнъгъу.
Ӓ чинъндж нохаснь
Аврхдж хаяд хуцна.

Эн ӓӓднь дассн
Эвтӓ хööчнр хӓӓкрлдӓд,
Энд — тенднь гарсн
Эргдж хӓлӓснь ӳзгдӓд,

Öргдж хаяд дуулад
Öкӓдж бара харвв,
Öнр, ниигъин учрар
Öрӓлдӳлӓд сööг оркв.

Гев — генткн хулхагъар
Гӳӳдж чон орв,
Гегӓнӓс öмн гисӓр
Гетдж эн ирв.

Хööчнрт тодрха медгдӓд
Хошиг эргӳлӓд халгъулв.
Нӳдӓн хортнд тӓвсн
Нохаснь авад гарв.

Эн кевтнь кööгъӓд
Эджгод кӳргӓд хайв,
Эврӓ хööндӓн ирӓд
Эргн йовдж шинъшв.

Дарунь удл уга
Диилäд öдр ирв,
Деевран сö хурахла
Дееpäс öр шарлв.

Хаврин нарн гарад
Халун эклäд болв,
Хöд ус орад
Худг хäлäгъäд йовв.

1935 дж.

ЭЭДЖДÄН

Саатулдж öсксн ээджм
Саналдн экрäд уульв,
«Сургъуляс ирвч» гин
Сул герäсäн келв:

«Дäн — галв болдж
Дольгалдж орчлнъ дääвллä,
Делкä хойр äнъгрдж
Дурта йосан булалдла.

Эн ÿÿмäн дотр
Ээджчн öнчäр ÿлдлäв,
Äрä гурвн наста
Энъкр чамагъан саклав.

Чамаг öсхич кÿлäгъäд
Цеeджäр мел адгълав,
Зуг насм болад
Зöвнь диилäд ирв.

Эн сääхн йосндан
Эврäн йовдж джиргъ,
Олнань ачинь хäрÿлäд
Омгта кевäр кöдл».

Öнчн бийим öнр кесн
Советдäн би бахтув,
Кöкÿл бийим кÿ кесн
Кöгшн ээджäн келÿв;

«Ээдж мини сонъсит,
Энкр ÿрнäнь келсиг —
Эдниг, ÿÿрмÿдим хäлäгъит,
Эрдмäн сурад суухиг.

Хäлäгъит ээдж...
Хальмгин тег öнриг,
Бахтит ээдж...
Багъчуд öсдж йовхиг.

Тер ÿÿрмÿдтäгъäн йовдж
Тосхлгънд нöкд болсв,
Тана кургсн ачиг
Туурсн тöрскндäн öгсв.

Эн джил, ээдж
Эврäннь миджäгъäн манхв,
Эрдм сургъулян гÿÿдÿлдж
Энкр нутган харсхв».

1935 дж.

БУЛГЪНА ÿКЛ

Джоогна Гäрä байн
Джува маларн туурсн,
Эрднихнä öмн нургън
Эдлдг газрнь болсн,

Öмн — Тоостин бööрг
Öрÿн асхнд унялтна,
Öндр, хотхринь тегшлдг
Гäрäн хööднь идшлнä.

Ÿкр, темäн, адунь
Улан дотрагъар кÿрина̃,
Ÿзÿр угагъар цувдж,
Улан зам татна.

Эн малмудиг öскдгнь
Öнчд, угата олн.
Элäдж насинь чилäдгнь
«Öнр» Гäрä байн.

Ковүнь Гәрән өсәд
Күн болхар седв,
Күүкнә сәәхниг хәәгъәд
Көл — көдләд ниргв.

Тиикд Эрднихн нургънд
Тоомсрта күүкн бәәлә,
Угата Лиджин бүлд
Өсдж күн болла.

Күүкн ончта гим
Ке ургъцта билә,
Ковүдин зүрк авлм
Көркхн чирәтә билә.

Эн күүкиг шинджлдж
Эднәд Гәрәхн ирв,
Ээдж, аавнь меддж
Энкр Булгънан өгв...

...Хадм ээджнь даавртa
Хурц, шүвтр болв,
Харм төрсн генәртә
Хумха седклтәнь илдв.

Кесн көдлмшиг голад
Көөрку Булгъниг засв,
Келн, зовалгън чанъгъдад
Күзүцәнь болдж зогсв.

Тавн джилин эргцд
Тесәд йовад оркв,
Түндән эс болхла,
Төркән темцәд хәрв.

Ирхлäнь ээдж, аавнь
Иньглдж күүкән тевчхш,
Байн худасн әәгъәд
Бәәлгъхкәр төрүц седхш.

«Газагъан дала малта
Гәрәнәс хәрдж ирх,
Манд энч үүлтә
Му нерн болх...

Эн үгинь сонъсад
Ээдж, ааварн күргүлв,
Гетджәсн Гәрәхн эклäд
Генүлдж гүвдәд зовав.

Әмдин зовлнгд булхад
Әмт төгәлдж күүрв,
Үкләс онъдан ухан
Үнүнд эс орв.

...Ичрнь илдәд Гәрәхн
Эргдж Булгъниг зарлв,
Өшрдж зулсн берән
Гарсн мөрәрнь хазлв.

Хурла йовсн ормнь
Хооран хәләгъәд оч,
Хүвәсн цөкрсн Булгън
Худгин йоралд тусдж.

Худгас татад авхднь
Халдж цусн буслла,
Тер берин үклднь
Толгъан үсн босла.

Кезәнк баячудин
дадджрлгънд
Кедү иим эгчнр,
Кец болгънд үлддж
Күзүндән цевтә үксн?

1936 дж.

МЕНД ЙОВ

(Дун)

Нарн уладж сүүрләд
Намчлад сәәхн сууджана,
Наркомин заквр атхад
Нәрхн шарм йовджана.

Иткcн наркомин даалгъврuг
Иньг чикәр күцәгъич,
Ирсн хортна мөриг
Илткдж олад хорагъич.

Торгън альчуричнь бäрäд
Тöгрг шаран хäлäсв,
Туста сургъулян сурад
Тöвкнÿн отгтан ÿлдсв.

Байн-Джиргълчн чини
Байртагъар ирхичн кÿлäсв,
Хортнла ноолдх газртчн
Хамдан седклäрн йовсв.

Нарн уладж сÿÿрлäд
Намчлад сääхн сууджана,
Наркомин заквр атхад
Нäрхн шарм йовджана.

1941 дж.

АНДГЪАР

Туурсн
мини
орн,
Тöрсн
мини
Тöрскн!
Энъкр йосм сонъс,
Эврä седклäн келсв:
Би
ÿÿртäгъäн
цусан асхлав,
Би
дÿÿнртäгъäн
чамаг тосхлав!
Цагъана церг
тиикд каарла,
Хаана зерг
залрдган уурла!
Ÿз, мандлсн нарим!
Урдм харс орим!
Орм
ÿрм
мет
босв,
Ÿрм
орм
мет
öсв!
Öргндäн,
Öндртäн,
Утдан,
Тöрскм делв,
Зöрäд,
Сöрäд,
Зарад,
Кÿрäд
би келÿв:
«Тöрскм диилврäр туурсн,
Туста эрдмäр дÿÿрсн,
Улм салькиг
мел öрнä!
Усна дольгаг
бас ирнä!
Ÿрм сургъуль дас,
Бас ÿÿртäгъäн туур!
Ÿрнäмм ÿр тас
Зöрхан бичä уур!
Бара харв!
Бäрäд ав!
Баатрмуд дегц
Баячудиг кÿц!
Ÿрд, сонъс!
Тÿрд ги!
Хортн босхла,
базгъ!
Хурц хääчтä харгъ!
Халда ÿзхлä,
маргъ!
Хурдлулад хортиг киргъ!
Иигдж келäд тäвлäв,
Ик кöвÿгъäн
йовхла!
Дакад нег давтлав,
Дарук кöвÿгъäн
йовхла!
Орчлнъ делкäн
дääсн
Огътр кöк чон,
Эврä ÿклäн
хääсн

«Эрлг» гим эн —
Гитлер
манур
дäврв,
Гер,
малур
нрв!
Өмнäснь гар!
Отхн шар!
Ахнртан кўр!
Алмсиг дар!
Би эцгч
андгъаран öгчäнäв!
Боссн хортиг
дархитн медджäнäв!
Зўркнч бульглад бäг!
Заляс бичä äг!
Ўўрм!
Харс социализмин шивä!
Ўрдм!
Хäлä Төрскнäм меджä!
Ха,
галзурсн хортиг!
Харв, хортн тоотиг!
Хооран бичä
хäлä!

Ўўрäн бичä
гута!
Кергтä болхла
би мордхв,
Қōгшн аавтн
бас одхв!
Зуг хортиг
Тōрскм диилг!
Заляр зōргм
улм падрг!
Ўрд,
танан иткнäв,
Кўрд
гилгäд цоктн!
Төрскäн
хотар теткнäв,
Тäрäн бааhā,
бичä äатн!
Хортн
ўнндäн тарх!
Хäрў
эс гарх!
Цусн улан тугта,
Цōōгъäс бат ōнъгтä,
Цолвнъг — Тōрскм ōстхä!
Цаарандан бас туургтха!

1941 дж.

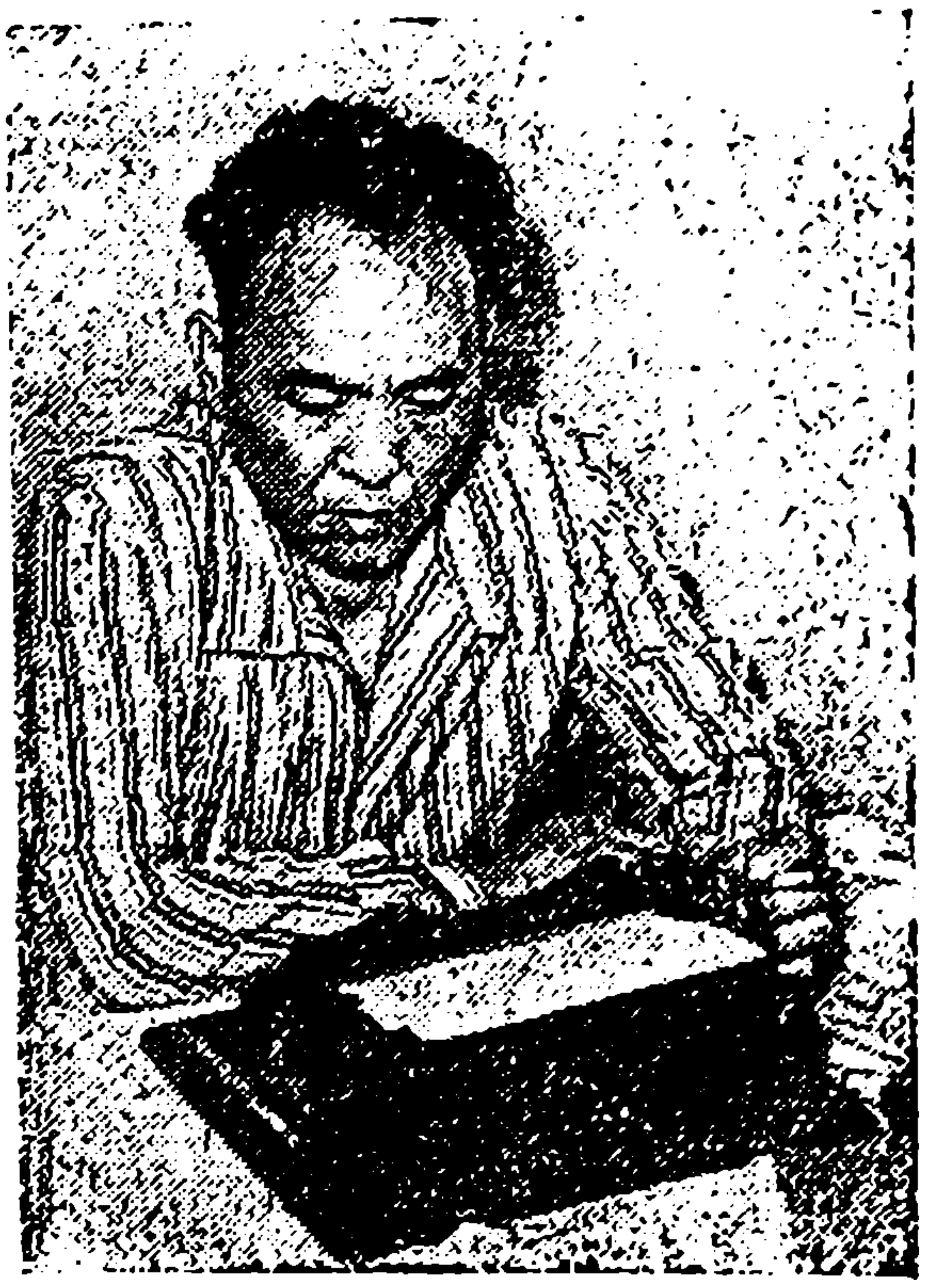

Кӧглтин Дава

ДУРН БОЛН ДӒН

(Поэма)

«Аргъулд, дӓкӓд негкн
Акчм!» — гидж шимлдсиг,
Ацмуд заагас сонъсдж
Алнътрдж би чинънвв.
«Баахн иньгнь Земфириг
Байртан соктдж сурджахмб?
Сургъулин багъчуд наадад
Сӧӧгъӓр билгӓн сӧрджӓхмб?
Болв тӧвкн!—гидж
Бийиннь шоглгъ зогсав...
«Элстин паркин шугъунд
Энъкр кӧркхн иньгӓн
Эврӓн, нег цагт,
Эс иигдж сурлч?
Дурнаннь авлд соктдж
Делкӓд хӱвтӓ гисндкь
Бийӓн чи тоолдж
Бахтад эс дууллч?
Бичӓ инӓ!»— гидж
Бийдӓн би заквв...
Дурн... Пушкинас биш,
Делкӓ тӧрснӓс джиргъл
Дуулдж ӧӧдӓн ӧргсн
Дурна байр сунъгъав.

Саналдад өнъгрсндән гейүрдж
Сагар ормасн өндәдж
Босад хооран гарвв.
Багъ наснларн эндр
Би мендлсн болвв.
Тагчкар, холд үлдсн
Түрүн дуран санвв...
Дөчдгч джил... Паркд
Дуртагъан седкләрн өтрлүлнәв.
Неринь үзгүдәр салгъдж
Ниилүләд аргъул дууднав,
«Бадма!» — гисн үгд
Байрин айс сонъгснав,
Шин төрсн үрндән
Шүүдж әмтн нерндь
Санан седклиннь гүүнәс
Сәәхнән орулдгтнь байснав...
«Бадма!» — гигъәд оркхинь
Баахн, керсү, байрта
Қевтә, янзта цогцта,
Қезәчн уханасм гаршго
Қөркхн төгрг чирәтә,
Қүүкнәм бәәдл үзгдңә,
Зеткр күләсн мет
Зүркм өвдәд догдлна,
Өнъгрсн джилмүдин холас
Өмнм иньгм әмдрнә.
Джилмүд, сармуд, шовудшинъ
Джисәд, нисәд сольгдна,
Седклим кевсд неджәдәр
Салад суудж кевшна...
Шин джилин нәр
Шуугдж герлтәд делснә,
Хальмг театрин зал
Хүвәр дүүрдж байсна.
Нәәрт туюджин гүүнәс
Наар гигүлсн мет,
Джилмүдин холас цуглрдж
Джанъгр, Хонъгр, Санл,
Туурсн Игорь нойн,
Тарнель, Робин Гуд,
Үлдән атхсн Чапаев,
Үрнель Акостла хамдан,
Арагни-Дагни хатнрла
Авлгддж биид джиснә...
Орчлнъгд бәәсн, бәәх
Олн келн әмтн
Цагин өнъгрснәс, ирхәс

Цуглрдж, уурлдж, байрлдж
Нарта хальмгин Элстд
Нääрлсн болдж медгднä,
Келн ӓмтнä музык
Кӱнъкндж залиг кӧтлнä»...
Гучн йисдгчäс дӧчдгчӱр
Гӱӱсн цагин татас,
Хäӓчшнъг, арвн хойрт,
Хойр стрелк керчхäр
Адгъдж деегшäн ӧтрлнä...
Арвн минут ӱлдв...
Тавн... Мороз ӧвгн
Тулдж ишкäд аргъул
Сцен деер гарч
Сахлан гарарн илв,
Нарншнъ прожектормудин герлäс
Нӱдäн халхлдж маниг,
«Ургъджах шин джилд
Улм хӱвтä болтн,
Кӧӧсн седкл кӱцлäн
Кӧвӱд, кӱӱкд кӱцтн,
Байрта болтн!»— гидж
Багъчудиг йӧрäдж буув.
Цагин омг гимниг
Цугъар «Интернационал» дуулв.
Заалин дунд падрсн,
Зальта, олн ӧнъгтä
Кӱӱкдин килмджтä гарар
Кеерӱлгдсн ацта модн,
Тогъсна сӱл мет
Торлзсн солнъгин герлäрн,
Ӧрчд байр цацад
Ӧвклзӱлäд ӧргäд мактна,
Шууган, инäдн багъчудин
Шогллгън тӧгäлнъгд сонъгсгдна...
Тиигджäтл генткн сценäс
«Тана герт!» — гисн
Туурсн Ольгин арий
Гилвксн роялин ӧӧрäс
Ӧмäрäн татсн гартчн,
Ӧкäр кӧркхн чирäдчн
Ценънсн дууидчн седклинчн
Цервнь сääхнäр ӱзгднä,
Алдр Пушкинä «Бумблв»
Акчмд уханд сангдв,
«Теегин инъг хальмг» — гисинь
Туудж дуугъарчн батлв...
Магний генткн цäклдж

Мисхульд заалиг цäälгъв,
Муромец баатр гавшунар
Маасхлздж зург цокв...
Баатрур öördдж, мендлдж,
Би чамур хäläдж
«Кемб?» — гидж сурхлам
«Кӱӱкн!» — гидж инäв,
Сансим хäläцäрн меддж:
«Сургъуляр сääнäр чилäджäх
Санджин Бадма!» — гив.
Тер цагас авн
Таалмджта нерн «Бадма»
Джиргълим мини авлдж
Джилмудим байр болв...
...Салькн ора ӱläдж
Сарджнънсн ацмуд кöндäнä,
Чамагъан ирхиг кӱläдж
Часан хäläдж öндäнäв.
Нуучинäр санси седклäн
Ниигъинь олдж диглнäв,
Кӱцсн кӱцлäн чамдан
Келдж медӱлхäр белднäв...
Ончта эврäннь кеегъäн
Орчлнъгд тӱрӱн ӱзӱлхäр
Хамтхасан öрлä секхäр
Харнъгъуд ӱӱмсн цецгäшнъ,
Гейӱрдж, магъдлдж, ӱӱмдж,
Ӱзгдäд уга байран
Ӱзхäр чамагъан чуудна...
Арвн нäämн наста
Ахр эврäннь джиргълдäн,
Ганцхн эндр асхнур
Гӱджрдж зӱтксн болнав.
Намчлсн хаврин сääхнь
Нарна толин дулахнь,
Авлта Пушкинä шӱлгӱдин
Äмтäхн тöнък айсмуднь,
Öндр тенъгрин оддин
Ончта мандлсн герлнь,
Орчлнъгд бääсн, бääх
Öмнмдн кӱläсн ирх,
Цуг сääх хамгнь
Цуглрдж дуримдн дӱӱргдж
Элвг газрин кöрснӱр
Эндрäс тöлäн асхдж,
Уульснднь инäд öгäд,
Угаднь кишг öгäд,
Ундасснаннь унд хäрӱläд,

Угтснаннь күцл өөрдүләд,
Элстә хагсу көдәг
Энъгдән усар дүүргәд,
Қанъкнсн сенр үнртә
Қөк ногъа ургъах,
Делкән күләсн хүвнь
Дурнд бәәсн болна,
Цогц, махм гиигрдж
Цевр агъарт өөдләд
Нарнур гиич болад
Нисн гисн болнав...
Одд унтрдж шатад
Оларн холд мандлна,
Ончта таалмджта айсмуд
Ойстрах агъарт цацна,
Хуурин геглзсн дун
Холас намаг саатулна,
«Хүвчн ирх күлә
Хүвч аашна!—гидж,
Үгәр келдж болшго,
Үзгсәр зурдж болшго,
Чилгр цегәхн музыкәрн
Чайковский зүркндм күнъкннә...
Мини хүвим хувагъад
Маш ик нартд
Өгхлә,— газра әмтнд
Өөлхнь уга болмар
Өрчәсм байр деврдж
Орчлнъ сәәхрүлдж тарна...
Час өмнәс келсәр,
Чамагъан күләдж суунав,
Стрелк эргүләд цагиг
Шулудулх дурн күрнә.
Үүмдж шүлгүдән умшв.
Зүркнәнь зака сонъсгдм
Зөрдж: «Дуртав!» — гив,
Алдрсн үгәсн дарунь
Әәмдж ки тасрв...
Сарин герлд чирәгъичн
Шилтдж би хәләнәв,
Хүв, зовлнъган чини
Хәрүдчн гейүрдж күләнәв.
Ухалдж, гарим атхдж,
Ут сурмсган өргдж,
Дулахн хаврин сөөгъәр,
Даарсншнъг ээмән хурадж:
«Элвг хүвм нанд
Эндр секгдв!—гидж,

Эвлӯн, уйдсн дуугъар
Элсдж чи келлäч.
Урлинчн äмтäхн халунднь
Ухам шатад эрглä,
Орчлнъгин зӯркн чини
Ӧрчд цоксн болла.
Джиргълмдн эндр ниилдж
Джигтä холур нислä,
Ганцхн байр цецгäрдж
Газр сääхрӯлдж дӯӯрглä,
Цевр тӯрӯн дурнд
Цаг бääдгнь мартгдла,
Ман хойрин хӯв
Мӧнък болдж медгдлä.
Хӯвимдн салгъджасн эмäлгън
Халун седклд урсв,
Джилмӯд энъкрлдж эндрäс
Джигтä сääгъäн белглв.
Итксн цагъан седклчн,
Ирх джиргълин седклчн,
Иньг, келсн ӯгмӯдчн,
Ирх джиргълин тууль
Илäр нанд ӯзӯлнä.
Эн сӧӧгъин дууллгън
Элстин авлта бääдлнь
Мини бахтсн зӯркнд
Сӧӧгъин дулахн тагчгт
Салькнла шимлддж таарсн
Садин кӯн угаднь
Седкл дурарн киснä.
Туулин чидлтä болхинь
Тäрндäд седлгъäр чамаг
Ӧмнäн агъарас босхдж
Ӧӧрäн суулгън гилäв,
Ӧвдгдчн толгъагъан тäвдж
Ӧрчäн ханъгах билäв...
Холас бääдличн нӯдм
Хавлдж ӯзäд таньв.
Тосад ӧмнäсчн гӯӯдж
Теврх дурм кӯрв.
Ичрäн дарад чи
Ирäд хäвргъдм суувч.
«Менд!» — гидж келäд
Мини гарим атхвч.
Цуг дживвртä сананасм
Цагъан гарчн джӧӧлн,
Кӯрнъг шеемг платинчн
Канъкнсн чини ӯнр,

Тенъгрäр ниссн сананасм
Таалмджта газра асхн,
Дурни килмджтä дӯӯрäнд
Деер болдж медгдв.
Эвгогъäо тагчг сууджагъад
Эклдж би келвв.
Ӯгмӯдт дуран багтахар
Монъкин цагт тодлгдна.
Соньн байртан согтдж
Санагъарн манъдурин бääдл,
Кӯлäсн эврäннь джиргълäн
Кӯццднь ӯзхäр джилвтвв...
Советин герин öмнäс
Седклд ӯнтä бумблвас,
Хääртä Ленин гарарн
Хӯвин хаалгъ заав,
Кӯнъкäн Ленинä ухана
Килмджтäгъäр манд белдснь,
Кӯмни тууджс зӯтксн
Коммунизмин авлта чидлнь,
Урд олн джилмӯдт,
Ухан, седкл, джиргълäн,
Бääхин муула ноолддж
Болхин сääг дууддж
Ӯрдӯдиннь хӯвин тöлä,
Ӯксн баатрмудин кӯцл
Гегäрсн, бахтсн байрар
Герлтдж дуулад, батрад,
Ман хойрин дурнд
Мандлдж ӯзгдсн болна,
Дурн кӯмнä зӯрк
Дулалдж герлтхсн болна...
Хальмг фольклор, Гете,
Хол цагин Петрарк,
Кӯнъкнсн мöнък Пушкин,
Кӯнъкäн Толстойин Кати,
Седклин гӯӯнӯр хäлäдж
Соньнар зургинь цоксн,
Таалмджта айсмударн авлсн
Тютчев, Шолохов, Тихонов,—
Тöрин учр маанрт
Тиикд олн билä...
Мини дурта гисн
Маяковскиг чи чееджäрн
«Äмдрӯлтн намаг!» — гидж
Äмтнä öмн мет
Авлтагъар нанд умшдж,
Седклинь умшлгъндан орулдж

Сääхнäр кӱцдж ӱзӱллäч...
Қесг джил хööннь
Қелгдх эн шӱлгӱдиг
Уханам нег захд
Ӱмслгънä халар бичлäч...
Тöрäд уга шӱлгӱд
Торлздж агъарт нислä,
То диг угагъар
Толгъам экнд хадгдла...
Ношин хар киитнд,
Нарта зунин халунд,
Монъгълин Гобин элснд
Москван байрта шууганд,
Джигтä эн асхдиг
Джилмӱд хööннь санхв,
Бäädлчн зургудас äмдрдж
Байрлсн öмнм зогсх,
Сарджнънсн бичгӱдчн генткн
Сонр мини чикндм
Таалмджта чини дуугъар
Тагчгт седкличн келх,
Алдр дääни бäрлдäнä
Аврлт уга кемд,
Харнъгъугъас дурнчн нанд
«Хäрс!» — гидж дуудх,
Хортна зӱркнӱрм тöвлсн
Хоргълджн, ӱклин сумиг
Хäрӱ туудж кööх,
Чинäн алдрсн кемд
Чидл нанд немх...
Цаг ирх, дääнд
Цус-ясан äрвллго,
Эврäннь дуран чамагъан
Эндр öдрин байран,
Джидäр, сумар, шӱлгäр
Джилмӱдмн ирхиг харсхв,
Элстäн, Танъгъчан, Тöрскäн,
Энъкрлдж седклäрн дуудхв.
Ӧдр болгън тиикд
Ӧврмджтä хӱв öглä,
Чамд улм таасгдхар
Чидлäн äрвллго кöдллäв.
Дурни сääхн герлд
Делкä талданар ӱзгднä,
Ӓмтнä бääдл, зӱркн
Алт асхсн болла.
Комсомол, пионерäс авсн
Кӱцлмдн мана негн,

Сургъуль дегтрäс авсн
Седклмдн мана негн.
Дуран кенäсчн нулго
Дуулх дурн кӯрнä,
Байрин шӯлгӯдäн амрлго
Бичх дурн кӯрлä,
Хӯвäн äмтнд ӯзӯлдж,
Хääртä мини дурим
Хäлäдж йöрäтн!» — гидж
Хääкрх дурн кӯрнä.
Зун джилмӯдин татлгънд
Зовлнъг, тунъшлгъ ӯзсн,
Гулмтин ööр мöлкäд
Гуйр, öök шимäд,
Гундл, даджрлгън, гемд,
Ӯй-ӯйäрн сольгдсн
Ӯгäтä хальмгин джиргълиг
Удан болгъадж хäлäгъäд
Унъг — учринь медсн,
Арвн доладгч джилин
Алдр ик революциг
Байрлдж угтад тоссн
Буурл мана тег,
Хойр эврäннь ӯрнä
Хӯв халадж йöрäлä,
Сääхн сööгъин салькн
Саатулад маниг дуулла,
Öр цääлгъни джигтä
Ончта цевр тенъгр
Қесг дакдж гал
Қöнджлäрн маниг орала...
Генткн часан хäлäдж
Гейӯрсн, ӯргсн дуугъар,
«Öр цääджäнä!» — гидж
Öврдж чи келлäч,
Асхнас авн мадн
Акчм давсн болла...
Ӯг угагъар седкл,
Ухагъан меддг билäвдн,
Флюнд * бääнä гидг
Худл иткн алдлавдн...
Хойр седкл харгъсна
Хӯвд зах уга,
Арвн нääмн насна
Авлд зах уга.

---

* Кӯӯнäс седклин толь гарна гидж цääлгъсн буру, идеалистическ келлгън. Тер толиг флюнд гидж келдмн.

Тўрўн джиргъӑин дурн
Тингдж маниг тосла,
Одд цусид наадад
Ӧмнк кўцлимдн герлтклӓ...
Тӧрскн ээджин гарарн
Таалдж толгъагъимдн иллӓ,
Бахта, байрта джиргъл
Белглдж насимдн йӧрӓлӓ!
...Болв тер кемд
Барун ўзгт фашистнр
Мана эрк дуриг
Мӧӧрслх джидин ўзўр.
Цагин бўлўд, немшмўд,
Цус яддж хӓврлӓ,
Хухр-хухр гидж
Хулхагъар дӓ ӧскдж,
Зўн ўзгт японцнр
Зовлнъ манд белдлӓ...
Шир ширдсн будта
Сентябрин бор ӧдрӓр
Хӓӓкрсн хар паровоз
Хўвимдн хойр ӓнъгллӓ,
Гейўрсн нўднӓнчн ғерл
Голд кўрч ярла,
Нўднӓсм, чини бӓӓдлнчн,
Нўлмсн бўркдж салгъла,
Шавтсн хун мет
Шуукрдж дурн тўнъшлӓ...
Газр деер хӓлӓсн
Ганцхн иньг чамагъан.
Энъкр тӧрскм намаг
Эс дуудсн болхла,—
Кезӓчн ўлдшго билӓв,
Кўцл болсн чамларн,
Кӧгшрӓд, уга болтлан,
Кезӓчн салшго билӓв.
Тӧрскнлӓ чи бӓӓдлӓрн
Тиикд негн боллач,
Тиикд эврӓннь дуудлгъан
Тӧрскнӓ дуудлгънд сонъсуллач
...Дӓн, дӓн! Кедў
Дур, седкл, кўцл,
Догдлсн ӓӓмшгтӓ галварн
Дӓрвкўлдж шатасн болхв!
Кедў бўлин джиргъл
Кўўчӓд тарасн болхв!
Кедў хар нўлмс
Кўмнӓс асхрулсн бохв!

Дӓн угагъар, кемр,
Делкӓ урдкарн, тӧвкнӱн,
Дӱмбр элвг агъугарн,
Бӓӓсн болхла, эндр
Байрта сӓӓхн джиргъл
Улм-улм ясрдж
Уудан, ӧндртӓн ӧсдж
Ядсн кӱцлӓн кӱцдж,
Ягъдж делгрх бӓӓсм?
Тӱрд гидж, акчмд,
Тагчгт, сӓӓхн ӱӱрмӱд,
Санлтн. Дӧчдгч джилӓс
Сӱртӓ дӓн угагъар,
Тӧвкнӱн, урдк джиргълӓрн,
Танъгъчмдн бӓӓсн болхла —
Бумбин орнд мет
Байрта дуугъар кӱнъкндж,
Тохмта мал — хӧӧгъӓр
Теегмдн шуугад дӱӱрч.
Энъкр хотл балгъсн
Элстмдн эндрт эрсмӱдӓрн
Эрг давад ӧсдж
Эс дӱнъгӓх билӱ?
Кесг цагъан саната
Керсӱ мана ӱӱрмӱд,
Эндрт манла хамдан
Энд амулнъг менд
Эс суух билӱ?
...Насн багъин дурм
Немшмуд Германьур туудж
Хатханчгта сунъгъин ца
Халун цусинь уудж.
Хальмгин эрк цецгӓ
Холд тӧрскнӓсн бӧкдж
Дӓӓни харлта аюлд
Дурм мини шатдж!
Дурна туск дуунд
Дӓӓнӓ айс орснд,
Герлтӓ джиргълин шууганд
Гӱрмтӓ ӱкл ӱзгдснд,
Бичӓ намаг гемнтн,
Болгъадж цаган хӓлӓтн,
Ӧнъгрснӓс сургъмдж автн,
Ӧмнкӓн ӧдгӓгъӓр батлтн!
Элстин садт эндр
Энъкрӓн: «Аргъулд!» гисн
Хойр баахн иньгин
Хӱвиг зовлнъгта зеткрлӓ

Даллес-Маллес гидгнь
Дакнас харгъулхар бääнä,
Атомар газр шатах
Аргъ тедн хääнä!
Байр унтрахар седсн
Бирднрин хар седкл,
Кезäдчн, кезäдчн, кезäдчн
Кӱцлäн бичä кӱцäтхä!
Нартд, цагъан санатань,
Негт ахнр дӯӯнршнъг
Нииллдж, хар ухатнриг,
Нислдж, унъгинь таслтха!
Тӯмн сай багъчудин
Тӯрӯн авлта дурна,
Тöрскнāннь байрта джиргълин
Тöвкнӯниг, ӯӯрмӯд, харсий!
Дääсхрсн кӯмни хортдас
Делкäгъäн, ӯӯрмӯд, саглий!
Джиргълтä, байрта газр
Джисäд эргäд кӯнъкнтхā,
Дурн менд болтха!
Дäн уга болтха!

1957 дж.

Буханка Бадм

КОМСОМОЛ

Зерглдäд комсомол уралан,
Социализмин хаалгъар шунич,
Багъчудин зÿркн болсн
Баатр церг мöнч.

Öндр бор мöрнь
Öндиндäн тохата белн.
Орн нутган харсхдан
Комсомол белн.

Газрин меджä деерäс
Буугъин хундгар цокич.
Совет — мана джиргъл
Делкä эзлдж делгрх.

Зерглдäд комсомол уралан,
Социализмин хаалгъар шунич,
Багъчудин зÿркн болсн
Баатр церг мöнч.

Доржин Баснъ

БОСХА, ХӒӒМНЬ, БОСХА

I

Шууган уга, тагчкрад
Шарлджиа ӱнр канъкнв.
Агъар гатцас чирмлдӓд
Альвн одд чичрлдв.

Хавр, дулан ирвлзӓд
Халх илдж наадв.
Халгърсн ногъан öрвлзӓд
Хойр кöллӓ наалдв.

Тагчк хаврин сööгъин
Таалмджиг ююгъинь келхв!
Тӱӱкӓ цуснд зӱркн
Тӱӱрчдж туульдгинь яяхв!

Тöгӓлнъгд савилдсн
цецгӓс
Бамб цецгд дурллав.
Таасдж, харгъсн олнас
Босхаг ганц нӱдллӓв.

Тер кӱӱкнлӓ зӱркӓрн
Тенъкӓн угагъар ӱӱрллӓв.
Багъ насни дӱринь
Бахта öргмджд дурллав.

II

Босха, хӓӓмнь, Босха
Öнъгрсн ӱӱмӓта цаг
Босад, менд кевӓрн
Öмнм зогссн болнал.

Бидн бичкнӓсн хамдан
Байна мал хӓрӱллӓхн.
Нарта хаврин кеед
Наадад седклӓн сергӓлӓхн

Чи бидн хойр
Чидлӓн ӓмтнлӓ негдӱлхӓр
Комсомолд орхар бичгддг
Кезӓ бӓӓсн болхв!

«Мунъхг кӱӱкд кӱн
Комцомол боллго одтха!»
Минь нигдж харнъгъу
Кесг ӓмтн ховллахн,

Тер бийнь чи
Теслт, итклӓн батлад,
Ширтӓ будн гатцас
Шин джиргъл ӱзлӓлч!

Эн саамла гепткн
Аагтä зäнъг гарла.
Энд, ӱӱгäр цагъачуд
Амтиг ширгäдж йовла.

Джунъгъаргсн сääхн öнътä
Джуургин гол мелмäлä.
Эн тагчгиг эвдäд
Эдн нааран ирцхäлä

Селäд, хотд тонгдад,
Саласар усн турглла.
Саалин ӱкрмӱдиг алаз
Саван тедн дӱӱрглä.

Авдр, ӱкӱгиг кӱӱчäд,
Авдган тедн авла.
Кесг угатьнриг сунъгъад.
Кӱзӱгъäрнь боорлдж алла.

Нӱл уга äмтсиг
Нӱдн нӱӱрäснь хагъцулла
Нӱцкн зоогъиннь арсиг
Нӱӱгъäд унтлнь гӱвдла...

Отг-нутг тиигхд
Ордг нӱкн уга,
Олн чоншнъ цагъачуд
Оргъчдж олиг ширгäлä.

Тиигхд мини иньгӱр
Тедн бас дäврлä.
Теглг нäтг цогцинь
Тенъкäн угагъар эвдлä.

Тагчг сööгъин харнъгъуд
Тенъгрäс унсн однишнъ
Тöгрг хар нӱднчнь
Таг болдж аньгдла.

Сääхн хаврин асхар
Нанта йовдгасн хуурлач.
Салькнд ганъхсн цецгсäр
Нааддж бахтдган уурлач.

Öрин торлгсн богшургъа
Ора деерчн джирглä,
Нööрӱл болсн кӱкличн
Номгън салькн делсглä.

III

Босха, хääмнь, Босха,
Öнъгрсн ӱӱмäтä цаг
Босад, менд кеврн
Öмнм зогссн болнал.

Хортна öмнäс ноолдлгъвд
Хääртä иньгчн мордлав.
Олн ӱӱртäгъäн тӱрӱнд
Öшäтнрӱр дäврдж йовлав.

Зӱркм менрдж хатурад,
Заляр асдж бадрлав.
Хортиг хундгар толгъадад,
Хурц джидäр худрлав.

Кöл уга уснур
Кööгäд, шахад оруллавдн.
Керснъ, шарлджар бултсинь
Кел гаргълго бäрлäвдн.

Теегин у агъугъар
Тесгл уга кӱцäд,
Торд чавчад öсргсн
Толгъас нӱднд ӱзгднä.

Мана хӱвӱр дакдж
Махсдж ирдго болдгар,
Нилх, уйн цецгсиг
Нӱддж äминь таслдгогъар,

Шуургън-аюлиг ивтлäд
Шургъад-шургъад орлавдн.
Шӱӱрäд-шӱӱрäд бäрäд,
Шуучад-тасчад хайлавдн.

Дӱӱвр ноолдан манд
Дурн, алдршлгъ öгхиг,
Энъкр эврä иньгин
Öшäг авхан медлäв.

Диилвр манд ирв.
Дун деер кӱнъкнв.
Ноолданд тосхгдсн Тöрскн
Нарни тольд намчрв.

IV

Босха, хäämнь, Босха,
Öнъгрсн ÿÿмäтä цаг
Босад, менд кевäрн
Öмнм зогссн болнал.

Эврä хальмгин теегäрн
Эргäд би ирлäв.
Ханмджта ке дун
Хотд кедсиг сонъслав,

Урднь чамаг алсн
Орм деерчн би
Ÿнтä иньгин седклд
Улас герäслдж суулгълав.

Генäртä цагин тускар
Утар татдж, нääхлäд,
Геглздж урдкиг келäд
Уласна хамтхасд дуулна.

Давсн, холдк цагин
Дääни йовдлмудиг санн,
Дÿнъгäсн уласнд, иньгшнъ
Дурн, мендäн кÿргнäлв.

Ацмуднь, хаврин уйгънд
Аю талан ганъхнал.
Тÿÿнä шуукрлгън болгънд
Тöрскнä кииллгън
сонъсгднал.

Сарул, дÿмбр теегт
Сармтрсн тäрä ÿзнäв.
Сансн тоот кÿцснд
Саамлад-саамлад байрлнав.

Мана тускар туульс
Мöнък олнд келгднä.
Мöнък байрта джиргъл
Мана гарт атхгдна.

Цöсмдн мана дÿÿрнъ,
Цецгäмдн ивт хурц.
Кöлмдн кÿдр, тöв.
Кергмдн олмгъа кÿтц.

Хамцу олна гармуд
Хургън болгъндан эрдмтä,
Ээм-ээмäн цацулад,
Эгц баатрмуд туурмджта.

Кÿч-кöлсндмдн газр
Кÿтц теткÿл заяна.
Кÿÿна биш, эврä
Кÿÿрисн малмуд öснä.

Заргъмдн мана гартмдн,
Закамдн — дÿÿвр
Конституцмдн.
Зöвмдн эврä бийсдмдн,
Залу, дÿÿвр олндмдн.

V

Босха, йир, Босха!
Бахмджар чеедж дÿÿрнäл.
Энъкр Тöрскн нутгмдн
Эн йиртмджд туурнал.

Кöндä, танъх кöдä
Кöлтä мет болвл
Кöкрäд, тинидж сунад
Кевсрдж, манурдж цецгрвл.

Кÿмни туургсн улсин
Кÿцлнь тавлдж кÿцв.
Кÿч-кöлсиг гиигрÿслн
Кÿчтä машид элвв.

Цагъан öвсн ургъдг
Царнъгуд ода хÿврв.
Цацг толгъата зарм
Ца-цаагъан кöкрв.

Элстä теегин нургъндни
Эрвлздж машид гÿÿлднä.
Энъкр Хальмг дундни...
Элст балгъснь дÿнъгäнä.

Эврä хÿвäн олсн
Энъкр иньгчн эндр
Чини сай ÿÿрмÿдтä
Цегäн дуугъан дуулджанав.

Зÿсн, зÿркичн мартлго
Зеегтä нÿдäрн хäлäсв.
Зальта седкличн хайлго,
Зöрдж, сансичн кÿцäсв.

Балакан Алексей

ЛЕНИН

Экäсн тöрäд
келнд орад
Эклдж тӱрӱн
келсн ӱгм:
— Ленин.

Школд ирäд
ӱзгӱд дасад
Шин ӱг
бичлäв ниилӱлдж:
— Ленин, — гидж.

Öмнк хаалгъим
öргн кесн,
Öдгä джиргълим
öнр болгъсн

— Ленин.
Герлтä сääхн
герт бääнäв,
Герäрн дӱӱрнъ
хӱвтä суунав
— Ленин öглä!

Öргäд дуулсн
байрта дуугъим,
Öсäд цецглсн
энъкр танъгъчим
— Ленин öглä.

1957 дж.

МЕНДВЧ, ТÖРСН ГАЗРМ

Мандлсн нарм, мендвч!
Мендвч, öргн теегм!
Мелмлзсн Иджлм, мендвч!
Мендвч, энъкр газрм!

Кесг цагин эргцд
Кöвӱнчн уга билäв,
Кӱчн, чидлäн хурадж
Кöдлмшд бийäн белдäв.

Öвснäнчн ӱнр сонъсад
Öрч — зӱркäрн байрлнав,
Öнр джиргъл дурдад
Шӱлгäрн тöрлгъичн угтнав.

1957 дж.

ДНЕПР ГОЛИН КӦВӒД

Советск Союзин Герой
Манджин Лиджд нерӓдгдв.

Командир дӓӓчнрӓн хӓлӓв,
Катер шатджахиг заав.
— Кӳн, тов, сумиг
Кен харсна? — гив.

Хальмг теегин гӓрдь —
Хар нӳдтӓ кӧвӳн:
— Би кӳцӓнӓв! — гидж
Босдж ӧмнӓснь келв.

Днепр голин уснд
Дӓӓч Лидж усчв,
Дольганла сӧрлцн йовдж
Догшн галла ноолдв.

Кӳнд ачлгъта пантониг
Кӧвӓд татад гаргъв,
Гавшун дӓӓч Лиджиг
Гартан ӧргдж хавллдв.

Тов лугшдж кӳрджнънв,
«Тигрмӳд» агъарур ӧсрв,
Хӓӓкрӓд Лидж баатрхв,
Хортн тарвалддж зулв.

Халун дӓӓнӓ зальд
Хальмг Герой тӧрв,
Днепр голин кӧвӓд
Дӓӓч Лидж туурв.

1957 дж.

ТЕМӒН

Би бичкнӓсн авн
Темӓ ундж ӧслӓв,
Бӧкн хоорнднь суучкад
Теегин салькнла урлдлав.

Хӓрклӓд кевӓс цацхлань
Хортхадж улм хурдлуллав,
Хӳрлздж сӳӳдрлӓ кӧӧлддж
Хотнас хотнур довтлуллав.

Тигӓд йовсн биим
Темӓг ямаран зӳстӓгъинь
Кӳцс меддго бӓӓджв.
Келхд ода ичквт.

Генткн эндр ӳзчкӓд
Гӓӓхӓд ормдан менрӳв.
— Теегин керм! — гидж
Темӓнӓ ардас дахув.

Хун сӓӓхн кӳзӳтӓ,
Хойр ӧндр бӧктӓ,
Нӓӓхлсн гольшг йовдлта,
Нерӓн гуташго ӧнъгтӓ.

1957 дж.

ХОЙР ИНЬГИН ХӲВ

Зоогъин ар ташуд
Зултргън джӧӧлн гинӓ,
Торгън нооста хӧд
Талвагъад идшлдг болна.

Сандж хӧӧч дуулна,
Сӓӓхн дун джиснӓ,
Седклин дур буульна,
Салькна ардас ниснӓ.

Кӧк царнъ кӳрӓд
Кермниг олдж шавшна,
Дурн-седкл келӓд
Дуртан чикнд кевшнӓ.

Цаасар илгäсн ӱгäс
Ценънсн айс шулун,
Саальч кӧркхн Ҝермнд
Санджин дурн халун.

Ҝӱӱкн хäрӱ дуулна,
Ҝӧвӱн сонъсдг болна,
Хойр зӱркн ниилнä,
Холас хӱвäн олна.

1957 дж.

СÄÄХҢ АСХН

Сӱӱрлдж нарн суув,
Сар мандлдж гарв,
Серӱн салькн ӱлäв
Сääхн асхн болв.

Эн сääхн асхиг
Энъкр иньгтäгъäн тосув,
Эртäс авн белддж
Эргх газран темдглӱв.

Сарин сарул гегäнд
Седкл заядар байсна,
Сӱӱвддж йовсн иньгм
Санагъим дахдж ганъхна.

Асхна дӱӱрäнлä негддж
Айста дун джинъннä,
Альвн бичкн зӱркм
Амрч ӧрчдм талвана.

Эн сääхн асхн
Энъкр иньгӱдин асхн,
Эклх бӱлин джиргълиг
Эртäс батлсн асхн.

1957 дж.

Санъгъджин Бося

АЧТА ЛЕНИН

Кезäнä даджрулджасн äмтиг
Кöтлдж хаалгъднь орулад,
Кӱмни сääхн джиргълд
Кӱргсн ачта Ленин.

Ленинä келсн ӱгäр,
Ленинä сургъсн сургъуляр,
Ленинä заасн ухагъар
Лавта бидн джиргъвврн.

Кеза болв чигн
Кемджäн, болзг угагъар,
Кӱмнь зӱркнд ӱлдх
Кӱндтä мана Ленин.

1957 дж.

ӰРНДÄН

Нилх бичкн цагасчнь
Наадулад, саатулад öсглäв.
Насн немгдх дутман
Нандан джиргълтä болнач.

Харнъгъу сö босад
Хӱӱрäлäд кевтӱлдг билäв.
Хот-хувцичнь белдäд,
Хаджудчнь суудг билäв.

Газр нишкдг болгъад,
Күүнә кел медүләд,
Гарасчнь эврән көтләд,
Күргдж школд оруллав.

Өрүн сургъульд күргчкәд
Өдрин дуусн ухалнав:
— Эндр мини үрн
Эндүрл уга суртха.

Арвн джилән төгскәд
Аттестатан авад гархч,
Альк хаалгъан медхдчнь
Алдг, хаадг уга!

1957 дж.

ИНЬГИН СЕДКЛ

Зүркм генткн бульглад
Күчм сулдсн болв.
Гилс гигъәд хәләлгънлә
Чирәм уласнь медгдв.

«Менд» — гигәд келчкәд,
Мелмлзәд таг зогсв.
Тодлсн энъкр үгм
Тарад чееджәсм геедрв.

Салькн серд гилгънлә
Серл орсн болв.
Седклин зөвүр санджь
Сана авч келвв:

— Энъкр иньгм, сонъсич,
Эндү болхла келич,
Орчлнъгин олн күүкдәс
Ончлдж чамд дурлув.

Иньг болх седкл
Элдү күчр юмб,
Энлүлл уга намаг
Эрт хәрүгъинь өгич! —

Күүкн хәләцәрн докъялдж
Көвүнлә седклән негдүлв,
Бульглсн хурдн зүркнь
Буслдж чееджинь дүүргв.

1957 дж.

Байдин Санджара

ӰРНӒ КӰЦЛ

Толгъа деер гарад
Тӧгӓлнъгдӓн эргӓд хӓлӓнӓв.
Дживр угагъас биш
Джиргӓд нисхӓр седнӓв.
Аль газрин агъар
Иим сенр ӱнртӓв,
Альк худгин усн
Иим ӓмтӓхн амттав?
Унялртсн джирлгъӓтӓ теегм
Ухагъим байсхдж сергӓнӓ.
Манахс аашна гидж
Маасхлздж инӓсн болна.
Тенд — хол газрт
Теегм, чамагъан санлав,
Халун зӱркнӓ зӱтклиг
Хӓрӱ эвлдж бӓрлӓв.
Ухань билгин теегӓн
Унтхларн зӱӱдндӓн ӱзлӓв,
Хӧӧнлӓ кӧӧлдсн болад
Хӓӓкрдж сердг билӓв.
Ӱӱрӓн хӓӓсн шовуншнъ
Ӱнн седклӓрн ирлӓв,
Чидлӓн, ухагъан, медлӓн
Чамдан, теегм,, ӧгнӓв.

1957 дж.

МАНА МЕНД

«Хальмг ӱнн» чамдан
Халун мендӓн илгӓджӓнӓв,
Хӓӓртӓ кӱндтӓ нерӓн
Холд туурултха гиджӓнӓв.

Цевräр нерäн хадгъл,
Тенӳндчн бидн бактхвдн;
Цолвнъг однишнъ герлтä бол,
Тер герлäрчн ӳзхвдн;
«Ӳннлä» āдл ухата бол,
Тер ухагъарчн ухалхвдн;
Уу сāäхн хаалгъта бол,
Тер хаалгъарчнь йовхвдн.
Байран, зовлъган хувалцхвдн,
Бидн чамла кӳӳндхвдн:
Коммунизмин алдр тосхлтин тускар,
СССР-ин кӳчинь чанъгъахин тускар,
Социалистическ нутгудин ниицнъгъӳн тускар;
Ӧдр зуурин татугъин тускар,
Ӧвäрц шин зäнъгин тускар.
Чини нерн-мана нерн.
Чи-танъгъчин однч,
Чи-äмтнā уханч,
Чи-мана хаальчч.

1957 дж.

ЗӲРКНÄ ЗАЛЬ

Ганц йовад тачалав;
Газртан кӳрхинь болх.
Амрг — джиргълин иньгм —
Алдго тенд харгъх!

Кеничнь чамагъан медлго
Кесг цагтан дурллав;
Кӳрäд ирхдчнь нääллäв,
Кӳӳндäд суухан эрлäв.

Сансн — ухалсн кӳцв,
Сäксн иньгм харгъв.
Шин хаалгъин амнд
Шидрхн, байрта таньлдв.

Алтар делггдсн хаалгъар
Алхмнад уралан шуний.
Дун, дурн, байр
Дала, тӧрӳц чилшго.

Хойр зӳркнä заль —
Хääртä кӧдлмшин гал;
Хату кӳдр чолун
Хääлнä, зӳркнь зальд!

ТЕЕГИН ЗӮРКН

Элкндӓн шахад ӧсгсн
Элвг теегин зӯркн,
Эрдм, билгӓр делгрсн
Элст — энъкр балгъсн.

Ургарн, Элст, асрлач,
Уралан ишкдг дасхлач.
Ҟӧкрӓд, цецглӓд манъханач,
Канъкнсн агъарарн ханъгъанач.

Батта кишгӓрн дӯӯрлӓч,
Бумбин орнд хӯврлӓч.
Бичӓ чидлӓн ӓрвлсв,
Босхад улм сӓӓхрӯлсв.

Мартгдшго, Элст нерчн
Мана зӯркнлӓ холвата.
Багъчуд, ачнр, джичнрчн
Бичӓд тууджддан хадгъла.

Галзурсн хортна омгнь
Газринчн меджӓд шантрла;
Гавшун ӯрдинчн зӧргнь
Галин зальд батрла.

Тууджинчн халхсар иньгӯдин
Туурсн нердӯд бичӓтӓ:
Харти Ҟануков, Адучин Бадм,
Хальмг Зоя — Тамара...

Ӧнъгрсн джилмӯдин тууджддчн,
Эндрк ӧслтдчн байснавдн.
Ӧӧрдсн коммунизмин джиргълдчн
Ӧдр, хонгас кӯргнӓвдн.

1957 дж.

ДУРН — СЕДКЛ

Чамур ягъдж ӧӧрдхв,
Чееджӓн ягъдж секхв;
Ӧдр сӧ уга
Ӧмнм нӯднсм ӯзгднӓч.

Теегин цецгӓ метӓр
Тегшрдж ургъсн цогцтач,
Теврӓд таалхд ӧкӓр
Тӧгрг сӓӓхн чирӓтӓч.

Цööкн келх ӱгäн
Чееджäн хадгълад йовнав,
Чамлагъан харгъдж кӱӱндäд,
Цугинь медӱлх санатав.

Дотр бийм менрäд
Дольглдж зӱркм цокна;
Öвр деерäн суулгъад
Öкäрлäд таалхар седнäв.

Хойр седклиг харгъулий
Хäнцäд садн болий;
Джил — насн хойран
Джиргъäд хамдан чилäй.

1957 дж.

Повесть болн келврмүд

Амур Санан

ЛЕНИН

(«Мудрешкин сын» гидг дегтрäс)

Хальмг äмтнä бийäрн бääгч танъгъчин туск тöрäр намаг йовдж йовх цагт Москва, терўнлā хамдан бас чигн Советск Арāсā бўклдäн икл ўўмäтä-дўўрäтā бääцхälä.

1919 джилин июнь, июль. Зунин халун ганъта хойр сар. Сāāтр эс медгдгч дўсрäтä — чочмгъа бääдлäр агъар дўўрсн болдж медгднä. Кесг зäнъгс, ик — зунь эс-болх худл, ōгджäтā зäнъгс, сарджнъндж унджах хамтхасд мет, нислдäд бääцхäдг билä. Алдр элвг орн-нутгин чирäгъäрнь тўўмрмўдин падрлт болдж, цус асхгч гражданск дäн кōлврлä. Кесг минъгън амта товсин кўўнä чик дўлäрäлгч тачкнлт, зертä зевтä кесг тўмн улс öргн элвг орн-нутгин нег захаснь нег захинь темцлддж кўрилддж, ниргдж нўкшлддж йовцхадг билä. Тедн нег-негн талан дäврлцхäдг, тосвр цокврла харгъад тарад чигн одцхадг, хäрў ōндāдж бослдад, шўрўтä цоклгъна сўркä кўчн болдж шинäс ōсцхäдг билä.

Арäхн гидж кўц-дундур нас зўўсн нилх багъ наста Советск государств дала олн хортдин аврлт уга шахврт бääлä. Эн ик зовлнъгта кўнд ноолданд Советск государств бääсн сўл чидлидäн шавхдж аксджала. Алдр ик болн сўркä аюлта йовдлмудта орн-нутгин хотл балгъсн тал дääнä ниргäтä шууган öörддж йовла. Москва, алдр революцин хотл, улан туган öргдж ўлдцхäсн нег цöн губерньстäгъäн, нефть, уголь, тöмр хамгар теткдг цуг газрмудасн хагъцулгдсн уутьрдж бääлä. Уралин уулмудин цаад бийäс, Сиврин кесг минъгън дууна газрин холас, Иджлмōрн голин буурлтгсн белчр кўрч Колчакин äср олн церг кесг саамндж ниргдж ирджäсн мōн.

Петроград деер хар ўўлн болдж Юденич кўриджälä. Москван чонджсин хонъхсин кўнъкнсн ā темцдж, öмн ўзгäс, хаалгъдан харгъсан цугтнь хадад, Арäсäн зўркнўр Деникин дегдлдж йовла. Тер сармудт мана öмн ўзгин фронтин полкс чидл ўлўтä хортдин дäврлтäс сўрдäд, агъу öргнäр делдж ар-ўзг

хäлäдж кöндрлцхäлä. Харьков, Курск, Орел хортдин гарт орцхала. Сāн-дурарн цуглрсн улсас бўрдгсн ääрм кўчи-чидлāн ōмн ўзгäс тач, советск орна селм, зер-зев кедж гаргъгч Тула балгъсн тал йовдж йовла.

Цагин ääмшг икдв. Кöдлмшч улсин седкл-бääдл кўчр болв, ääмшгтä седклд авлгддж цугъар öвклдж бääцхäлä. Хату мöтў бääдлäс гарх аргъ уга болдж медгджäсн эн цагла, 1919 джилин июлин дöннд ВЦИК-ин, Моссоветин, ВЦСПС-ин болн Москван райсоветмўдин цугин хамц заседань, Московск фабриксин болн заводмудин кöдлмшчнрин халхас ирўлгч улсин орлцлгътагъар ик театрт болхмн гидж зарлгдла. Öдга цагин бääхбääдлин туск доклад Владимир Ильич Ленин келх зöвтä билä.

Би эн заседань тал оддж йовхдан дотр-бийм дöрў гуру болсн, салврсн седклтä салдадж йовлав. Москвад шинкн ирсн Чапчан Арш нанла йовла. Гражданск дääнä фронтсин бāāх бääдл, мини тоолврар, йир кецў ääмшгтä болн тачалта болдж медгджäлä. Теегт нўўдж йовсн генн мини ухан-медрл минь тер замд эс кўрсн мöн. Ööдлдж öсдж йовх кöдлмшч классин тууджин зурасар учрсн чидл-идинь би эс медджäсн деерäн шалгъдж бääджв. Урдин авьясар би хуучна йосна чидл-идинь дегд икд тоолдж бääджв.

Хööннь, кезäнäс нааран большевик болсн кöдлмшч Георгий Прокофьевич Пермяков, тер öдрмўдин туск тодлврмудан келхлäрн, ик театрин ööр очередьт зогсджахдан äмтн ямр бääдлтä бääсинь ўзсäн, ямр ўг келджäсинь сонъгссан-кўўндсāн нанд келдж йовла.

Тўўнд бääсн улсин ик-зунь фабриксäс болн заводмудас шуд гоодан нааран ирцхäсн кöдлмшчнр билä. Тедн цугъар атхр öнъгтä, дотран уха гўўлгсн дўртä, олн-тавн ўг уга, зугл хаяхаяд хоорндан хошад-гурвад ўг келлцхäдг билä. Ўзгдсн хату мöтўд äмтн икäр зовснь чигн, хööтни сääни тöлä сагллгън чигн, эдл-ууш хатяр болсна кўнд ашнь чигн эн кўчр бääдлтä такчкд ўзгддж медгддг билä. Москвад тер цагт тавад — зургъад öдр дарадтнь кöдлмшчнрт öдмг эс öггдг йовдл данъ гилтä бääсмн. Неджäд цöн стакан арва кöмлмшчнрт öгдг билä. Кемр гуйр öггдхлä, Москван гуйрт гуйрас бишкнь цугъар бääнä, гуйр тўнд мел уга гидж тер гуйрин тускар äмтн келцхäдг билä.

Ик театр дўўрнъ äмтн хурдж. Äмтн ä-чимäн уга атхр такчк болхла йир кецў догшн сўркä болдж медгднä. Äмтнä атхр бўркг бääдлд. Ик театрин элвг байн сääхн болн гилвклгън ирлцдж зоклцдж бääхш. Ик театрин ложмуднь орс хаадин таалар, кўнд никт бархтар бўрäтä, тедн алтар сиилгдцхäсн гилвкхцäлä, люстрмуднь болн алдрдж солнъгътрсн ик жирадольснь кўрл мöнъгäр цутхата Алтрдж солнъгътрсн ик хоран агъуд атисн öнъгтä кесг минъгън кўн дарцдж сууцхала.

— Юн болхмб?

ВЦИК-ин ахлачд одахн шинидгсн ўр Калинин, äмтн ā-чимāн уга такчк болсн цагт, гарч ирäд келв:

— Ӧдгā цагин бāāх бāāдлин туск ӱг ӱр Ленинд ӧггдж бāāнā.

Бāāсн чидлāн гаргъдж шилтдж Владимир Ильичиг би хāлāджāнāв.

Кулисин цаад бийāс тӱрги кӧлтā Ленин гарад ирв. Зӱн гартнь цаасн ӱзгдв. Ӱкс-ӱкс ишкāд сценин ӧмн захд ирāд, кафедрт орв. Кӧдлмшч классин алдршгсн багш Ленин, кӱмнā медлж йовсн ухани билгиг цугтнь бийдāн тогтасн эн кӱн гарад ирхлā, йирин болдг нирглт угагъар тосгдв. Āмтāр дӱӱрнъ аудиторий бāāсн чидлāри чирмāдж Ленинд оньган ӧгч такчкрв. Хāрнь тегāд, мел ганцхн Ленинā чаддг, джигтā сāāхн тодрха медгддг ӱгāр, аюл учрсн цагин āāмшгтā бāāдлāс ямр кевāр менд гарх хаалгъ заадж-ӱзӱлдж багш докладан эклв.

Ленинā келсн ӱгнь цугтан — олн-āмтиг ноолдлгънд аксгч кӱчн.

Би дакн — дакн шилтдж Ленинииг хāлāнāв. Басл саак теглг нургъта, цеб гисн дигтā цогцта кӱӱг би ӱзнāв. Ӧргн манъна, герлтгсн толгъа. Хойр гарнь шулун-тӱрги. Дунь нег джисāтā, тегш, ӱг келлгънь зāрмдāн невчк хурдн болдж медгднā, келнь невчк тольт.

Келджāсн ӱгинь дундагъур, болдж йовх алдр йовдлмудин учрмудиг амрар медгддг болдгар цāāлгъдж, ӱндсинь илткв. Деникин лавта кӱӱчгдхин туст эн бāāх олн улсд нань магъд уга болв.

Ленин-газр деер нань уга ӱнни уха делгрӱлгч алдр кӱчтā мергн баатр. Мухлалулдж бāāцхāсн кесг тӱмн сāй āмтиг ӱнн седклāрн баатр кевāр харсдг, цань уга ӱнч, чик седклтā кӱн. Теднā лавта сāāхн хӱвтā джиргълин тӧлā зӧрмг ноолдач тер мӧн.

Иим замд Ленин āвртā ик цогта, цуг āмтнāс ӧндр кӱн болдж медгдв.

Ленинā ӱг чинънā бāāтл, тӱӱнā келджāх ӱгмӱдāснь кӧтлгч—толгъалгч кӱӱнā кӱчтā авлгч гӱн ӱндстā ухан-седкл джиирāд батрад ирнā. Зāрм — зāрмдāн, барун гариннь альхар арчдж ясджах метāр, герл болн кӱчн-чидл бийāсн гаргъдж солнътрджах гилгр толгъагъан ӧмāрāн-хооран илнā.

Тула балгъсн тал ӧӧрддж йовх Деникинā олн āсрмӱдлā нег мӧслгч сӱл ноолдлгънд Советск правительствиг дōнънāд, кӧдлмшчнриг шинāс аксдж, немдж цергт авхин туск шиидвр гаргъхмн гидж московск пролетариатин илгāсн улсас сурад, Ленин ӱгāн тӧгсгв.

Кӧтлврчин келсн тоотиг чик гидж дембрлтā «Интернационал» дуулгдв, ухан-серлнь саруддад, кӱчн-чидлнь немгдсн кесг минъгън улс тер дууг хавлдж ӧргцхāв. Цугъар дегц хавлдж авад маш кӱчтāгъāр ӧӧдāн авч «Интернационал» дууллгън пролетариатин энъ-зах уга ик ицгин болн нег-мослгч седклтāгъāр ноолддж диилхин темдг бāāсн мӧн.

«Алдр революц, кӧдлмшч класс болн терӱнā алдршгсн

кӧтләчнь Ленин менд болтха! гидж дембрлтә дуугъар хәәкрдж, тасрха уга удан сӯрәлкә кедж, московск, питерск болн иваново-вознесенск кӧдлмшчнриг, бас чигн московск цуг курсантсиг Деникинлә ноолдлгънд аксдж, цергт авхм і гисн шиидвр батлгдв. Кӧдлмшчнр болн курсантс тӯдвр угагъар аксгдцхала, теднә тӧмр-бат батальонс ӧмн ӱзг хәләдж гарцхала.

Ӱр Ефремов болн Моссоветин ахлач Курск вокзалд оддж кӧдлмшчнриӊ батальонсиг ӱдшлӱлцхәлә. Моссоветин ахлачин келсн ӱгиг би мартад угав. Гартан винтовкс атхцхасн, нег — мӧслгч седкл-ухань нӱднднь асцн кӧдлмшчнр вокзалин ӧӧр зерглдж зогсцхала.

Тенд Моссоветин ахлач иигдж келлә: парть, советск йосн болн кӧдлмшч класс дәврдж аашх хортни ӧмнәс таднриг ӱклтә дәәлдәнд илгәдж бәәцхәнә. Эсклә хортн таднд цокулдж хамхрдж, хәрӱ шивгдх, эсклә тана ӱксн цогц деегәр алхдж, нааран, улан Москван эрс тал шидрддж ирх. Зӱгәр инрлмӱдин олн әсрмӱд эрк биш хамхлгдцхах гидж бидн батар иццдж бәәцхәнәвдн.

Аш-сӱӱлднь кӧдлмшч класс дарг уга, лавта диилх гидж батар иццдж әмтн йовцхала.

Хортн лавта хамхчгдла. Хар тенъгсин ковә тал хайгдла. 1919 джилин июлин дӧннд Ленинә келсн ӱг советин тӧлә ноолдх дурн-седкл падрулдж асасн мӧн.

Революцин хату нәрн тӧрмӱд кӱцәх болгънд кецӱ мергн гавцар хаалгъ йирин олдж заадж ӧгдг Ленин минь эн замд бас дииллгъсин эклӓчнь болдж тууджлгч нилчән ӱзӱлв. Алдр кӱн мел лавта эклӓчнь болдмн, юнгъад гиклә тер наадк улсас цааран холд ӱздмн, наадк улсас кӱчтә ик дурн-седклтә болдмн»—гидж Плеханов келсмн.

Бичкндән Алд эмгнәс мини кесг сонъсдж йовсн әдслӓтә «бӱрә-бӱшкӱрин» туск тууль тиигдхд санандм орла.

«Кезәнә бәәдж, алдр кӱчтә баатр гидж йовдж. Тер баатр эврән алвтта бәәдж, алвт дундньбалгъсн бәәдж, балгъсн дундньик бәәршнъ бәәдж. Энд-тенднь невчкн әәмшг ӱзгдәд ирхлә, одак баатр дарунь тенд одчкдг бәәдж. Эврәннь кергтӧрән элдв сәәнәр меддг бәәдж. Тӱӱнә отг—алвтднь әәмшгтә нег мус гарад ирдг болна. Тер мус әмт бәрдж авад, нӱкндән орулад идәд бәәдг болна. Тӱӱнә бәәдг нӱкнь ӧ-шугъу модн гатц, ик элстә газрин ца, ӧндр уулс гатц бәәдж.

Эч зәнъг сонъсн бийәрн, бат кӧ-хӱйгән ӱмсәд, ут джидән авад, хурц ӱлдән зӱӱгъәд, мусиг хәәдж олхар, гарад йовна. Кесг ӧдр йовад оркна. Ӧндр уул гатц бәәсн мусиг нӱкнднь олдж авад, тӱӱнлә бәәр бәрлднә. Мусла кесг удан ноолданоолда бәәдж, аш-сӱӱлднь тӱӱнә толгъагъинь чавчдж таслад, диилнә. Кесг ӧдр ӧнъгрсн, герӱрн хәрх цаг болв. Баатр отгалвтарн орад ирнә, зуг газр—уснь эс таньгдна. Гер бәәсн газртнь терм — уньднь кевтцхәнә. Бәәршнъ дӱнгәджәсн газртнь—

хоосн шавр-чолун кевтнӓ, хамхл шарлджн хаманьболвчн
ургъдж. Эзн баатр мусиг хӓӓдж алхар мордад гарсна арднь
олн-олн цергтӓ хортн ирӓд отг-алвтинь тарадж: отг-алвтин кесг
ӓмтинь алад, кесгинь кел-бӓрӓд авч оддж, ӓмтнӓ ик-зунь тарад
гӱӱдж оддж.
Хамхрсн балгъсан эргӓд баатр йовдж-йовад шарлджн заагт
хамхрха бӯрӓ-бӱшкӯр ӯзнӓ. Эн бӯрӓ-бӱшкӯр авад, элдв кӱчтӓ
чанъгъ ду-гаргъад, зовлнъгин зун нӓӓмн айс, джиргълин
джирн-нӓӓмн айс баатр татна. Зовлнъгин зун нӓӓмн айс, кӧдӓ,
уулс, ō-шугъу модд кедн-кедн нисдж, олн ӓмтнӓ зӯркн болгънд
кӯрнӓ, эврӓ гарсн газр-усн талан ирх седкл ӓмтнд орулна.
Джиргълин джирн нӓӓмн айс кӧдӓ, уулс, ō-шугъу модд келн-
кедн нисдж, олн-ӓмтнӓ зӯркн болгънд кӯрнӓ, ӓмтнӓ седкл
байсдж дӧрклнӓ, эврӓ гарсн-тōрсн газр-усн талан иртн гидж
ӓмтиг тер айс дуудна. Бӯрӓ-бӱшкӯрӓн баатр ōдрин дуусн татна.
Ӓмтнӓ кӧлин ӓ сонъсгдна: баатрин отг-алвтин ӓмтн цуглрдж
ирдж йовцхадг болна, газрин кōдӓгъӓс, ō-шугъу модн заагас,
уулин шуурхас дотрас ӓмтн шуугад хурад бӓӓцхӓнӓ.
Ӓвртӓ ик церг босхдж авад, баатр йовад, хортан хамхлчкад,
эврӓ отг-алвтин улсан хортна бӓрӓнӓс сулдхдж авад ирнӓ.
Урдкасн сӓӓхн гермӱд бӓрнӓ, урткасн ик болн ōндр шин шар-
цоохр бӓӓршнъ тосхна... Тиим болджана, хӓӓмнь,— гидж Алд
эмгн, сӯӱлднь инддж ōндин келдмн: бӯрӓ-бӱшкӯрин дуугъар
бидн чигн олн газрас цуглрдж ирцхӓсн мōн, цагнь ирхлӓ, чи
бидн хойр бас сӓн джиргъл ӯздж, урдкасн сӓӓнӓр бӓӓхвдн».
Тер метӓр, Ленинӓ келсн ӱг пролетариат улсиг хортдан
диилдж хамхчхд акссн мōн.
1919 джилин июлин дōннд Ленинӓ келсн ӱг Ӓрӓсӓн проле-
тариат улс дотр-дундин болн газадин контрреволюцлӓ ноол-
ддж диилгъни алдр эклцнь болсн мōн.
Тер ōдрин асхн шидр тер хамдан болсн заседань тӧсснӓ
хōōн хӓрдж ирдж йовхнь, одак мини дотр-бийим дōрӱ-гӱрӯ
болгъджасн седкл-уханас тас юмн ӯлдсимин уга.

Орсас орчуласнь Инджин Лидж.

зӳн бий тал одв. Ганцарн ӳлдсн Ноха: не ода эклäд бääхмнгидж санв. Тӳӳнäннь дару чичрсн гаран бараткин нӳкäр шургъулв. Хургъ татад авад ирв. Нööрмӳ хургън серäд мääльтл, Ноха тӳӳнä толгъагъинь мошкад оркв. Дакад саглхин эркд, Ноха шавр гер талас кӳн гарад ирчв гигъäд, тииглäн хäлäв.

Бийäн ягъджахиг кӳн эс ӳзджäхиг лавта меддж оркад, Ноха дакад нег хургъ шӳӳрв. Шӳӳрäд бäрсн хургъиг татад гаргъдж йовтл, тӳӳнä кöл бараткин амнд торв. Тер хоорнд хургън чанъгъар мääльв, тӳӳнä дуунас хургъд серäд цугъар мääльцхäв, хургъдин ду сонъссн бöдӳн хöд бас мääльдв. Цаг биш цагла мä-мä гисн хöд дуугъарн дарад хайв. Терӳнлä харгъулад чонмуд уульдв.

— А-у-у. А-у-у.— гисн чонмудин айс уга дун, кошарт сонъсгдв.

— Хав, хав, гав, гав — гигъäд чонин ду сонъссн нохас хуццхав.

— Манджа, Манджа! Чон! Чон!— гидж келäд, унтдж кевтсн Манджин бööрäр хойр тӳлкдж оркад, Борка бийнь цаг тӳдл уга босв.— Не, ода юнъгад зогсад бääнäч? Гӳ!—гидж келäд, Мандж зӳн гарарн газр тӳшдж бääгъäд, барун гарарн ööрäн кевтсн хойр амта хавал шӳӳрч авад босв. Гертäс колхозникӳд гӳӳгъäд гарад иртл, Ноха кесн кöдлмшиннь мöриг биллдж оркв: хуучн хар ишкäд хойр хургъиг таг кегъäд цуглдж оркад, кошарин хол булнъд Ноха хайдж оркв.

— Юн болв, юн? Чон хотнд орву?— гилдäд хойр колхозникуд äмсхсн гӳӳлддж ирцхäв.

— Уга, чон уульсн дуугъар хöн мääльдж бääнä — гидж Ноха келв.

— Ай, Мандж, хатн! Хатн, Мандж! Тенд чон уульджана, тенд, гигъäд Борка чонин дун сонъсгддж бääсн ӳзг тал заав.

— Тенд болв, эс тенд болв би ханав... Мандж чавгиг дарад оркхла, буугъин дун таш гив. Буугъин гал харнъгъу сööг чирмх хоорнд гегäрӳлв. Бу хасна хööн чонин дун уурв; чонин дун уурхла, хöд мääльдгäн уурв. Чонин дун уурсн бийнь маштг кöк галзн барг хаша эргäд, хавшад хуцад бääв.

— Не, би ода унтхшв, Нохала хамдан öр цääтл мал маннав, эс гихлä, öрлä чон чигн довтлад бääх,— гидж Мандж Боркад келäд, буугъан тӳшäд зогсв. Манджин ӳг сонъсдж оркад, Борка эвшäгъäд, сунядж оркад: би унтнав — гидж келäд, шавр герäдäн гарад йовв. Амрл уга зӳркн öрч дотр бульглад бääнä.

Нохад суух газр олдхш. Ӳӳрмг ишкмäр доргшан деегшäн хойр кошарин ут туршар йовдж бääгъäд зогсад, Ноха барун хавтхасн тӳнъгърцгтä тäмк, ганз гаргъдж авад, нерäд татв.

— Наинд чон тус болв-идвчн чонин амн улан, эс идв чигн-улан — гидж дотран санад, хар öргнäннь сахлд шог гидж тер инäв. Ишкрн йовдж кошар эргв. Чонин ӳнр авсн нохас хуца бääнä. Удл уга öр шарлхла, кошар эргмд бӳгджäсн богшургъас джиргъцхäв.

Манджин Нимгр

ХОРТН

I.

Хар ишкä занч кöдрсн, мöрн шаната этцн хар залу газр герин шавр пол деер доргшан хäлäгъäд сууна. Тиӈджäгъäд эн ööрäн бääсн яршг бий талан тач оркад, тӳӳнäс нäрхн ут хар бӳлӳ гаръгдж авад, дакад белäсн утхан сугълдж авад, бӳлӳдв.

— Ноха, шулуӯгъар гартн, сööдäн сääнäр мантн. Би сööдäн таниг гетхв. Унтдж кевтäд бäргдхлä, засгла харгъхм. Хäрнь, öмннь келсн ӳг хööнäн герч болдг бишй—гидж чабан Манджк герт ирäд, деерк плащан тääлн бääдж келв.

Ноха тӳӳнд хäрӳ öгсн уга. Манъна дорасн улан нӳдäрн тер уурта бääдлтäгъäр хäлäв. Утхан бӳлӳддж авад, Ноха ä уга-гъар босад, аргъул гарв.

Салькн хӳвсхлäд бääнä. Тенъгрт тасрха хар ӳӳлн шулу-шулугъар нисäд бääцхäв. Йоснддан харнъгъу сö болв. Ӳрвäд йовдж ирäд, кошарин öмн панр öлгдг бахн тӳшäд Ноха зогсв. Зогсдж бääгъäд, Ноха кезäнä ягъдж йовсан санв. Ик цагъан гер, хар галзн аджргъта сääхн адун, улан галзн бухта сääхн улан галзн укрмӳд, бухар хар хöд... эн хамг цугъар мини эс билӳ,— гидж Ноха санв. Ходв багшин ач, зääснъ Ээврин кöвӳн, арв гар ялчнрин эзн, угатньрин нойн Ээврä Ноха колхозин хööнä манач гидж дотран сандж оркад, тер мусг-мусг гигъäд инäв. Дакад Нохан ухан харнъгъурад, арагъан зуугъад, нудр-ман атхдж оркад, бахлуртан шахсн дуугъар: «Ноолдий, ноол-дий чидлм бидн äдл биш, болв ноолдий! Öшäгъäн ода чигн би танас авч чадхв. Би чигн танд хоран кӳргдж чадхв» — гив.

Сö харнъгъу. Зуг зäрм-зäрмдäн хошин кöгшн хар барг ко-шарин барун бийд салькнас хоргълад кевтдж оркад, кӳр-кӳр гисн кöгшн бöдун дуугъар хуцад бääнä.

Ноха хургъд тал одв. Кошарин барун булнъгд хашалдж орксн хургъд тöвкнӳн унтад кевтцхäнä. Бий талан аашсн Но-хаг ӳздж оркад, хар барг сӳӳлäрн шарвадад, тӳӳнä öмнäс ирв. Тер тӳӳг: йов-гидж кööв. Кööгдсн барг хуцн йовдж кошарин

Шанагъан тӯшсн хойр гариннь тохасиг ōвдгтäн ташр тӯшдж оркад Ноха уха тунъгъагъад, кошарин ӯрӯ бийд йовгън сууна. Тӯн тал ōбрддж ирäд:— Ноха йовад цääгъäн чантн, Боркаг нанд илгäдж орктн — би хургъд тäвдж ōгнäв — гидж Мандж келв.

Дун угагъар босад, Ноха шавр гер тал ōрвäд гарв.

II.

Сарсасн делнъ шарклхла, кевтрнь хансн хōд босад мääль— цхäв. Мääльдсн хōōнä дуунас хургъд серäд бас мääльлдв. Хōōдин дун хаврин ōрин дӯӯрäнд кошарас давад сонъсгдв. Мандж хōōдин шитмин ам тäāлäд, хōōдäн туугъад гаргъв, Дуу-дулсн Борка хургън тал ирäд, шитминь тäāлäд, гаргъад эклäнь ниилӯлв. Хурдн цагъан хургъд хурдлдж гӯӯгъäд, экäн хäалдв. Экäн олдж авсн хургъднь, ōмн хойр кōлäн ōвдглдж оркад, кōкцхäв. Мандж Борка хойр хōн дотрагъарн йовад, хургъан олдж авад уга эксинь хургъдлань харгъулцхав.

Кōгшн хар барг алдж орксн хургъдин ӯнр сонъсад, ӯнрчлä йовдж, кошарин деед ар булнъд оралгъата бääсн хар ишкäд ирäд ӯнрчлдж оркад, долав. Ноха кōлäрн маадж в. Хар ишкä секгдв. Ишкä дотрас хойр цагъан хургън ундж ирхлä, кōгшн хар барг негинь эклäд идв. Кōгшн хар барг хургъ идджäсиг ӯздж оркад, кōк галзн барг гӯӯгъäд ирхлä, тернь кӯрклв. Тиигхлäнь кōк галзн барг хуцв.

— Эн нохас юн деер ноолддж бäāнä — гидж сурад, Мандж нохас тал хäлäв. Хар барг цагъан хургъ шу-татад идджäсиг ӯздж оркад, Мандж ноха тал гӯӯдж ирäд, нохаг кōōгъäд, хургъан алдулдж авв. Алдулдж авсн цагъан хургън деер хар ширäр тāвсн негн гисн то ӯзчкäд, Мандж ууртан бӯтäд, кӯрнъ-трäд уладж оркад: — «Тунъ чамаг»...— гив.

Газрас хургъдиг шӯӯрч авад, гартан авад, шавр гер тал Мандж гӯӯгъäд гарв. Гӯӯдж йовад, ээмдäн хойр амта хавал долдалад йовхла, Мандж барун гарарн хавалин хундгиг таг атхв. Шавр герäд гӯӯдж ордж ирäд, цäāгъäн уучкад, кōлсäн хагсагъад суусн Нохан ōмн бийд хургъиг ōткн улан шӯӯсинь гооджулад хайчкад, Мандж бäāсн дуугъарн: чини гара кōдлмш эн, кишго хортн. Хуц тäвх тохмта хургъ алджч. Чамаг, чамаг..,— гигъäд хäāкрв.

Газр шагъагъад хäлäдж оркад, уурлснас авн чичрäд кӯрнъ-гтäд улагъад, Ноха газрт шаачксн кевтā зогсв. Кӯрл мōнъгн ōнъгтā чирäгъäснь кōлсн улм чиихлтв. Бäāджäгъäд-бäā-джäгъäд кōшäтā кōмсгäн ōргäд, улан нӯдäрн Манджиг чон хäлāцäр тер хäлäгъäд бäāв. Гелыгäн цоксн мōрн кевтä голан цокад ääмсхн бäāдж шурд гигъäд, зӯн белдäн бäāсн утхиг барун гарарн сугълдж авад, бӯтнъгӯ дуугъар: игäрäн гар, эс гихлä, ӯкх тоонд йилгъл уга чамаг шаачкнав — гидж хäāкрäд, Ноха зӯн гаран Манджин ōрчäр тӯлкäд авв. Тӯлкӯлдж орксн

Мандж дәәвләд, герин эрслә ардан харгъв. Чирмх хоорнд ээмдән бәәсн хавалан сугълдж авад Мандж:— Алнав дорчн, кишго ноха. Бичә көндр дорасн—гигъәд хәәкрв. Түүнәнь дару арагъан зуугъад Мандж бәәсн чидләрн Нохаг буугъиннь хундгар чеедж әрнь түлкәд оркхла, тамтрдж йовад, толгъагъарн герин бахн цокад, Ноха унв. Терүг унх хоорнд Мандж гүүдж гарад, герин үүдиг төдглдж оркв. Түүнәс өсрдж гарад, Мандж гүн йовдж хө гаргъдж йовсн Боркаг хәәкрәд дуудв. Аашсн Боркад:

— Тер темә унад, шулугъар негдгч кошар орад, хөөнә фермин ахлач Бадмиг наар ги, энд манач Ноха хургъд алад чиләдж, гидж Мандж келв. Борка адгъдж йовад, кошарин өмн бийд тергнәс уята бәәсн темәнд күрн — дарунь мордад гарв.

Боркагъан мордулдж оркад, Мандж тарвагъад гарч йовсн хөөгъән хәру сөргәд, кошар талан эргүлв. Көдлмш кегъәд, йова-йовсн бийнь Манджин бийнь тогтнхш, чеедж дотр зүркн туг-туг гигъәд, Мандж улм-улм уурлад бәәв.

Нарн зөвәр өөдлв. Кесг күләгъәд орксн Мандж барун гарарн нарна көл дорагъар өмәрән хәләгъәд гердв. Дорд-өмн бийдк көндлнъ хар сер деер гурвн мөртә күн шүрүн хатрлгъарнь гарад ирв. Мөрдин көләснь гарсн цагъан элсн хаалгъ деер хурлзад, нисдж йовад, дүсәд буув. Удл уга мөртә улс кошарар орад, тедүкнд йовтлнь, Мандж колхозин ахлач Эрднь хөөнә фермин ахлач Бадм, хөөнә бригадин парторг Мергн гурвн ирдж йовхиннь медрдж оркв. Удл уга мөртә улс кошарт күрч ирцхәв. Чанъгъар йовад орксн мөрдәс хаврин хар көлсн дусад бәәв. Олнъ татуринь сулдхад, сөөдж орксн мөрд хамрмудан сарталгъад, шулун-шулугъар әмсхәд, амнасн цагъан көөс цахруллдад, амгъаган кемллдәд, толгъагарн наадад бәәцхәв. Удл уга темәтә Борка чигн шовлзад, сер деер гарад ирв. Эркн сән мендин дару, ирсн улст цөн амн үгәр эн кошар деер юн-күн болсиг Мандж келв. Түүнә келсн үг сонъсдж оркад Эрднь:

— Автн, танд йоста классин хортн болн түүнә үүлдвр гидгтн эн болад бәәв-гидж келв.

— Иим күн урднь манд медгдл уга ягъдж бәәсмб эн? — гидж гундсн дуугъар сурджахан чигн медүлл уга, йиирин келджәхән чигн медүлл уга, хөөнә фермин ахлач Бадм келв:

— Революцин саг-серггин керг сул гидг эн, Бадм. Маш ик гундлта юмн, болв тиим. Классин хортн номгън эс медгдсәр үүлдврән үүлджәнә гидг эн.

— Не, ода тегәд ягъна — гидж Мандж сурв.

— Ода олн үг уга. Акт бичәд, парвлән тал авад йовхмн — гидж Эрднь келв, дакад ирдж йовсн Боркад:

— Буугъад, темәндән терг зү — гив. Дөрвн күн шавр герин үүднд одв. Мандж үүд тәәлв. Үүдн хоорнд зогсдж бәәсн улсиг Ноха хултхлзад хәләв.

— Не, гар нааран — гидж Манджиг келхлä, Нохä барун кöлäрн догълад, бöгдигъäд гарч ирв.

— Утхан хай — гидж Мандж тӯӱнд закхла, тернь утхан ббӱстä гертäгъинь хайчкад, элк-нӱцкн гудигъäд зогсв. Мандж орад, хойр хургъиг авч ирв.

Борка темäн тергäн авч ирäд, герин ӱӱдн хоорнд зогсав..

— Не, су! — гидж Бадм Нохад келв. Ноха тергн деер гарад суув; тӯӱна ööр Мандж хургъиг тäвв. Темäн тергн кöндрäд гарв. Мöртä улс мордцхав.

ИК ГЕРИН БИЧКН ЭЗН

Öр шинъкäн цäädж йовла. Ик хар толгъа деерäс öрӱн будн доргшан буудж бäälä. Толгъан öмнк кец деегäр бääсн хотна баран сääнäр ӱзгдхш. Хотна улс унта. Ӱкрмӱд öрӱн кевтрäсн босад, бäärн талан хäläгъäд, иддж йовсн цаг билä. Хöн, öрӱн кевлгъäн кевäд, киитн джööлн öвсн деер кевтä кевтлä.

Хотна захд бääх темäдин зäрмснь кевлгäн кевäд, зäрмснь ӱмсн деер кöлвäдäд кевтцхäнä.

Öрäн гегäн орад, кӱн босх цаг болв. Бäärн талан гарч одсн ӱкрмӱдäс шин тугълсн шар цоохр гунджн хäрӱ хотнд ирäд, донъгъдад мööрв. Мööрсн ӱкрин дун öрӱн дӱӱрäнд ик холд хадад бääв. Ӱкриг энъгсä мööра бääтл, хотна деед захд бääсн ик бор герт тугъл мööрв.

Герт мööрсн тугълин дуунас, дерин шугъуд кевтсн баахн кӱӱкн серäд босв. Икäрнь тäвсн бийнь кӱӱкн аврн долата. Чирäнь йир цевр, хойр халхаснь улан альмна öнъг гарад бäänä. Хар тöгрг нӱднь, нӱӱрсн мет хар, шомр мет герлтä, голинь дахулад гӱрсн сääхн ут хар кӱклнь нургъинь цокад шавшна. Кӱӱкнä нернь Цагъан.

Цагъана экнь öнъгрäд хойр джил шахдж йовна. Эн хойр джилин эргцд хойр дӱӱгъäн, öвгн болсн эцгäн, цöн малан гертäгъинь хадгълдж Цагъан бäägъä. Цагъан ик герин бичкн эзн. Гериннь öрк хäрӱлдж оркад, хäрӱ герт орад, нӱӱрäн угъадж оркад, барун иргд уята бичкн галзн тугълиг тääлдж авад гарв. Газа гарад, ӱкртäн тугълинь тäвдж öгч оркад, ивлӱлäд, ӱкрäн саав. Цагъаниг ӱкрäн саадж бääтл, кевтрäсн шин боссн галун шовуд донъгъдад, киитн булгин усн, öвсн тал хотн деерäгъäр нисäд одв. Шовуд меддж бäänä гисн кевтä хотна дорд бийд — нарн гарх ӱзгт бääсн царнъд йовсн мöрд дотр бääсн унгъта гӱд инцхäлдв.

Öндр цагъан толгъан ташуд буусн öл манъхн будн тольрв. Мандлад нарн гарв. Дорд ар ӱзгäс сер-сер гигъäд, салькн ӱлäв. Йир сääхн öрӱн, Цагъан ӱкрäн саагъад, тугълан зелäс уйдж оркад, суулгъта ӱсäн авад герäд орв. Герäд ордж ирäд, Цагъан суулгъта ӱсäн тäвцин цаагъас öлгдж оркад, иргäс уутта аргъс авад, гал зерглäд цäägъäн чанв. Чансн цä буслад болдж

бäтл, Цагъан эцгäн серўлчкäд, дўўнрäн босхдж авад хувцлад, нўр—гаринь угъачкад, цäăгъäн гаргъдж авад, ўслäд тослад цугтаднь öгв.

Öрўн цäăгъин хööн Цагаъан, хойр суулгъ авад худг орад, усндодв. Хотна деед бийд бäăсн улан царнъгин худгин усн ăмтäхн болдг. Цагъан хол болв чигн тииган одв.

Цагъаниг усан авад, гертäн иртлнь ўкр саах цаг болад, ўкрмўд хотнур ööрдв.

Цагъан герäдäн усан авч ирäд оркчкад, хотна захд бäăсн саадг хойр ўкрäн туугъад авч ирäд саав. Ўкрмўдäн саагъад хуурчкад, ўсäн авч ирäд, чигäндäн кедж оркад, гарч ирäд, ўкрмўдäн туугъад гарв. Ўкрмўд бäăрн талан гарч одв. Ўкрмўдäн гаргъчкад, тугълмудан тäвчкäд, чигäгъäн бўлäд, чигäнäсн тос авчкад, тўўнäннь хööн Цагъан, хойр арс идäлв. Арсан идäлдж оркад, аамдг шўўв, нигäд кöдлмш кегъä йовтлнь, диг гал ўд болв. Ўдин хот уучкад, Цагъан дакн кöдлмш кехäр седнä...

Ода асхн кўртл кех юмнь: ус авх, äрк нерх, аргъс тўўх, дакад идäлсн арсдан хурадж авх.

Тўўнäснь талдан асхнь керг бäăнä: мал бўрткх, ўкр саах, асхн хотинь öгч дўўнрäн унтулх. Кöдлмш дала...

Эн кöдлмшиг кўўкн ганцарн кегъäд, герäн хадгълад бäăгъäд бäăнä...

Цагъан кўўкн ик герин бички эзн...

* * *

Салькта тиим ŏдр билä. Цагъан кўўкн хотна дорд бийд бäăсн царнъд аргъс тўўдж йовла. Царнъгин дорд ар бийäс деегшäн öмäрäн хäлäгъäд äамгин парвлä ордг хаалгъ билä. Тер хаалгъар нег терги хатрулад гарад ирв. Тергн деернь джола бäрäд öвгäрг кўн суусна ард, хувцта хальмг кўўкн суусиг Цагъан ўзв.

Цагъаниг терги деерк кўўкн бас ўзв; кўўкн ўздж оркад, тергäн зогсагъад буугъад, Цагъан тал одв. Ирäд: «Кўўкн менд» гидж менд сурв: «Кўўкн нерчн кем, кенä, альк хотна кўўкмч? — Мини нерн Цагъан. Эн деед бийд бäăсн хотна кўўкмб» — гидж Цагъан хäрў öгв.— Не мини нерн Нарм: би кўўкд дунд кöдлмш кедв; тана хотнд олн кўўкд бäăнў? — Манд зöвäр олн кўўкд бäăнä — гидж Цагъан хäрў öгв.— Танахнд олн кўўкд бäăхлä би танахниг орнав. Хоюрн уутта аргъсичнь тергн деер авад йовий — гидж келäд, тергндäн кўрч ирäд, хаалгъас хаджилгъад Цагъана бäăсн хот орв.

Тергн деер йова йовдж, хойр кўўкн йир сäăнäр таарч кўўндв. Цагъань Нармадан ягъдж бäăдгäн келäд, хотн-хошан кўўкдтä ямаран нäр-наад гаргъдган, цань чигн хара биш инäдтä-наадта зäнъг келв.

Нармнь Цагъандан юн кўўкäн, тергäр ягъдж йовхан келдж оркад: — э, мöнъгтä бўстä болдмч, камзал бас бäăнў? — гидж

сурв.— «Камзал бас баанӓ,» — гидж цаарандк келх ӯгиннь захинь меддж оркад, Цагъан хӓрӯ ӧгв.

— «Камзал ӯмсхлӓ йир му болдг юмн» гидж Нарм эклӓд келсн кевтӓн, камзалас авн, кӱн гемтӓд ӯкдг юмн, кӱӯнӓ ӯрн му болдг гих кӱртл кесгт келчкӓд — «Не, ода камзал ямаран хорлттагъинь меддж бӓнчи? — гив.

— «Меддж баанӓ» гидж Цагъан хӓру ӧгв.

«Медсн болхла, ӯӯнӓс хооран камзал ӯмсдгӓн уурнч»?— гидж Нарм сурв. Цагъан Нармаг сонъсад, камзалан бӱстӓгъинь хайх болв.

Хойр кӱӯкн кӱӯндӓ йовтл, тергн хатрад хотна захар орад ирхлӓ, ӧмнӓснь нохас хуцлдв.

— Манахн тер барун-ӧмн захан гер тер. «Манад буух юмн» гидж Цагъан джола бӓрдж йовсн ӧвгнд келв. Ӧвгн мӧрӓн Цагъана герин газа ирӓд зогсав. Цагъан Нармад цӓ чанв. Цӓӓгъӓн уучкад, Нарма хотна кӱӯкд-берӓд цуглулдж авад хург кев.

Хургт долан нӓӓмн кӱӯкд, тавн зургъан берӓд ирцхӓв. Теднд Нарм кезӓнӓ хальмг кӱӯкд улс ягъдж бӓӓсинь,ода ягъдж бӓӓхинь келдж ӧгсн деерӓн, комсомол гидг юмн юугинь, делегатк ю кедгинь келдж ӧгчкӓд: — «Не ода хоорндасн нег делегатк сунъгътн. Дакад комсомолд орх кӱӯкд бӓӓхлӓ, бичӱлцхӓтн» — гидж Нарм келв.

— «Цагъан кӱӯкн делегатк болтха» — гидж хургтк улс цугъар келцхӓв. Комсомолд Цагъанас нань бас нег кӱӯкн орх болдж бичгдв. Бичӱлсн хойр кӱӯкнд Нарм:

— «Таниг сургъуль суртн, хургт ортн гихлӓ,— ӓӓмг орад сургъуль суртн, хургт оч бӓӓтн. Би ода ӓӓмг орад, тана нерн деерӓс комсомолд орх цаас орулдж ӧгсв — гив.

«Хургтн чилвӱ»? — гидж нӓрхн хар бер гертӓн уульсн кӧвӱнӓннь ду сонъсдж оркад сурв.

— «Чилв» гидж Нарм келв.

— «Хӓрцхӓй» — гигъӓд берӓд-кӱӯкд босад гарцхав.

Берӓд-кӱӯкд гарч одсна ард, Нарм Цагъанд делегатк кӱн ю кедгинь келдж огв.

Нарм ирӓд эн хотнд, зӧвӓр удан болдж оркв.

— Би ӯӯнӓсн ӓӓмг орнав, Цагъан менд бӓӓджӓ... Даруд ирнӓв. Медсн чидсӓрн олн кӱӯкд улст дӧнъ болдж бӓ— гидж Нарм келв. Джолач ӧвгн тергӓн зӯӯдж оркв. Нарм Цагъан хойр тергнӓ ӧӧр кӱӱнддж бӓӓгъӓд, Нармнь: «Цагъан, сургъуль сурх болвзач? Сургъуль сурх болхлачнь, би чамаг ода нег сар хонгас ирӓд авнав. Тиигтл бӓӓджӓ» — гидж келӓд, дакн мендӓн келӓд, тергн деерӓн суугъад, гарад йовв...

Ик герин бичкн эзн Цагъан кӱӯкн хотна кӱӯкд улсин делегатк болв.

Цагъана ода кех кергнь: аадмг чигн биш, аргъсн чигн биш,

ода кех кергнь: сургъуль сурх керг, кӱӱкд улсин кӧдлмш. Бичкн Цагъан кӱӱкн бийдӓн зӧв кӧдлмш кӱцӓв.

Ик герин бичкн ээнӓс — ик кӧдлмшин, бичкн кӧдлмшч — Цагъан кӱӱкн болв.

ХОЙР ЭМГНӒ КӰР

Джолвксн могъа мет гӱрвлзсн нӓрхн голин ар бийд, дундан ӧргн уульнц гаргъад бӓрсн селӓнӓ деед ӧмн бийд, зӧвӓр тедӱхнд, тасрха эрг деер бӓӓсн ар деекрнь хо, наад бийнь хар, ик герин ээн эмгн гал деерӓс хар бакрста цӓ гаргъдж авад, самрдж бӓӓгъӓд, арв кӱрсн дӱнъгӓ наста отхн кӧвӱгъӓн:

— «Бембӓ, Шевин Оджанд Гилӓн гидг эмгн бӓӓнӓ. Тер эмгиг цӓ уттн—гигъӓд, дахулад авад ир» — гив. Кӧвӱн экӓсн нег хугълцан гуйр сурдж авад, гарч одв. Эмгн цӓӓгъӓн тослад, дееджӓн бӓрӓд, аагъст кегъӓд, ӧрмтӱлдж оркад, босад, барун бийдк орн деерӓс бичкн цагъан ширдг авч гарад, саджад авч ирӓд:

— Минь ӱӱнд, ӧӧрӓн суулгъдж авад, кӱӱнднӓв терӱнлӓгидж бийдӓн келӓд, ширдгӓн ик орнаннь кӧл бийд делгв.

Тер хоорнд Бембӓ, чирӓдӓн шархин медг ӱлг ормта, тӓвӓд эргм наста, дундин тиим нургъта, этцӓвр хар улан эмг дахулад орад ирв. Гиич кӱлӓджӓсн герин ээн эмгн:

— Менд, хӓӓмнь, менд! Кезӓнӓ кесг ӱӱрлдж йовсан саний! Эн ширдг деер су — гигъӓд, делгӓтӓ ширдгӓн заав. Гиич эмгн мендин хӓрӱ ӧгӓд, гулмтиг зӧв эргӓд, ик орна кӧлд делгӓтӓ бӓӓсн ширдг деер одад суув. Аагъта цӓ бӓрӱлдж оркад:

— Не, газрин хама бӓӓнӓч?

— Ягъдж бӓӓнӓч?

— Кӱӱкд-кӧвӱдчн альдв?

— Ягъдж бӓӓнӓч' гигъӓд, дарандиь сурдж оркад:

— Кезӓнӓ нег худгас ус хамдан авч йовла бидн.

— Э-э, хамдан болл уга, хамдан.

Нӓр-хӱрм, зовлнъ-джиргълмдн хамдан бӓӓсн бишй — гидж гиич эмгн келв.

— А, Гилӓн! Бидн кесг джилӓс нааран ӱзлцӓд уга эсй? — гидж ээн эмгн сурснд:

— Уга, саак нег баандас зулад Бор толгъагъас нӱӱсн кевтӓн салад, бӓӓгъӓд бӓӓсн бидн тер бишв. Та нааран, хооран нӱӱсн. Бидн, тер кевтӓн доргшан нӱӱсн. Бӓӓс зогсджа, тӱӱнӓс нааран кедӱ джил болджана? Тиикд мана ӧвгн бӓӓсн цаг. Долан-нӓӓмн джил эс болджахй?

— Долан-нӓӓмн гинӱ? Даву!..

Газагъас джир шахсн наста, герин ээн маштг шар ӧвгн ордж ирӓд, гиич эмгнӓс менд сурдж оркад:

— Кезӓнӓкӓн кӱӱнддж бӓӓхм кевтӓмт-гичкӓд, галин кӧвӓд дееджин ширӓ деер бӓӓсн цӓ тал заагъад, эврӓннь эмгнӓс:

— Эн мнии цäй?— гидж сурад, кегъäд уув.

Шимлдäд гуйр сурдж бääсн кöвÿгъäн:

— Гуйр цаачнь бääнä, цааран йович — гигъäд тÿлкдж оркад:

— Гилäн тäмк татнч? — гигъäд хорасн ганз гаргъв. Гиич эмгндäн тäмк нердж öгчкäд:

— Не, кÿÿкд—кöвÿдчнь хамав ода? — гидж герин эзн эмгн сурв.

— Ик кöвÿм Элстд ÿÿлд бääнä, хойр джилäс нааран ирäд уга. Мендл бääнä гих зäнъгинь сонъсад бääнäв. Ик кÿÿкäн öбрäн нег кÿÿнд öглäв. Ик кÿÿкнäнм кÿргн совхозд кöдлджäнä. Дунд кÿÿкм ода чигн бичкн. Сургъальд бääнä. Одал, тиигäд бääгъäв. Гесн цадхлнъ, ээм бÿтн. Шалтг-шарвг, шар-бор уга. Ик кöвÿнäсн нег му ачтав. Хойр кÿÿкнäсн дöрвн му зеетäв, хоюрн: неджäгъäд кÿÿкн, неджäгъäд кöвÿдтä — гидж гиич эмгн бääсн бääдлäн келв. Эн келсн тоотиг герин эзн эмгн сонъсдж оркад:

— Нам дала кевтäмч — гив.

— Э, дала! Далал болджана ода — гидж гиич эмгн инäдж оркад:

— Ода орн—нутг тöвкнÿн, бÿргäд буслад, öсäдл бäн гидджäнä бидн—гив.

— Э, тиим болл уга, тиим—гидж герин эзн эмгн гиич эмгнлäгъäн зöвшäрдж оркад:

— Не, малас юютавч?—гив.

— Му биш малтав, му биш.— Хойр тугълта ÿкртäв, нег гÿнджн бääнä. Бичкн кöвÿм нег бääстä. Нег хойр гурвн хöн бääнä—болдж гиич эмгн хäрÿ öгв.

— Малчнь чигн дала. Мел дала кÿн кевтäмч — гидж эмгäн келхлä, öвгнь:

— Дала болл уга яях билä. Джил ирвäс хамг юмн: äмн — агъурсн, мал—гер, эдл—аху цугъар öсäд йовна энчнь гив. Тиигчкäд: «мöрнäннь нег чигинь авнав—гигъäд öвгн гарч одв.

Ода эврäннь селгäнд гиич эмгн:

— Маниг салхд эн кöвÿнчн нилх билä — гидж барана öмн бий шагъасар наач суусн Бембä кöвÿг заав.

— Э, энч тиикд нилх билä. Энÿг гарад, öрäл сар кÿцц болад уга бääтл, салад нÿÿлä бидн. Не, бääс зогсджагъич:— нäр бääнä!

Энÿгичн бидн тиикдäн геедж оркад, äрä гидж олдж авла бидн. «Ца-на, банд орад кÿрч ирв» — гихлä бидн гермÿдäн эджго хайдж оркад зулсн биший. Не, зулдж йовла бидн. Эн Шевин Оджанхн темäтä билä, тиикд эднäхн темäндäн терг татснд, би кöвÿгъäн теврäд наадк бичкн кöвÿн хойртагъан суугъад гарлав. Гарад, йова йовна бидн. Сö, таг харнъгъу. Йовдж-йовдж ики сööнь öрäл давсн цагла: не тääлх юмн»—гигäд, темäгъäн тääлäд кевтв бидн. Дакад, ода тÿÿнäсн öрин öмн зÿÿгъäд гархларн, кöвÿгъäн тергн деер

тäвдж оркад, эврäн хаджуднь йовгъар йовлав. Тергн деер тäвсн кöвÿн минь долдалад ундж оч. Зöвäрт йовад оркхлам бидн, йосндан öр цääв, дарунь ээвр гарв. «Кöвÿгъäн хäлäс» гигъäд тергн деер гархнь нилх кöвÿм уга, наадксмь унтдж кевтцхäнä. «Я, Оджа минь, Шев минь, кöвÿм уга», болад öрклад уульджанав.«Кöвÿн уга гисн юмб» — болад Оджа тергн тал ирв. Кöвÿн — уга юмн уга болджана. Тер кевтäн Оджа ÿкс тергäн тäälдж хаяд, темäгъäн унад гÿÿлгäд гарв. Ардасны шугшад би гарвв. Ууляд гÿÿгъäд йовнав. Ай, удсн уга Оджа олад авад ирв. Мана öвгн тиикд гертäн уга билä. Тиигдж геедрäд олдсн кöвÿн эмчн — гидж эмгн келсн ÿгäн чилäв.

Дакад саамлад хойр эмгн кÿÿндв. Герин эзн эмгнä ик кöвÿн лавкин парвлäнä ахлач, ик кÿÿкнь эмч, дундк кöвÿнь Улан Цергт, бичкн кÿÿкнь балгъсна сургъульд, отхн кöвÿнь — эн Бембä — эклцин, школд сурчах болдж гарв. Гал ÿдтäн бääсн нарн, хурдндан орад, сÿÿдр сунад ирсн цагла:

— Цагъан, ягълата, йовхмн бишв? — болдж хамдан йовсн кÿн некдж ирхлä, хойр эмгн тегäд оч кÿÿрäн чилäв.

Ўÿрмг цагъан мöнъгдäр ÿрн саднаан белгäн öглдäд, хойр, эмгн хоорндан мендäн келлдäд, дакад нег харгъх болад салцхана.

Баснъгъа Баатр

ӦНЪГРСН ЦАГИН ӰНН

БУЛГЪН

Баран орндг хойран хоорндк шугъунд Булгън, хурвч зӱн хойран харгълдулад «чирд-чирд» — гисн ӓ гаргъад, ӱӱл бӓрӓд сууна. Булгън шинъкӓхӓн арвн тав орсн саглрсн уйлгъта чилнъ хар ӱстӓ, зеегтӓ сӓӓхн хар нӱдтӓ, харадан дживр — кӧмсгтӓ хар улан кӱӱкн.

— «Булгън» — гидж, орнаннь ӧмн хувц хатдж суусн экнь Цагъан келдж сууна.

— «Йир эврӓ нутгин болв чигн газагъин кӱӱнӓ нутгин болв чигн тоомсрта сӓн улс чамд ӱг орулад бӓӓцхӓсн бийснь, кӱӱкм ода чигн багъ гигъӓд, зӧвӓн ӧгл уга йовад билӓ бидн. Одахн Долан манахнд ирхлӓрн, чамд ковӱндӓн ӱг орулдж йовдж. Бидн зӧвчлдж бӓӓгъӓд, газр хол болв чигн, нутгтан тоомсрта бӓӓхтӓ, тӱрӱ-зӱдӱ уга сӓн улс гигӓд, олнас сончлад, зӧв ӧгч оркла бидн. Нам тӱӱнӓс нааран чамд келӓд чигн уга билӓ-би»...

Шугъуд суусн Булгън ӧсрӓд одв.

— «Ягъдж бӓӓх улсвт? Ӓрӓ арвн тав орад уга кӱӱкнӓс ӓрк уугъад бӓӓдв? Ээдж, ю келдж бӓӓхм-та?» — гидж келӓд, Булгън менрӓд улагъад бӓӓв.

— «Ягъна? Йоста ӓрк уудг наснлм. Дакад болхла, ода хойр джилд кӱлӓх болдж гарв» — гидж келдж оркад, сананъ зовад одв.

— «Алькан чигн медӓд уга намаг, нӱдн далд, олн танас хол йовтха гидж бӓӓснтн энв?... Намаг тенд ямаран йовхиг медл уга олн—олн джилдӓн намагъан ӱзл уга бӓӓнӓв гихлӓ, нанд аргъ бӓӓну»...— гидж келчкӓд, Булгън аргъухн ууляд бӓӓв.

«Насннь багъ бишлӓ, кукн. Мини бийм арвн нӓӓмтӓдӓн чини эцгдчнь ирӓд, эзн болад бӓӓгъӓд бӓӓвшв. Тер дотр теднчнь чини ээмдк хувцичнь хагълдж, ӧричнь ӧвткӓдж зарх, гесичнь ӧлскдж, тӧркичнь санулдж зовах улс гидг теднчнь

биш» — гидж Цагъан келчкад, куукндан санань зовад, нүднь гилнъ—гилнъ гигъäд, уульх бääдл гарад одв.

«Ач иктä аав-ээдж, ач-джич, тöрл садн хамг зöв гихлä аргъ Булгънд йир уга. Тедниг медäд зöвäн öгä бäätл Булгън, бийнь цумрхалдж хаджгър гидж йир чадш уга! Аав ээджин аюгъар бääх зöвтä мöн. Нам теднäн эс тевчäд нань кенäн тевчхв»— гих зүсн зүүл ухан Булгънд орад бäänä. Нег биид Бульгън дотран хагъ тустлан уурлад, нүднդк нульмсндан күч-күрч чадад, босдж суугъад бääв. Тер заагт экин келсн, джööлн, итклтä үгмүд Булгъниг тогтнулад бääв.

Үүнäс авн Булгън дотр бийнь хучхчад, долда болсн зүркнь тенъгсин буурл дольган мет, гäрäдäд, күнъкркäгъäн цокдж догдлад йовв. Булгън äмд бийнь цогцлагъан ноолдад, чеедж-лäгъäн гүвдлдäд йовдг болв.

Ямаран хол газрв, юуна бääдлтä улсв, ямаран кевäр бääцхäдв, юн дүртä күргмб? Одсна хööнь ямаран бääдлтäгъäр бäädж, юн юм үзхмб?» Эн тоотиг Булгън бийнь хагълдж, илднь үздж,. меддж чадл уга, эн хамг тоолврнь öрчинь хурц хумсар мааджад, сүүдр мет тäвл уга дахад йовв.

Иигäд бийлäгъäн ноолдад кесгтäн нусн—нульмсн хойрарн хот кегъäд, теегин альвн хар салькар менъ кегъäд, йовдж— йовдж, эврäн хагълдж эс чадхларн, хотндан бäädг, хулха — худлнь негн Киштä берд, дотран бääсäн келäд, сүв селвг сурв. Киштä зöвин тиим нургъта, хар улан чирäтä, буулгъад джил шах болдж йовх, ягъв чигн күмнь хормагъас татсн сүв — селвг öгч чадад бääх күн. Кедү келв чигн ю—биш үзсн, сүв — сельвгäн öгч чадх, Булгъна ганцхн үүрлдг күнь—Киштä.

— «Күүнä нутгад гарч бäänäв гигъич? — гидж Булгъна зовлнъгиг хувацсн бäädлтäгъäр келв.

— «Наадн бишл, хäämнь, Киштä 'минь».

— «Зовлнъ күүг ик—багъ гидж йилгъдм биш. Ганцхн чи биш, чини иджл кесгнь зовлнъгнь дольганднь урсдж, уруддж йовдг болх.

Күүнä газр гидгчнь күүкд күүнд зовлнъгин там мет юмн. Гарсн эк эцг, гарлцсн тöрл садн хамган үзл уга йовхас наагъ-ур хадм экин зовалгън там болдж тоолгддг. Дакад болхла, эврä авальла седкл эс харгъхла бас джиргъхв гидж сандж болдг юмн биш. Эн тоотчинь хööтк ирх цага юмн. Түнъгиг чини хүв туст ямаран болхинь кен медхв?

Ода чини золвнъ гигъäд, ууляд-унджад бäädгчнь кергтä юмн биш. Тер ухандчнь орад йовсн тоотчнь цугъар, үг орсн күүкн болгънд ордг юмн. Ода деерäн күргäн үзтлäн альк болв чигн нег ухагъан бäрдж чаддм бишч. Цаг ирäд үзхлäрн күр-гäн таасад, дурлад чигн одхч, күн меддж болш уга, солү уха чигн зүүгъäд бääхч.

«Минь бичкä тииг, ииг гидж келхд хату. Эн тоотчнь ирх цага юмн.

Аргъта болхла, эн тоот тоолвран хай — гидж алькинь чигн бӓрхд хату, селвг Киштӓ ӧгв.

Иим авцта кесг селвг сонъсад, Киштӓн бийинь бӓӓлгъ шинджлӓд йовтл кедӱ чинӓн эн тоолвран хайдж, саак кевтӓн эрвӓкӓ мет эрлзӓд, гиигрӓд одс гисн бийнь, ээм деернь ик уул ургъсн болад, Булгъна чеедж кӱсл зовлнъ хойрар дӱӱрӓд бӓӓв...

Эн баахахн цагин зуур Бульгън ик гидгӓр хӱврв. Ӓмд бийнь тогтурта Булгън улм номгърад, зӧвӓр семӓгъӓд, ду багърад, цӓӓгъӓд одв.

* * *

Тиигӓ бӓӓтл кӱргн ӱзгдхмн гисн джирклӓ зӓнъг гарад ирв. Бульгън эн зӓнъгиг сонъсн яяхан меддж чаддж бӓӓгъӓд, Киштӓн талан гӱӱгъӓд кӱрӓд ирв.

— Киштӓ чамд неґ юм даалгъхар ирв-би. Келхӓсн эмӓдж бӓӓнӓв, болв келл уга бӓӓх чигн хату.

«Кӱргн ӱзгдн гидж бӓӓдг чигн, сонъслчи? Хӓрнь ирсн цагтнь би хӱв тустан хӓлӓдж шинджлдж чадш угав.

Ирсн цагтнь манахнд нӱдн ам болсн болдж йовад шинджлӓд, ямаран бӓӓдлтӓгъинь хӓлӓдж ӱз» — гидж келӓд, бӱргр хар нӱдӓн бӱрлзӱлӓд, Киштӓн инӓмсглсн чирӓг, эрлгъ эрдж бӓӓх мет хӓлӓгъӓд суув.

— «Зӧвтӓ... Альдас ухалад гаргъад йовнач эднӓн? Мел ӱӱнӓс онъдан юм мел ухалдг уга болвзач?..— гидж Киштӓ келӓд, Булгъниг наадлв.

— Зовлнъ ик болхла аргъ бӓӓнӱ? Ухалл уга чигн яяхв гидж келӓд, кӱӱкн берин ӧвр деер киисӓд, мег-мег гигъӓд, аргъул уульв...

Уг сӱӱлднь, кесг-кесг цагин эргцд кӱсл болдж йовсн седкл бӱрдв.

Бахта ик нӓр болад кӱргн ӱзгдӓд хуурв.

Гиичин улс мӧрлӓд, нӓӓрин нӧӧрмӱ улс тарлгънла, Булгън гертӓн тесдж суудж чадад, Киштӓ талан гӱӱгъӓд ирв.

— Нӱднчн хавдад дже болад бӓӓджч, мӓ эн киитн усар угъадж ав — гидж келӓд, Киштӓ киртӓ бор аагъар бутьхагта шаврта ус утхдж авад, Булгънд ӧгв.

— «Не болв! Хавдрнь бийнь хӓрх. Шулун кел, ямаран бӓӓдлтӓ, кениг дурасн юмн бӓӓдж? — гидж сурад, Булгън, торад ямаран хӓрӱ ӧгхӓн меддж чаддж бӓӓсн Киштӓн ӧвдг тӱшӓд суув.

— «Му кӧвӱн биш»... гигъӓд, келхӓн хӓӓлгънлӓнь, кӱцс келӱлл уга:

— «Худл! Худл! Ӱнинь кел! Ода юугинь нуунач? Бичкӓ ну! — гидж келӓд, Булгън ӧсрӓд, уурлсн дӱр гаргъад одв. Булгъна ганцхн джиссн-кӧндрлгънь, ӱзлднь кӱӱнӓ санан зовх, цогц галд хуухрсн мет халу дӱрӓд ирвӓтрӓд одна.

— «Не ӯнинь келсв: кӯргнчнь өндр нургъта, өнъг уга хөн шар нӯртä, барун оочнь äрв угахн киизнъ, номгън шар көвӯн, дӯнънхд хөр давдж йовх кӯн»,— гидж келн йовдж, Ҝиштä юн гидж келдг чигн гих хäлäцäр Булгъниг ширтäд хäлäв. Нӯднäннь булнъгар негл дакдж хäлäв-би. Чамаг солю уха ухалтха гидж бишл,— йир кишго чирäтä-шар, ганцхн ӯзлнь дотр бийим бульглулад оркв» — гидж келäд, Киштä саналдв.

— «Тиим. Би босдж биилхдäн нег эвäрнь хäлäсн, бас йир кишго дӯрстä болдж медгдв.

— «Ода яяхв? Тäвсн хӯв? Аргъ бäänӯ! Сөнъ өргдж йовад, кӯргн туст ирчкäд хоолм боогдсн болад, ямаран кӯӯнд сөнъ өргдж бääсм энви? — гих ухан орв гидж келäд, Ҝиштä дакн нег гӯӯнäр саналдад, Булгъниг татад өндäлгъдж авад, шинкн ишäсн унсн альмн болсн монтхр улан халхарнь гооджсн халун хар нӯлмсинь арчн бääдж дахад уульв.

— «Аргъ бäänӯ! Аав, ээдж, төрл-садн медснäс давдг аргъ бääхш яяхв?» — гидж Киштä уульн бääдж, нӯлмсн заагурн келв.

Өдр-сөөгъиннь кемджä медл уга, эврäннь чеелжлäгъäн ноолдад йовдг Булгънд, цаг хамагъар давснь медгдхш. Тер дотр, Булгън саринь джилд, өдринь сард хӯврӯлäд, ягъад болв чигн ирх цагиг улм цаарандань холдулх седклтä. Аргъ угад—заргъ уга гишнъ, болш уга юмн болш уга. Цаг өөрдäд, сар тоолгдад ирв.

Цаг өөрдх дутм Булгън Ҝиштä хойр аргъс тӯӯсн болдж гарад, көк усна эрг деер гашудсн бӯлäн нӯлмсäн асхлдад, ирх цагин зовлнъ кӯӯндäд, өдрäн чилäцхäдг болв.

Эн, нег-негнäннь седкл медсн энъкр иньгӯдин зовлнъгиг теегин альвн салькн, көк усна уурта буурл дольганас нань кӯн меддг уга билä.

Гашун хар нӯлмсн зовлнъгин эркн нөкд...

ТӰРӰН ИШҜДЛ

Цагъан-Усна деед бийдк далвнъд бääсн хотн Дорджин Доланахн.

Хотна улс көвä-зах, кӯӯҝд-шуухд уга кеерлдäд оркцхасн өрӯн будн толрснас нааран, өмнк бичкн бор кец деер гарлдад дӯӯрäнä тенъгтä өөнъгт ширкг көк өвстä тиньгр газр деегӯр, нӯднь харанд ӯзгдм гиичин улсин бара харвад, седклäр көвлдäд бääцхäнä.

Гилвксн хуурта хар госнь бульчнъгинь атхдж эвтäн ирдж, алтн ус гӯӯлгсн сармлсн, цагъан мөнъгн бӯснь гилвксн, хар торгън бӯшмдиннь ташаднь балвлджинь дарн бӯслäтä, медäтä кӯӯнäгъäр тевкрлӯлдж хääчлӯлсн нигт хар ӯснь, чикнä гӯрäгъäр дäврäд, цохддж ӯмсн хар хӯрсх махлань ар бийäрнь гарсн саглрдж. Долан бийнь зөвин тиим нургъта, кезäд болв

чигн инāмсглāд йовдг бӳргр хар нӳдтā, нигт хар сахлта Яргъчин—Эрктндāн уга байн кӳн.

Генткн: «гиичин улс бāāдлтā» — гидж хотна ӧмнк кец деер зогсдж бāāсн берин дун цанънад одлгънла, хāлāдж-хāлāдж муурад, герт орцхасн улсмуд ӳумлдāд, баахн цагин зуvр бичкн кециг бӳрāд оркцхав. Кец деер гарад ирхнь, деед ӧмн бий туст, тенъгр газрин ниилдгч, огътргъуд хадсн тоосн заагас газр цумлад гарч ирдж бāāх мет дор дорасн мӧртā улсин баран торс-торс гигъāд гарч ирчкāд, тооснлагъан дакн хутхдад йовна. Кец деер уульдсн бичкн кӳукдин ā, медāтā улсин шууган хойр ниилдхлāрн, хургън эк хойриг тāвāд ниилӳлдж оркен мет ик шууган гарв.

Иигāд дарцлдад, шуугад хāлāлдā бāāтл, тӳрӳн довтлдж йовцхасн улсин баран улм ӧӧрдāд, улм, тодрхадад йовх дутм, дахн, экн авгт баран ӳзгдсн ормднь шинāс дала баран арвагъад, ӧсāд йовна.

Удсн уга, дала олн мӧрдāс тасрха ӧмн гарчксн хар кер мӧртā залу, мӧрнāннь элкн дор орн алдтлан дāāвлāд, занъгъргарн мӧриг уйдулад, хотиг зӧв эргн, хāāкрдж довтлдж ирāд, кӧвӳнā герин газа буув:

— «Мини хар кеерāс гардгнь бāāтхā, дахлцдгнь уга болад эс бāāджй» — гидж, Долан мусг-мусг инāгъāд, кӧлāрн газриг нудрн, āāкр-āāкр ишкāд, гаран сӳӳдāн тулчкад ирдж йовна.

«Нань кенāд хар-кеерлā хурдарн тенъцдг мӧрн, Хазга Пиирāлā эвāрн тенъцдг кӳн бāāх гидж меднāт? Хазга Пиирā харкер хойр менд болсн хӧӧн кенд ата-маргъагъан ӧгх билā!»— гидж гарч ирсн, залу, манънагъарн гоодсн киртā хар кӧлсāн киилгиннь ханцар хоорандиь сӧрдж арчад, бӳрлзгсн хар нӳдāрн инāгъāд, келчкāд:— Кӧвӳдт ӧгāд эн мӧрдāн йовулгъх билā, залус! Манакн болсн хӧӧннь, атагъан кӳӳнд ӧгш уга болх угав!.. Нā нег унд хāрӳлх юм уух кергтā, нам цанъгъад ӳкдж йовнав — гидж куцāдж келн, бӳслāд авч оркен улсмуд дундас босад, хавтхасн ик хар хамтхасн тāмкиг дундк хургъарн шавддж ӳзчкāд, амндан тāвчкāд, Долана тал йовдж одв.

Эдниг мӧрдин туск йовсн йовдлин тускиг кӳӳндā суугъа суутл, хойр уньна ӳзӳрт дервксн ӧнъгтā бор кӧшгин сӳӳдрт дундин джорагъарн джоралдж йовх, мӧрнь сармта цагъан мӧнъгāр сармлн кеерӳлсн шатлта хар кӧврг деер эв угагъар суусн шин бер эргāд аашна. Джоралсн мӧрнā ишкдлин айсар, джинъгр-джинъгр гидж йовсн худргъин яркас мӧрн ирāд зогслгънла дахн джинъндгāн бас уурцхав. Хойр талнь кӧшг бāрдж йовсн залус ӳкс бун берин сӳӳгъāс дӧнънāд, эвтāкн хар госта бичкāкн кӧлинь цагъан мӧнъгн дӧрāгъāс сугълн буулгъад оркен, бер толгъадк гилвксн алтн утцар сиилвр гаргън хатхсн тамшагъан ясн, хувцнаннь захар зах дотрагъарнь орулдж оркен килнъ шиврлгāн ик цагъан альчурар бӳӳтӳлāд, газр шагъагъад зогсв... Дахлдн дӧрвн темāн ацан дāāвлдж ирāд зогсв...

ГӒРӒН НӰДН

Кӱргӱлин улс буулдад герт орлддж йовцхатл, сӱӱлӓс ирсн, темӓ татсн хозлгас барун нӱдӓн манънагъарн дӓврӱлӓд, цагъан кенчрӓр боодж орксн маштг шар залу буугъад кӧвӱнӓ герил дорд ар бийд бӓӓсн бичкн хар герт ирӓд, дерндг дахулдж яссн орндг деерӓн гарад кевтв.

— «Дӓрк минь! Толгъатн ягъдж одв» — гидж дахлдн ордж ирдж йовсн гергнь сурн, ӧмннь тотхад зогсв... Гергнӓ нӱдннь икдӓд, сурснагъар хӓлӓгъӓд, чирӓнь ӱмсн болтлан цӓӓгъӓд оч.

— «Тоолгъадм юмн болсн угал, зуг нег нӱдм бӱлтрдж»... гигъӓд, юм эс медснӓгъӓр, аргъулхн келтлнь, гергнь:

— «Ягъад? дӓрк минь!..» — гигъӓд, генткн гашун дуугъар хӓӓкрӓд одв.

— «Цокад бӱлтлдж оркв» — гидж зовдж бӓӓсӓн медӱлш угагъар аргъул келчкӓд, дакад улм аргъулдад:

— «Кӱӱкнӓ мордх цаг ӧӧрдӓд, нарн улагчрад, гархдан шахн гидж йовла. Бидн, гиичин улс, цугъар хошиннь ӱрӱ бийдӓн ширлддж одсн тоста хальмг ӓркиннь манъгъар тӓӓлӱлдж, кӱӱкнӓ ӱв—эд ягъдж авч гархан кӱӱнддж, зӧвчлдж бӓӓцхӓлӓвдн, цӱврӓд герӓд орв бидн. Герин эркнӓ хойр халхинь авад энънӓд зогсдж орксн улс мод, маля, йир ю болв чигн авлцхадж орксн мел белн боллдад бӓӓцхӓнӓ. Эклӓд гертӓс гарснас авн хойр амна улс ӓл харгъсарн цоклдад гарцхав. Тӱдӱхнӓс ӱзсн улс хойр таласнь хавчдж авад, эврӓннь хортдан гӱвддж ӧшӓгъӓн авхар нег мӧслдж орксн улс гидж медхмн. Цоклдан чанъгърад, модн, маляс шаб-шаб гидж ирӓд, махмудиг менрӱлдж оркад хӓрӱ гарад бӓӓнӓ. Нам хамхрсн моднь шуурхас газриг дарад хайдж оркв. Аргъ тасрв. Ӱв-эдиннь ӧрӓлинь гаргъчкад, чидлм бидн чилӓд, цоклгънас хорад хӓлддж ордж чадад зогсв бидн. Хойр ам авад зогсдж оркцхасн улс элкнь модн боллдад, маниг наад бӓрӓд зӓ гаргъад зогсцхав, ичр хату... Дакн гӱӱлддж орад, ӱв-эдӓн зӧӧлдӓд чилӓв бидн. Йир аргъ уган тӧлӓ, ичр хату болад тер цоклда тесцхӓв бидн.

— Ӱв-эдӓн ачдж авад, кӱӱкиг авад гаргъдж йовтлм бидн, нег хар улан бер, кӱӱкиг дахад уульдж-уульдж йовад генткн гӱӱдж одад, хотн-дунд кевтсн шитмин гас авад, маниг бӓрӱлдж бӓӓгъӓд шивӓд орксн, мини барун нӱднлӓ харъсиг меднӓв, цааранднь ягъсан медхшв. Генткн ик манъхгър цагъан гер дотр босад бӓӓвв би, хӓлӓхинь ӧрӱннь ӱд болн гидж йовх бӓӓдлтӓ. Юн герв болхла, Манджин гер болдж гарв. Нӱдм монцагъад, мел юмн торсн болад бӓӓнӓ, сурхнь нӱдм бӱлтрӓд гарад кӱрч ирсн бӓӓдж. Тиигӓд гурвн хонгт унтл-кевтл уга зовад, зӱӱлӓд йовв. Зуг ӧцкӱлдӱрӓс нааран зовлнъгнь номгърдж йовна.

Нань чигн кесг улсин толгъаннь уйдл гарсн, кӧл — гарнь булгърсн, хулу орцхасн ӓрӓ тесдж ирцхӓв» — гидж Гӓрӓ келв.

Гärä öндäдж босад, гүүнäр саналддж оркад, нүднäннь боодгъа тääлäд, алчуран авад оркв, герт цуглрсн, Гäрäн гашута үгиг ä угагъар сонъсдж суурцхасн улс нег дуугъар:

— «Дäрк!» — гилдäд одцхав. Түдү дүнъгä юмн бääдж. Цусн цүргсн барун халхиннь деер, кöкрсн сутцрсн нүднь ил шавшад бääнä. Нүднäннь цаадк зувкнь онъгъагъад ордж оч. Үнъгиг үзсн күүнä зүркн ишкрм дүнъгä сүрäтä.

Ķööрк!

— «Ода яяхв, тäвсн хүв...» — гидж келäд, Гäрä саналдад суув. Хаджудънь күүкд күнь гейүрäд үлдв...

Идр наснддан нүдн уга бол, идх уух хот уга бол... басл күчр бääлгън... Йир юн гидг юмн деерäс авн тиигснь терв...

Ķööрк!

ĶÖВҮНÄД

Ķöвүнä гер күүгъäр чикäтä. Барун үүдн хоорндас авн дарад күргүлин улс сууцхадж, теднäс деегүр эмгд-öвгд, медäтнр сууцхадж. Эднä шуугнд гер дотр юн болдж бääхнь чигн сääнäр медгдхш. Эркнä зүн бийäснь авн гурвдгч термин ниилгч күртл кöк кöшг татата бääнä. Ķöшгин ар бийднь шин бер ууляд суна, хаджуднь күүкд-берäд шууглдад, зäрмснь бериг дахад уульлдад, зäрмснь бериг эвлäд зогсахан хäägъäд иигäд бääцхäнä.

Тер хоорнд тавлад соктдж одсн Долан öгтмндж бääнä.

— «Чи мини худнр сонъсн сууцхалч — гидж келн, уралан дäвдж суудж оркад — Чи, намас иим ач иктä элгн садн бääнä гидж бääгъäд, зургъан шүүдг мöр унуллч. Түүнä хööт бийднь гидм болхла, бийчнь дöрвхн темäн ацата, арвн тавн зах öмскүл уга нанд ирдчнь юмби? Аль нанд чини күүкндчнь нүдн-амн болм тöрл садн уга гидж медäд, иигдж ирвчи, аль теднм басад иигдж ирвч...

Теднäн намаг, нег öмскүл кöдргл уга седклинь бертäдж гертäсн гаргътха гидж сандж йоввч. Үнинь нанд келдж öгич— гидж Долан келснд:

— «Чи авснаннь кир юмсуд ик... авч ирдж чадш уга бääгъä бääдж... ик... тиим дала юмсуд юнъгад эрäд бääлäч? Бүкл хойр... джилд күүкичнь күлäгъäд йоввшв бидн. Эн хойр джилин дотр күүкнäннь үв-эд белддж чадсн угавчн, аль ганцхн күүкнäсн газак эдл ахугъан... хармнад бääвч?» гидж кöшгин захд суусн Долана эмгн, зогъдн бääдж келв.

Гер дотрк улсин шууган улм гүдäд бääнä. Ķүүкнä нагъцх Бадм эмгн-овгн хойран келнд халурхад, улагчрад, урлнь үг келхäр чичрнънäд бääнä. Бадм дүнънхд тäв күрäд уга, гүвдрäтä ик хамрта, буурл орад бääсн үстä, ширвгър шар сахлта күн.

— «Долан болн худ эмгн, тертн тиим юмн биш. Ķедү келв чигин дала ик байн биш, бас эв зöвнь бääнäл...— гигъäд Бад-

мин гүнъну дун гарлгънла, газа ноолдана ä гарад шуугад од Герт суусн улс дарцлдад, ӳӳмлдäд, гӳӳлдäд гарч йовцхана.

Ӳӳмäд бӳслäд авч орксн äмтнä дунд юн болдж бääхн медгдхш... Хотн дунд хаджлгъ, шуркл, торгъ öмсцхäсн эмгд öвгд адгъсн берäд, кӳӳкд сольвлдад бääцхäнä.

Энд-тенд неджäдäр дуулсн дууг, кöвӳнäд дуулдсн бо сокту улсин дун дарад бääнä.

Согтад хäрäд бääсн эмгд, гертäн ирчкäд, гашун дуугъа гооджулдж дуулад кевтцхäнä...

ЭКИН ЗӲӲДН

Цагъан орнаннь öмн утц ээрч сууна. Чирäгъäрнь хäлäх Цагъан зöвäр медäрäд одсн кӳӳнä хурнäста чирäтä. Деерн öмссн хувцнь: элнъкäдäн орад бääсн бор тирикä цегдг, хӳврä бääсн хар хӳрсх махла, халцхарад бääсн хар килнъ шиврлг.

Гер дотр, гулмтин зӳн бийднь, нег амха шар эмгн мöнъг агч ганзиг кöкäд сууна. Öтä орн деерäн, бääджагъäд бääд жäгъäд öткн шарар нӳлмчкäд кевтнä:

— «Сööнä нег му зӳӳдн нанд орвла» — гидж Цагъан, ут ээрч бääсн иигäн öвдг деерäн оркчкад, хаджудк эмгндäн мусхлздж инäн хäлäгъäд келв.

— «Ямаран?» — гидж доргшан хäлäгъäд дöрв кöлдä кевтсн эмгн, урнъ-урнъ гисн öнъгтä нӳдäн, öргäд, ганзиннь öл буурл утагъан бӳргӳлäд гаргъдж оркад суув.

— «Зогсджагъит! Би сääхн даранднь келдж öгсв» — гидж Цагъан келчкäд, ööдäн öрк хäлäгъäд гӳӳнäр саналдчкад «Зӳӳдндм нойхм орв. Кööрк! Ямаран бääдлтä йовснь терви? Хойр шананнь хавчгдсн, хойр кöлнь ääрстсн, хувцн-хунрнь шуурсн, хоосн ясн ӳлдсн ордж ирв.

Ӳӳд алхад ордж ирн, минь эн кевäрн, иигäд утц ээрäд суусн мини öвдг теврäд, усн-цасн болад ууляд киисдж одв. Утцта иигäн хайн, ээмäснь авад öндäлгъäд суулгъдж йовхнь, гидж-гиннь ӳснь мел цагъан хачг болтлан хуурстсинь ӳзв-би.

«Кукн, ягъв-чи? — гидж нӳдндк асхрн гидж бääх мелмлзäд гарч ирсн нӳлмсäн äрä торгъад сурхнь, нойхм толгъагъан öндäлгъäд, хавдад уул-огчм болдж одсн нӳдäн дардж йовсн нег бичкн тевк ӳсäн хоорандн илчкäд:

— «Ягъснтн энв намаг?» — гичкäд, дакдж ӳг келдж чадл уга, хäрӳ киисäд, улм чанъгъар уульв.

«Хäрдж ирдж йовнчи?» — гигъäд, тӳлкäд öндäлгъäд оркхлам, ӳкс, нӳдндк нӳлмсäн арчн:

«Э, наадад бööргин ногъагъар хот кегъäд, хар салькар унд кегъäд, ӳдӳ-тӳдӳ хонгт, унтл кевтл уга, ääхинь чигн ӳзäд, зовхинь чигн ӳзäд, эджго эрм цагъан кöдäгъäр ӳнӳн кӳртл йовад йовх билӳв» — гидж нойхм нег мöслдж орксн чирä гарад, нӳдäн галлзулад гал болад одв.

«Мини герт буг болхар ирвчи» — гидж хääкрлгънлäгъäн öсрäд серäд бääв-би. Ӱкс öндäгъäд хäлäхнь Булгън чигн уга, юмн чигн уга. «Эзäн зальг, зӱӱдн билӱ» — гидж санчкад, буль-глсн зӱркäн дарад газа гархнь, дорд бийд зöвäр нигт хар ӱӱлн нарнд тӱлкгддж йовх мет ööдäн шармгдата гарад одсна доркнь сääхн шарлн-улагъад оч. Удсн уга торгъу джиргäд бääв—гидж сööнä орсн зӱӱдäн келчкäд, эмгиг хäлäгъäд бääв.

«Гä болг, чини кӱӱкнд юн болх билä! Би чигн кӱӱкäн кӱӱнд öгч оркад, арднь саначрхад, ӱкн алдлав.

Хööннь бääгъä бääдж иджлдäд одсм тер. Энчн саначрхсна ӱӱл. Чини кӱӱкнд юн болх билä, бас олна хормад багтад йовад-йовдг болх.

Гелнъ авхулад, зӱӱднь хäрӱлгъш умшулчк, болад бääснь тер — гидж хаджудк эмгнь келв.

«Болв бӱкл нääмн джилд ардксднь нег ӱзгдӱлл уга йовдгтнь кӱӱнä седклд соньджл орад бääнäл.

«Дакад мини ӱзсн зовлнъгла äдлиг тер бас ӱздж йовдг болчв гигъäд, санджоркхнь элкм харар урсад одна.

Нам эврäн кӱрхм бääдж, аргъ уга. Кенäннь кöлднь мöргдж, кöлг сурдж гӱӱхв. Иим хол газрт нанд кöлг кен öгхмв. Эннь бас нег гара зовлнъ. Тиигдж гӱӱдж кöлг кӱӱнäс сурхин ормд, гертäн ä угагъар кевтсн деер — гидж келäд, мелтхлзäд нӱлмсäн арчад суув.

— «Болх. Нӱлмсäрн Булгъндан кӱр! Гар! Гертм бичкä ууль!» — гидж ода кӱртл ä уга орн деерäн кевтсн Öтä öсрдж буугъад, нӱгдг — нӱгдг ишкäд гарад одв.

«Ода эн. Бийнь тер нойхндан кӱрхäн ухалх бääтхä, намаг ӱг келхлä иигнä. Кöгшрäд нӱкндäн ортлм зовах бääдлтä энчн» — гидж келчкäд, Цагъан усн-цасн уулäд киисдж одв...

Экин седкл ӱрнд гидг ӱлгӱр ӱнн юмн бääдж. Зовлнъгин ик экд... Эк гашудх, зовх энлхинь дуту уга ӱзнä. Теднä болд шивäгъäс меекä экнр гарч чаддж бääнä, гаран öгтн. Йир ухалад кӱӱнä зовлнъгинь медит.

ШИН БӰӰРТ

Долана хотн шин бӱӱрт ирдж буудж бääлä. Долана гер бäрлцдж оркад, Булгън эврäннь гер бäрдж йовна.

Улан ширнь хӱврäд унн алдад бääсн зургъан термиг ниилӱлдж оркад, Булгън нег хойр бер дууддж авад, харачан босхдж йовла. Генткн эркнд кӱргäд öлгдж йовсн хойр уньн шувтрн гичкäд, данъгдад шоран хугълад, тер дор унсиг öмнк дöнъгäн геесн харач келтхлздж бääгъäд, хард гигъäд дотаран унад одв.

— «Дäрк!Дäрк!»—гисн ääсн берäдин дун гарлгънла, геринньсӱӱдрт сӱӱдрлдж суусн Долана эмгн ӱкс босад, дор — доран ишкäд, боклзäд гӱӱгъäд äашна.

Дахлдн хотна улс чигн гүүлддж ирдж йовцхана.

Ирдж йовцхасн улс эркнә газа, әмн арсн уга, көк үмсн болдж одсн чирәтә кәндлнънәд киисн Булгъниг үзцхәв.

— «Кишго доскас, им юмн гарад йовхмн. Бөкүнин әмн гарад нанд. Харачнь дотаран унг гидж харадж йовсн болх угав эн! Харгъцх биш үкг. Уүнәсчн хуурч авхм зу болдж бәәнә.

Я, ягълав... Эрт үкхинь болх билән энчн—гидж келәд, хадм эк Булгъна элкәр девсәд авв.

Цуглрсн әмтн дотрас хойр күн гарч ирәд, Булгъниг өргәд, ар бийднь бәрәтә бәәсн джолмд орулад, зүн иргднь кевтүлдж оркв.

Булгъна нүднәнь зуувкнь көкрәд, чирәнь кимр мет цагъагъад оч. Джолмин эзн бичкн хар улан гергн, Гәрән герин күн үкс босад шин оч авч ирсн худгин усар Булгъна манънагъинь угъагъа бәәтлнь, Булгъна ут сормснь чичрнънәдсекгдлгънлә, цаагъаснь ик хар нүдн ормлзснагъар хәләгъәд одв.

«Кенәд бәәнәв? Ээдж керлддж бәәхший?»—гичкәд, Булгън дакад нүдән аняд, яхлад кевтв.

«Манад бәәнәч»... Гәрәнд... Кен керлдх билә! — гидж толгъагъинь илдж суусн күүкд күн келчкәд, Булгъниг өндәхән хәәхлә нь, ээмәснь дөнънәд суулгъв.

Алтн зеврдж үрдго. Түдү мет Булгъна торгън үсн, чолун нүүрсн болсн ик хар нүднь саак багъ цагиннь өнъгән ода чигн геегъәд уга, болв, саак шинкәхән хаврин нар үзсн цецг, хорха буугъад уга цецгә болсн бәәдлнь ода чигн бәәгъә гидж келхд хату. Кедү келв чигн зовхинь чигн үздж, саначирхнь чигн үздж, эврә авалин маля, хадм экин келнд хәлш—түлш болдж эрм цагъан көдән хурдн хар сальknд зовлнъган келдж седклдән маш ик киләстә йовдг Булгъниг сааклагъан әдл гидж келдж болш уга.

Булгънд көөрк гидж ам анъгъах өөрхн садн чигн шидрт уга, седклтк зовлнъган келдж селвг авдг күн чигн өөрхнд уга.

Булгъна өөрхн, седклинь меддг иньгнь теегин альвн салькн, уудг уднь эврәнь бүлән хар нүлмсн.

Нәәмн-нәәмн джилд үр-садан гаргъад, бүкл хөөн тав күрәд йовсн бийднь, Булгъна ээмднь халасн уга хувцн, көлднь чик зуузата госн, толгъаднь шин хүрсх махла, үснднь бүтн шиврлг гих юмн күрәд уга мөн.

Эврә авальдан дур угагъар, ээмдән бүтн хувцн угагъар, гарлцсн төрл-садан үзл уга, хадм экин зовалнъд хәлш-түлш болсн күн—Булгън. Ода кедү цагт эн кевәр бәәхв гигъәд санад оркхлань, Булгъна махмударнь могъа гүүсн әдл ирвәтрәд оддг билә.

Энд ирәд хойр джил болснас нааран Булгънд солү ухан орад йовла. Болв герт күрхлә эк-эцг ягъдж харгъхинь ягъдж медхв, нам эврән хаалгъан чигн меддг уга деерән олзта болад

сансн ухагъан хооран саагъад бáäсн, ода кўўкäн хайдж гарч чадад, кўўкäн биилäгъäн авч йовдг эв уга болад торад, седклин гем авсн деерäн, нўднь кöкрäд, толгъань эргäд, харгъцдг гемтä болснь эн.

Тегäд Булгъниг босад гархлань гернь бäргддж одсн, öркиннь нег бўчнь сальк хавлад цокад бääдж. Булгъниг гертäн ирлгънлäнь, кўўкнь—Делгр гўўдж ордж ирв.

— Баав! Ягъв—чи? Аргъснас ирв—чи? Би хääв—би, гидж öкäр келарн кевшäд, экиннь öвр деер гарад суув.

Делгрин ўснь усна дольган мет уульгътрад ö уга цоонг болсн хар нўдинь дарн саглрад бääнä.

Делгр аргъулхн уульнънад суусн экäн дахад уульх бääдл гаргъад, чирäгъäн бирчилгъдж оркад:

«Баав, баав! Ягъвч»—гидж келäд, татдж авад ўмсхлäнь, экнь:

«Ягъсн угав. Мини зовлнъ медх цагчнь болад угала. Мини кöлиг тўшдж бääх кўн чи...»—гигъäд Делгрäн öрчдäн шахад ўмсн бääдж:

— «Äрä тавта чамагъан яяхв, äмндäн кўрсн биййäн яяхв... Мини ард ямаран кевäр ўлднä гихв чамагъан...»—гидж уульнънн кўўкндäн келäд, зовлнъ чеедждн дўўрäд, Булгън сууна.

ЭКИН СЕДКЛ

Öтäн хотна дорд ар бийäснь нег темä татсн хозлг тергн гарад аашна. Темäнä гейўрлгътä буульлгъ сонъссн Цагъана зўркн аминь авч бульглад, бääсн махмуднь ирвäтрäд, доран суудж тесдж бääдж чадад гарв.

Темäн тергтä улс хотна дунд алднар бääсн Очрад ирдж буугъад, темäгъäн тергнä тöгäгъäс уйдж оркад, герäд орцхав. Уята бääсн таргън шаргч иньгн ирсн ормадан хäлäдж бääгъäд:

— «Бууу» — гигъäд, гооджулад бууляд оркcн, гериннь газа иньгнä кöндрлгъ хäлäдж зогсдж бääсн Цагъана öриг öвткäгъäд уйдулад оркв.

«Э-э! Кööрк! Буульгсн инъгиг ботхнднь кўргдж ханъгъагъит, бульглсн зўркиг ээдждннь кўргдж тогтнулит гидг эн чигнлä. Бас мини иджл энрдж йовх эк чигнлн»—гидж келäд, Цагъан уралан йовад, инъгнä ööр ирäд зогсв. Инъгн хäрў эргäд, Цагъаниг хäлäлгънлäнь, мöндрин чинäн ик умшта хар нўлмсн гооджсиг ўзн Цагъан:

«Кööрк! Мини иджл äмтн бääджлч»—гидж дакн нег келчкäд, инъгиг дахад халун хар нўлмсäн асхрулад, хойр ханцарн селн арчад, тергнä тöгäг тўшäд зогсв.

«Эк болсн хööн, кўн мал гих йилгъл уга юмн чигнлä. Тендннь уята бääх бохтнь ямаран кевäр телўлдж гўўдж бääхв. Тўдў мет мини Булгън чигн бас саначрхад, манан нег ўзхäр ягъдж ўкджäдг болхв»—гидж Цагъан дотран санв. Цагъан

тиигдж зогсдж баагъад, генткн шулу—шулугъар ишкад гер талан йовад одв. Гертан ордж ирн:

«Баснъ, чамас эрсв. Ягъад болв чигн Булгъндан кўрад, золгъад ирхнчнь. Кўрад, ўксн амдинь негинь меддж ирич. Иигдж цааранднь тесдж баадж чадш угав,—кўрад ўксн амдинь меддж ир»—гидж адгъсн дуугъар Цагъан сурсиг, орн деер суусн кōвўнь:

— «Ююгъарн кўрхв ўўнд?»—гидж келчкад, босад гархан хаав:

— «Даагъан унад йов... Кедў келв чигн мōрнлм. Чамаг эс кўргхий? Кўн келм дала хол газр биш. Эцглаган кўўнд, акад занъгта юмн йовулл уга чигн баагъад баах»—гидж келн йовдж, Баснъгиг дахад, гертас гарад, саак кевтсн буула иньгиг халагъад зогсв.

Газа гарсн Баснъ кōларн газр теегъад, урлан цусн гартлнь зуугъад зогсад баав. Баснъгин нўднд Булгъна дал деернь саглрсн саахн уульгъта хар ўснанн заагур зўн чикнанн ашгтнь алтн ээмгта могъан нўдн мет гилвксн сувсн сиик Булгъна толгъан гиигн кōндрлгъ дахн чичрнъад баана. «Эн сиикиг би белг ōгсн биший» — гидж санчкад, генткн экан халагъад:

— «Не би йовхар шииддж орквв. Кеза йов гиджанат?» — гидж сурв.

— «Манъгъдур ōрўнь серўнла эндас гархла, болад баах— гидж байрлсн дўрстагъар келчкад, Цагъан иньгн талан дакад гарад йовв.

Баснъ дорк ормдан, ики холд ирвлзгсн джирлгъас халагъад, эгчиннь туск тоолвртан согтад, зогсад баав...

ТЕЕГТ

Доргшан халасн эгц ōōдмгта хар толгъан ар хаджугъаснь нег кўўкд кўн ўрвад тус ора деернь гарад зогсв. Кўўкд кўўна элнъкадан орсн ōнъгта хуучнь хормань толгъан хамрт шилад гарадсн шўрўн салькнь аюгъар кōлиннь уру бийднь шавшн савад баана. Кўўкд кўн ōкар бичкн гарарн нарнас нўднднан керсг барад, эргмдан харад бааснднь зуг делгўдан тенъгсин усн мет отхрсн шар ōвсд, джирджнъсн джирлгъас онъдан юмн йир ўзгдхш. Кўўкд кўн яяхан меддж чадснагъар, харў нег эргдж халагъад, уралан нег эргдж халагъад, нўдинь авчксн тўргн мет доран эргад баагъад баана. Кўўкд кўўна далдк сарсн уут бас салькнь кўчнд тавхиг эрджах мет савад цокад баана.

Ōōрдад халахла, кўўкд-кўўна, нигт болчкад уульгъта хар ўсн, ут-ут сормсгта зеегта хар нўдн термин толгъа мет гилвксн ярлзсн цагъан шўддар Булгъниг тандж болхмн.

Булгъна толгъад тōркндан кўрхас онъдан юмн йир уга.

Болв төркндән әлдәгъәр ягъдж күрхиг чигн Булгън медхш, төркән альк үзгәд бәәхинь чгин сәәнәр медхш. Саак, мордх цагт, альк үзгәс ирдж буусан ухалв чигн толгъаднь орхш. Альк болв чигн дөнъгән геегъәд, эджго эрм цагъан көдәд ор ганцхарн, салькнь цоклгънд, нарнь халунд чидлән чиләсн, санчрхсн седклин киләсн зовлнъгасн гетлсн, байслгънд авгдсн Булгън, тоолвртан согтад, эргмдән эрвәх юм болв чигн харвад, ода чигн зогса бәәнә. Болв төркндән күрх хаалгъ заах киитә юмн эс үзгдсн деер, ирсн хаалгъан эс темдглдж авсндан уйн төрәд, өскәлдн суугъад, халун хар нүлмсән асхад бәәв. Алтн насан зовлнъгин тамд үрәсн Булгънд нүлмсн чигн юмб!

Ики бичкнәсн авн зүүгъәд йовдг алтн ээмгтә сиикнь энрлгънәннь айсар чикнәннь ашгтнь солнъгътрн гилвкәд бәәнә. Салврад гарсн торгън мет джөөлн хар үснь, салькнд халвгдад, чидлән күрхнь Булгъниг татад босхкар бәәх мет өөдәл гәрәдлдәд бәәцхәнә. Сәрсн уутин амар уйсн шүрүн килгъсн, салькнь шүрүнд Булгъна уульлгъиг дахн ишкрн дуулад бәәнә. Нарн асхн үдд ирсн улнъгътрад, Булгъниг дахад уульн гидж бәәх бәәдл гарад бәәнә.

Чееджд зовлнъган нүлмсәрн гииглсн Булгън өндәгъәд барун ханцан татдж авад, хурин умш мет дусад ирсн нүлмсән арчдж оркад, гүүнәр саналддж оркад, далдк уутан сәәнәр үүрч авад, салькнас дөнъ сурдж бәәх мет өрү хәләгъәд эргчкәд бәәв.

Тиигәд зогсдж оркад, өмәрән гал үд хәләгъад йовдж йовад медсл чигн гидж санад, толгъаг ургшлад тулн ишкәд буугъад йовад одв.

Булгън кецинь кец кевтнь, толгъагъинь толгъа кевтнь давад, гүн ишкләд хая-хая энд-тендән хәләчкәд, йовад йовна. Эргмдән эрм цагъан көдәд эрвәх юмн үзгдхш. Хая-хая хумхарад бәәсн малин ясдуд үзгднә. Джирлгън джисәд орсн үүрмг усн мет джирджнънәд, теегин сарул агъарт наадад бәәнә. Ягъсн цевр агъарвч, ягъсн эджго тегвч...

Булгън улм уралан йовад йовна...

Ики деер өмн биид, бичкәхән хар үүлн өсрдж гарн, гилгртдж мануртад одсн көк тенъгрт төөнрәд улм-улм тегәд, зүсн зүүл кев зүүгъәд, нигтрәд харлад ирв.

Үкс-үкс гидж ишкдж йовсн Булгън, агчм-әәмсхүл дахн түвәд, өөрдәд йовсн үүлиг үзчкәд: «эндр ганъдан бүтчксн, хурарн таалрхар бәәдг чигн»—гидж санчкад, ишкдлән улм чанъгъдулад, хурас эрт нег баранд күрхнь болх билә-гигъәд, шурджнънад одв.

Үүлн нигтрәд нариг бүтәгъад, Булгъна ора деер харнъгъутрад күрәд ирв, зуг бий сәәхн көкрнъгъү өнъгән алдад уга. Энд-тенд шовалдсн йөркүг, онъгут бас хур-салькнас әәсн бәәдлтәгъәр, шуугад геклзәд бәәхцхәв.

Генткн салькн деед бийәдән эргәд одлгънла, өрү бий

ульнъгътр öнъг гарад, бутхачад одв. Удл уга салькн тогтнн, нам чим болад одлгънла, öрӱн бий бӱтнъгӱрäд цääгъäд шуугад одв.

Булгън ӱкс сун, хойр госан тääлдж авад, далдк уут дотран дӱрчкäд, дакн гарад йовв.

Ундасдж йовсн Булъгн тӱрӱн тогтсн цандгаснь хойр гаран ухрлчкад уугъад ундан хäрӱлчкäд, суулгъар асхдж бääх мет орджах хурин цоклгъ тосад йовв.

Орсн боран гиив. Булгън öрӱ бийäн хäлäчкäд, далдк уутан газрт делгäд деернь йовгън суугъад хувц-хунран мошкдж авв.

Нарн суухдан шахад ирв. Уру бийд, тус ар бийäс öмн бий кӱртл тöгрглäд ульнътрсн «догълнъ эмгн» гарад хурин хööтк тенъгриг кеерулäд оркв.

Хувцан мошкдж суун Булгъна толгъад «äлд хонхм болхв» гисн ухан цäкллгън мет орад одв. Булгънд äлд хонсн йилгъл бääнӱ? Ю эс ӱзсн Булгъмб!

Кедӱ кеер хонад, кец дерлдг болв чигн теднäс хол...

Булгън босад, уутан дакн дал дееран хайдж авад, темдг уга хаалгъар тустан öмäрäн хäлäгъäд гарв. Äлдäрäн йовснь йилгъл бääнӱ? Зуг хадм эк, эзлгч залу хойран нӱднäс хол йовнав...

БОР ДААГЪН

Кӱн йовдгод эмнгшäд бääсн хуучн хаалгъар бор даагъта баахн кöвӱн мöрнäннь йовдлар аргъулхн йовад йовна. Эн, ач иктä экиннь эрлгънд эгчдäн кӱрхäр гарсн Баснъ.

Баснь гертäсн гарад, гурвн öдр, гурвн сö амр уга гилтä даагънаннь тавар йовад оркв. Болв келхд öөрхн, кӱцхд хол, хойр нутгин хоорндк эрм цагъан кöдäн чилгчнь чигн болхш, эрвäх нег баран чигн ӱзгдхш. Зуг ики деер кöвкр цагъан ӱӱлдлä хутхлдад цервдж бääцхäх хар шовудин тööнрсн бичкн — бичкн барас торс—торс гигъäд ӱзгднä.

Баснъгин теедж гарсн уух ундньь, идх хотнь öцклдӱрäгъä чилдж одсн, ода ундасн öлсäд йовна. Тӱнъгиг дахн, амр багъта даагън усрхад, öвс амндан кӱргл уга, бас колäн äрä кöндäдж йовдж йовна. Уг сӱӱлднь гурвн öдр, гурвн сö йовдж орксн даагън муурад, зогсхдан öөрдäд, кöлнь мääмрäд, дääвлäд ирв. Баснъ, яяхан меддж чаддж бääгъäд, даагънасн буугъад, кöтлäд гарв. Кöтлä йова йовтл, нарн гал ӱдт ирäд, цонагъад, äмд бийнь ундасн öлсäд аргъан бäрдж йовсн даагън Баснъ хойрин чидлинь барад бääв.

Нег ик хар толгъан деед ташуднь ирäд, даагън гилр гилр гисн ӱӱрмг юмсла хутхлдсн халун элс долагъад, харджнънулдж бääгъäд, джаджлад, голигъäд зогсв. Баснъ бас аргъан барснагъар, öвдгäн теврäд, яяхан меддж чадад, нӱднäсн гарсн нӱлмсäн арчад суув.

«Аргъ ююндв»—гисн тоолвр толгъаднь ордж ирснд Баснъ хäрӯ олдж чадад, эргмдäн нӯднь харанд ӱзгдх газрур äм аврх бара хäлäснд, нӯднä сормстас онъдан юмн йир ӱзгдсн уга. Зуг энд—тенд, теегин таргън бор зурмс чишклдснь ӱзгднä.

Баснъ зöвäр тиигäд суудж бääгъäд, босад, толгъан орагъинь орад гарв.

Даагън одак ормдан сööлгъäгъäн унджулчкад, чикäн делдилгъäд зогсад ӱлдв.

Толгъа деер гарч ирäд хäлäснä бийднь, йир нег чигн киитä юмна баран ӱзгдхш.

«Теегин эджгод, тенъгрин халунд хатдж ӱкнä гидгчн эн эс болдж бääнӯ»— гидж санад, Баснъ дакн эргäд харвв. Тус öмн ахджуднь бичкн улан ӱзгдв. Баснъ бääсн чидлäн хурадж авад, гарад йовв.

Торл уга уланд кӱрч ирхлä, нег шовгър модн ӱзгдв. Ирäд хäлäхлä, хуучрад нурад дже болад бääсн шат болдж гарв. «Хӱв гидг эн! Тенъгр огсн хӱв!»— гидж санчкад, öкäгъäд хäлäхлä ики холд хамхул, öвснд даргдсн усн гилнъ—гилнъ гигъäд бääнä. Ус ӱзсн Баснъгин шӱлснь гооджад бääнä... «Уснь бääнä... ююгъарн утхдж уухмб?»...—гисн ухан Баснъгин чирäг манъсилгъäд, урмдинь хäрӱлäд оркв. «Ягъв чигн даагъндан кӱрчкäд медлхтä»— гидж санад, кöлäн äрä чирäд хäрӱ гарад йовв.

Даагънаннь ööр кӱрäд ирхлä, даагънь бööрдäд киисдж одсн, шулу—шулугъар киигъäн авад, шуукрад кевтнä. Баснъ ӱнндäн аргънь тасрсн хäрӱ шатан ордг чидл уга болад, бас киисдж одв.

«Ӱкдж эс бääдг болхв эн?»—гидж зöвäр чанъгъур келдж оркад, хувцан тäälад, газр малтад öлвртнь кӱргдж оркад, öрчäн шахад кевтв. Тиигäд удан кевтäд орксна хööн, нег бичк ундънь харсн болв.

Цаарандънь кедӱ иим зовлнъ ӱзгдхм болхв... Аль ӱндäн цанъгъдж ӱкäд, öдрк ӱӱлнлä хутхлддж цервдж йовсн хар шовудт чонъкулхм болхв, аль теегин харгънсн чонд шуучулхм болхв—гидж ухан орлгънла Баснъ босад, даагънасн цулвран авад, бийäн орачкад, даагънаннь кӱзӱ теврäд, уйдлгътагъар, утар татад, гашудсн дуугъар:

Даагън мöрнь данъднал.

Данъср ӱӱрнрнь сангднал...—гидж дуулсн дунь теегт хадад дӱӱрäн болад бääв...

Тег, öлгäтä кевтх таалур кӱӱкд мет таварн санамр сарсагъад унтв...

Инджин Лидж

БӦК

Кӧкрäд ургъчксн ногъан унярти эрäтрджäнä. Ӧ-адрун уга тиньгр тег — газрт кесг зӯсäр цецгрсн хувцта олн—äмтн кӯридж цуглрцхадж. Тӧгäлнъ миджäлгдсн ӧ—цӧӧцнъ уга тӧгрг агъу бӯслäд, тер дала улс, зäрмнь джӧӧлн ногъан деер сууцхасн, зäрмнь зогсцхасн шуугдж ниргдж бääцхäнä. Гармуль, домбр, скрипк энд-тенднь джинънцхäнä, орс, хальмг семрӯ дуд чигн сонъсгдцхана.

Шорвин нутга бӧкнрин ноолдан болхмн.

Никтäр эрслдж зогсцхасн улс заагур, äмтиг хойр талгшан зааглад—äрäд, нег нӯцкн кӯн агъу дотр ордж йовна. Тӯӯнä цагъан бӧс шалвурнь бӧдӯн гуйднь чанъгъар эвкäтä. Мошката ут цагъан алчур белкӯснднь бӯслäтä,—цацгта хойр захнь шавшна. Зӧвäр ӧндр нургъта, ӧргн ээмтä—далта кӯн, пид—пид гисн ишкдлäр агъу дотр ӧлвкäд йовднънв. «Нанла ноолдхнь кемб?»—гих бääдлтäгъäр энд—тендäн эн цäс—цäс хäлäнä. Зäрмдäн йовн—йовдж, кецäс гигъäд гарарн газр шӯӯрäд, газрин ширк кӧрс таслдж авад, тӯӯгäрн хойр гаран, гесäн шудрна.

— Цокцан дамшадж тавлджана,— гидж äмтн инäлднä.

— Ленинä нертä колхозин бӧк,— гидж зäрмнь келцхäнä.

— Цернä Бат,— гидж зäрмнь энӯг таньцхана.

— Залугъин ургъцта залу мӧнджн,— гидж ӧвгд чигн таалцхана.

Эрслдж зогсцхасн олн улсин нег бийäснь бас нег нӯцкн кӯн агъу дотр ордж аашна, хар модн бахн мет цогцнь зузан

хар кӧрстә, кӱдр кӧшӱн кӱзӱтә, теглг нургъта, кӱнд кӧлтә. Бӧдӱн гуйднь бас шунъгърцгнь эвкәтә, бас ут цагъан альчур белкӱсндн бӱсләтә. Агъуд ордж ирн эн бӧк бас газрин ширк кӧрснәс гарарн шӱӱрч авад, тенд—эндән шивәд, гар—кӧлән чигн, гесән чигн шудрад ,бух метәр, дала тоос бӱргӱлв.

— По... ха!.. ха!..— гидж әмтн инәлдв.

— Ай, энтн Санъгъджин Лидж эс мений? Нәәрч—шогч, инәдтә кӱн болдмн энтн,— гилддж бӧкиг кесгнь таньцхав.

— «Чик эсв» гидг колхозин чидлнь эн болдмн, кедӱ ӱрсд босв чигн кӱӱнд бәрн диилгдәд уга кӱн болдмн,— гидж нег ӱӱрнь хӧкр келдж хәәкрв.

— Бӧкнрин ноолда толгалгч комиссин ахлач агъу дотр хурдлдж ордж ирәд, хойр бӧкин хоорнд гаран ӧргдж зогсад, сурв:

— Тадн, нег—негән таньдвт?

— Уга,— гицхәв теднь.

— Нә, тиклә таньлддж авцхатн.

Хойр бӧк нег—негән, ташлддждах дӱртәгъәр, хәләлдв. Тигджәтл Санъгъджин Лиджнь, инәд гаргъхар,' зӧрц:

— Керго, ноолдад таньлднав,— гидж келәд хаджугшан гарад, алцр—алцр ишкмнәд, бас шора цацдж бӱргӱләд, инәд татв.

— Нә тиклә сонъстн: дегә ӧглцән уга, теврдж авлцан уга,— гидж ахлач цәәлгъв.

Нег—негән эс таньдг болв чигн, нег—негнәннь тускар урднь хара—биш сонъслца йовцхасн хойр бӧк, гилс—гилс гидж нег негән хәләлдәд агъу дотрагъур агзр—агзр ишкмнцхәв. Тиим газрт, тиигхд, тер гидг кӱӱг, тиигдж хӱрӱләд, тиигдж таша деерән авч ӧргәд, тиигдж мошкад, тиигдж авч цоксн кӱн гилә—гисн сонгъсвр уха дотран гӱӱлгәд, бӧкнр нег—негнәсн сӱрдлднә, зӱркднь «кӱрд—кӱрд» гилддж әәвлхәгъән цокцхана.

Гар—бәрлдх цаг ӧӧрдәд ирв. Бӧкнр, ташалддждах дӱртәгъәр, нег—негн талан ӧӧрдлдв. Татлдад эдн шӱӱрлдв. Шаавр болсн гармуд харгълдхла, таш—пиш гисн ә гарв. Хойр гар атхлдв, хойр бӧк нег—негән татад селн ӱмкрӱлв. Тиглдджәгъәд эдн таш—баш бәрлдәд одв.

Агъу тӧгәлнъ олн улсин шуугань багърад, ӧвкллгънь икдв.

Цернә Бат наадкан ӧргдж авад, наадгъа кевтә, бийән эргӱләд хӱрӱлджәнә, тӱӱнәнь кӧлнь агъарт, тӧгә мет эрлзв. Хӱрӱлджл—хӱрӱлджл бәәгъәд, авад унхар седнә, болв Лиджнь босн—тусад бәәнә. Лиджнь, генткн, киисн болад, сун-цокад, бий деегӱрн Батаг хайвв. Батан ут кӧлнь тенъгр тал' серсәгъәд, тендн одад, газр шавдв, болв Бат, далан газрт кӱргл уга, нӱдн ирмх зуур босад, Лиджин бийинь бәрчкн гив.

— Авад од!—гидж энд—тендәс әмтн сӱрәлкв. Тер зуур хойр бӧк декц, гаран алдлцл уга, боомцхав. Эдн бий—бий талан

нег—негӓн татлдв, кенчр бӱсмӱднь сӱвӓднь шигдлдӓд, бултдж-гарад, бултдж—гарад бӓӓцхӓнӓ. Тиигджӓгъӓд Батнь Лиджӓн өргӓд, таша деерӓн авн унхар седв, болв хоюрн дегц хӓвргъӓрн киислдв, зерг өндӓлдв.

— Ай, Бат, ягълав, саакшлад хӱрӱлич энӱгӓн!

— Хӱрӱлснд болдг хар бишл энтн!

Хойр бөк нег—негнӓнь мек медхӓр, нег—негӓн көшӓхӓр, нег-негӓн өмнӓн тӱлклдӓд, авад-авад зулх бӓӓдлтӓгъӓр, агъугъин нег захаснь нег зах кӱртл довтлдцхасн боллдад бӓӓцхӓнӓ. Кесг олн мек-тах кень болв чигн гаргъхар седнӓ, зӱгӓр юмн болдж өгчӓхш.

— Бат, авад од!

— Лидж, авад од! иим хӓӓкрлдӓн улм икдӓд ирв. Урдкла ӓдл, «манахна бөк», «мини бөк», «мана ӓнъгин бөк» гидгнь уурч. Эдн ода цугъар олн-ӓмтнӓ бөкнр, олн-ӓмтн цугъар эднӓ, тигӓд шуд нердинь келдж ӓмтн сӱрӓлкнӓ.

— Эднӓ кень диилх, маргъий?

— Кен диилхинь би меднӓв,— гидж шогч Мандж инӓмсв.

— Кень диилх, кел!

— Кен кӱчтӓнь лавта диилх!— гидж келӓд шогч Мандж лукшдж инӓв.

Хойр бөк, зөвӓр удан ноолдад, хӓм болдж салцхав. Мөрӓгъӓн хоюрн хувадж авцхав.

ДУРНА ТУУДЖАС

Никт сад заагт улан ората, цагъан эрстӓ эвтӓкн чолун гер ӓрӓ бӱрлздж ӱзгднӓ. Эн герин эзнь олн таньлта Нураша Анджа, зөвӓр ик нургъта, далдгър чееджтӓ, джөөлн хар нӱдтӓ, өргн ил чирӓтӓ, буурл ӱстӓ, дӱӱрнъ цокцта, цергӓ кӱӱнӓ йовдлта, медӓтӓвр залу. Өрӱн-асхни замд Анджа гертӓн ӱмсдг хувцта газагъан, гер эргмдӓн ӱзгднӓ. Мөн өндин гилтӓ энӱнӓ өөрнь хойр-гурвн гиичин улс ӱзгдцхӓнӓ.

Гиичнртӓн Анджа эврӓннь джиргълин хаалгъд ӱзсн, сонъссн шуугата-дӱсрӓтӓ тууджас цоолад-цоолад тодлдж, цухлтан угагъар келдж өгнӓ. Анджан келдг тууджснь нургълдж терӱнӓ гарсн энъкр газраснь, Сал гидг гол шидр бӓӓцхӓдг Денисовск, Иловайск гидг станицсӓс эклцхӓнӓ.

— Цегӓхн уста, аюрхн урсхлта Сал голин көвӓд, орс, хальмг, хазг улс дунд төрдж негдӱлсн кӱмб,— гидж хөкр авцхойр цус бийдӓн шинъгӓдж негдӱлсн кӱмб,— гидж хөкр авцтагъар Анджа өндин келдж, өөрӓн суусн улсиг мусхлзулна.

Анджан келдг нег тууджнь төгсӓд, дарукнь эклх хоорнд хар ӱстӓ, хар нӱдтӓ хо-цагъан чирӓтӓ, ташагъарн уйдгсн, сӓӓхн кӱӱкн, бас чигн тиим шаху зӱстӓ хойр баахн залу герт орсн-гарснь ӱзгдцхӓнӓ. Эдн Анджан энъкр ӱрдӱднь. Уха гӱӱлгсн дӱртӓгъӓр эднӓн хӓлӓджӓгъӓд, Анджа келнӓ:

— Кўўкм эмч, нег кöвўн инженер, хойрдгч кöвўн студент гидж сансн-седсн тоотнь цуг ниидäр кўцсн кўўнä бääдлтäгъäр öвгн келнä, тегäд эк эцгиннь багъин тускар äмтнäс сонъсдж йовсан эн тодлна.

Чики холд ўлдсн 1894 джилин зун...

Öвс ачсн маджар тергиг хойр хо-галзн цар тооста хаалгъар ўрглсн дўртä äрä чирдж йовна. Öвснд даргдсн тергн негл кўчнъдсн ä гаргъад, ярклад — джаагад йовна. Деернь, öвснд булхад, гиджгтä хойр кўўкн зерглдäд, элк-тўргўр, хойр царин нургъдиг деерäснь хäлäлддж, хоорндан ю-бисäн кўўнддж кевтцхäнä.

— Наташк, би чамд, итклтä иньгäн гигäд, нег äвртä нуувчан келсв, чи кўўнд бичä ам-анъгъа, нäй?

— Уга... Уга-а! Тöрўц ўг келшгов. Намаг эс меднч, Таньк, хääмнь?

— Седклдäн хадгълад йовлав. Кенд чигн келäд угав, Наташк,— гичкäд, Таня гўўнäр шуукрдж саналдв, цагъан ситц альчурар, орс йосар, öргн дорагъурн боосн толгъагъан öндäлгъäд, энд-тендäн джööлн хöн нўдäрн хонъгър ўстä кўўкн хäлäв. Нарн-салькнд öгрсн болвчн уургтсн öнъгäн алдад уга чирäнь чингдсн болад одв.

Наташк кўўкн эн нуувчиг эрт сонъсхар бääдж-суудж чадл уга, толгъагъарн наадад, сергсн болад одв. Тенъгр мет кöк нўднь хурцдад, Танин ам тäвл уга хäлäв. Инäмсглäд оркхлань зааргта чирäнь öкäрльг дўрс зўўнä.

— Нарушиг... Дорджин Нарушиг... эс меднч?.. Тер болджана... гидж Таня кўўкн уданар татад, негл, ўг болгънь темäн ўнтä кевтäгъäр, эклв.

— Медлго яяхм билä?— гидж Наташнь адгъдж белкн дахулв.— Терчнь ниднä кўртл ялч йовла. Бади, Петро хойран хоорнд гер бäрдж авла, экнь бääнä. Хойр ўкртä, арв-гар хööтä, авгънь Ростовд фабрикд кöдлнä гиджäлä... Тер авгъдан ўвлäгъä одхдан авсн хар цемгн костюмтä. Дакад гамбр гос авхар бääдгджн гиджäлä... келджäлä... эн-тер гигäд кўўкн кесг юм келдж-келдж оркв.

— Чи терўг нанас нам деерäр меддг бääджлмч,— гидж Таня шоглдж инäв.

— Медлго яяхм билä? Тўўнлä хамдан Гриш дакад Гäрä ўўрлцхäнä. Эдн цугъар äвртä биилцхäнä,— орсар чигн, хальмгар чигн. Зуг эдниг äлк кўўкдлä эрглддгинь меддг угав,— гидж, тöрин эн халхинь нам невчкнäр чигн медхäр Наташк гўрнäдж кўлäв.

Таня, амндан авсн öвс шўдäрн кемлäд, башрдн бääдж келджäнä:

— Нарушк бидн хойр хаб-хара биш ўзлцдж харгънавдн. Эн хар нўдтä кöвўн нанд йир таасгдна. Экн таньлдхдан тер бийиннь тускар нанд келдж öглä, тиигхд тўўнд мини санам зовла. Юнъгад гихлä, эцгнь мини эцглä äдл бас äмтнд ялч

болдж йовад ӳкдж, кенз кӳӳкдӓн ӧнчрӳлдж ӳлдӓдж... Насарн нанла цацу. Экнь орсар йир сӓӓнӓр келнӓ, нанд йир дурта. Намаг ӳзхлӓрн эн эрк биш дууддж авад, гертӓн орулдж, ӳснӓ ээдмгӓр, чигӓгъӓр данъгин тоона.

— Тер кӧвӳнчнь тегӓд чини седкл — ухагъичнь меднӳ? хоорндан йосндан кӳӳндвт?

— Меднӓ... Ӧцклдӳр би голд цармуд услдж йовлав. Генткн теркӓ мӧртӓ кӳн тоос бӳргӳлӓд, гӳӳлгдж аашна. Кен болхм гигӓд хӓлӓхнь, тер бӓӓдж. Давуд кергтӓ йовнав гидж келв. Тернь дими. Шишлнъ нанла ӳзлцхӓр ирснь ил.

— Нӓ, ю келнӓ?

— Гер-мал болий гинӓ... Эклӓрн кӳӳндчкӳв гинӓ...

— Нӓ, чи юн гивч тегӓд? — Наташкин нӳднь гал-асад, амнь дав-дав гигӓд бӓӓнӓ.

— Дурнчнь... эврӓн мед... нанд буру гих седкл уга,— гив. Нань ю келхв? Цаадкинь бурхн медг...

Уул орс газра, Воронежин медлӓ, ӧ—шугъу модар элвг Медвежье гидг селӓнӓс Сал голин эргмдк теегин кӧдӓд, кӧдлмш хӓӓдж 189... джилд ирсн кӳӳкн Таня болн тер газра хальмг, ялч Наруш хойр гер-бӳл болад, иджлдӓд, иньг-амргнь батрад, джиргъӓд бӓӓцхӓв. Эргмдж бӓӓцхӓдг хоша кӳӳтрмӳдин улс эн ханьцсн хойр иньгин тускар хов цацх учр-уршг олхар ядлдад, сӓн сӓӓхн бӓӓцхӓнӓ гидж келцхӓдг болв.

Дорджин Даагъна Наруш болн Толстуна Ефремин Татьян ханьцснас нааран теду-эдӳ джил болсн цагт, Наташк, бас иньгӓн олдж авад, зӧвӓр бӓӓрхӓтӓ гергн болчксн, занъгъта худгин ӧӧр, ус авхар цуглрсн цӧн кӳӳкд улс дунд, Наруш, Таня хойран тускар келдж бӓӓнӓ.

— Хӳвӓр ханьцсн хойр садн. Ӳзджӓнт, ямр хӳвтӓ бӓӓцхӓнӓ? Керӳл цӳӳгӓн уга. Мал-гернь тохнята. Хоюрн тегш кӧдлмш кенӓ. Кӧвӳнь ямр ӧкӓрльг, ӳзцхӓвт?

— Нернь кемб кӧвӳнӓннь?

— Анджа. Бидн цугъар Андрей, Андрюш гицхӓнӓвдн.

Ӓмтнӓс иим тааста ӳг сонъсад, ӓвртӓ сӓн-сӓӓхн бӓӓсн ӧрк генткн генӓртӓ му юмнла харгъв. Анджаг гурвхн сарин нӳр ӳзхлӓ, эцгнь догшн гемӓр гемнӓд онъґрдж одв.

Авальан геесн баахн бер Таня нилх кӧвӳгъӓн элкндӓн шахсн гейрӳдж ӳлдв. «Кӳӳнд му гаргъсн угав... Килнц гаргъсн угав... Бурхн намаг юнъгад игдж шоодджахмб... А, хӓӓрхн!»— гидж Таня дотран санна, бурхна цол тал хӓлӓдж экрн саналдна.

Тиигӓд нег цӧн сар болв, ягъад гейӳрӓд, ягъад мӧргӓд, ягъад ууляд бӓӓвчн хӓрӳ терӳг эргӳлдж болшголмб гидж Таня цӧкрӓд, бийӓн гартан авад, невчк тӧвкнв. Таалмджта энъкр Анджа экиннь байр болад, бооджад ирв. Нарушин ӳр иньг, хамдан нег цагт ялчд йовдж йовсн Дима, Дмитрий Дрючков, хая, хая Таня тал ирдж золгъдг болв. Эн ю-бис

келӓд, Анджаг ӧкӓрлдж наадулад, анъгъалгъдж инӓлгъджӓгъӓд, йовдж оддг билӓ. Эн шидрӓ дару-дарунь ирдг болв.

Иирин ирдг Дима бас нег ордж ирнӓ.

— Мендвт! гидж ордж ирсн Диман ӓ сонгъсад, экиннь ӧвр деер хот кӧкджӓсн кӧвӱн Анджа, хотасн аман авад, Димаг хар нӱдӓрн хӓлӓгъӓд, анъгъагъад инӓв. Эн инӓд ӱзсн Димин дотр-бийнь нарни герлӓр дӱӱрсн болад одв.

— Наар, Андрюш — гигӓд Дима гаран ӧмнӓн сунъгъад, кӧвӱнд ӧӧрдв. Анджа кӱгдлӓд босхар седӓд, бичкн бугзгър таргън хойр гаран ӧгв. Дима кӧвӱг гартан авад, таалмджин ӱг келдж бӓӓгъӓд, Таня тал, бишрдсн дӱртӓгъӓр хӓлӓв.

— Юмб? гидж Таня, келич, гем уга, бичӓ ӓ нанас гих бӓӓдлтӓгъӓр хӓлӓв.

— Хӓлӓхнчнь, Таня, эн кӧвӱн нанд ямр дурта, чи медхшч.

— Медхлӓ яяхв,— гидж Таня джӧӧлн дуугъар келӓд, толгъаннь альчур ясад, гер дотран эргӓд ю-бис кев. Эн келснь лавта ӱннинь медхнь, энӱнд би нам одх билӓв... Эртинӓс наа-ран эн ӱгӓн эн кесг давтдж келджӓнӓ гидж дотран уха гӱӱлгӓд,— бурхн ӓӓлдг,— гидж саналдад, Димин ӧмн, тӱӱнӓ нӱдинь зӧрдж хӓлӓгъӓд зогсв.

— Юмб?— гидж Дима, ю келхӓн медл уга, айстан сурв. Таня хӓлӓцӓн кӧвӱн талан хальтрулад, кӧвӱгъӓн шӱӱрч авад, шоб-шоб ӱмсв.

«Минь иигдж намаг эн ӱмсхнь» — гидж Дима дотран санад, саналдв.

— Таня, чи сонъснч? Чамд келх цӧн ӱг бӓӓнӓ.

— Келхнчн... Сонъгснав...— гидж Таня кӧвӱгъӓн барун гар деерӓн суулгъв.

— Кесгӓс нааран чамд келхӓр санав... Ода келнӓв...— гичкӓд, Дима картузан гартан авад, эргӱлв. Эн ю келн гиджӓхинь Таня таагъад медджӓнӓ, зӱгӓр юм эс медджӓх бӓӓдл гаргъв.

— Буйн болтха, кел.

— Бидн гурвулн ханьцдж хамдан бӓӓхнь йир айта болхмн гидж би саннав,— гидж Дима келв. Таняд цугъар ил болв. Уург ӧнъгтӓ чирӓнь улагъад одв. Таня хӓрӱд ӧгхдӓн адгъсн уга, тегӓд невчкн зуур гер дотр такчг болад одв, тер такчгиг бичкн Анджа эс эвдсн болхла зӧвӓр удан ӓ уга болх бӓӓдж.

— Ой, бурхн ӓӓлдг, би чамд ю келхв. Бӓн-бӓӓтл медгдх, даруд келнӓв,— гидж Таня, кӧвӱгъӓн саатулдж унтулхар бедрв.

— Не сӓн, менд байрта харгъий,— гидж Дима гертӓс гарв. Зӧв гих бӓӓдлтӓ гисн седкл Диман зӱрк бульглулад йовна.

* * *

— Наташ залутагъан уульнцар нег дӓкдж йовдж йовад, садин сӱӱдрт шуугдж наачасн бичкдӱд ӱзчкӓд, тедн тал ӧргӓрн занъгъад, ӧврсн бӓӓдлтӓгъӓр келджӓнӓ:

— Васьк, ӱзджӓнч эдниг?

— Юмб? гидж залунь сурчкад, бичкдўдиг хäлäлдж,— зäрмнь таньгдна,— гив.

— Тер хар ўстä, хар нўдтäнь Нарушин кöвўн Андрюш, тер цагъан кöвўнь, дäкäд тер бичкн кўўкнь Димкин. Наадк бичкн хойр хармуднь Бадин Шевдäн ковўд, одак, саак мал хäрўлдг Шевдäн. Кеер халунла наршад, нарнд цокулдж гемтдж онъгрдж гиджäлўс, дарунь баавгъань гейўрä-зова бääдж бас ўкдж гиджäлўс, теднä хойр бичкн кöвўнь ўлддж гиджäлўс, хäрнь теднь эдн болджана,— гидж Наташ цäалгъв.

— Кенäд эдн бääдв, кен эдниг асрдв, кööрксиг?

— Таня Дима хойр мел шуд эврäннь ўрдўдлä äдл асрад бäägъä.

— Татьяна Ефремовна äвртä цагъан саната, буйнч гергн эн. Тиигдж йирин цугъар келцхäнä. Öнчнä хўвнь öвртнь гишнъ, эн буйнч бергнлä харгъсн эн öнчн бичкдўд бас чигн хўвтä.

Гууджмулмуд мет бичкдўд Дрючков Дмитрин герин газадота шуугдж наадсинь ўзсн хоша кўўтрмўдин болн öөр-шидрин улс öврдж хäлäлдäд, хальмг, орс, балдр цугтан бääдгджнь гидж шоглцхадг болв. Эдниг арсдж öсгдг буйнч, цагъан седклтä Татьян Ефремовна залутагъан эднäрн бахмдж кедж öндин тиньгр, байрта бääцхäдг бääсн мöн.

* * *

1915 джил, экäн ўкäд хойр джил болхла, Анджа хаана цергт авгдв. Анджан ардаснь дахлдн ўўрмўднь Шевдäн Тўмä, Чон хойр бас залус боллдад йовад одцхав.

Октябрин тўўмр-гал, галв-салькн дотр, дўсрäтä цагин гўргўлä, олн газр эргсн Анджа, йова-йова йовдж, тöрдж бооджсн газрарн, Салин медлä газрарн эргäд кўрäд ирв.

Нег кўўтрин öөр, хавр шидр, кесг олн кöвўд, хазгуд чигн, орсмуд чигн, хальмгуд чигн цуглрцхасн, шуугдж гўвдлддж бääцхäнä.

— Эн юн болджахмб?

— Кануков Харти ирсн, партизанд орх дурта-улс бичдж йовна. Тегäд багъчудин зäрмснь партизанд орхмн гилдäд, зäрмснь цагъачуд дахкмн гилдäд, терўн деерäс авн гўвдлдäн болджана,— гицхäв.

Кануковин бўрдäджäх партизанск цергт Анджа бичкдäд, Советин тöлä седклäн öгч, äмäн аргълдан угагъар ноолдв. «Öндр улан тугин» туск дууг буурл ўстä Анджа ода чигн дуулна.

БУЛГ

Зунин догшн халун.

Хол газрас гарсн бääдлтä йовгън кўн теегин кöдäн ут хаалгъар генъгр - генъгр гигäд йовад йовна. Деерäснь нарн цонана, доорасни газрин халун кöрсн хääрнä.

Кецў цумцг. Ки давхцад йовна. Хая-хая салькн халун

киигъäр экрнä. Кöдäн хаалгъ кÿÿг кöтлäд, чирäд йовна. Кÿÿнä чинäн-чидлнь, ягъад äрвлäд йовдг болв чигн, багъ-сагъар хäрäд, цогцнь джиирäд салдагъад ирв. Эргмдäн болгъас гидж зäрмдäн хäлäнä: джирлгън джир-джир, гÿвр-гÿвр. гидж тошхлдж кööлдсн болна. Кÿÿнä амнь хаксад ирв. Зусн мет öткн татидж цагъан шÿлсн келн деернь зуурлдна.

«Цанъгъдж ÿкнä гидг эн болхий» — гисн седкл эн кÿÿнä санагъинь эзлäд ирв. Эн ääмшгтä седкл кÿч-авх дутм нÿднä харань улм багърад, нÿднь цääгъäд, нам ухань харнгъутрх öнъг гарад ирв.

Амндан авч шÿлс гаргъхар, цанъгъдж йовх кÿн хаалгъас гарад, öкäс гигäд öвс таслв. Чавас, öвснь тас хагсу, бас эн кÿн мет цанъгъджах дÿртä. Ундаслгънд эн улм нöкцл болхнь яяхв» гидж санад, тер таслдж авсн öвсäн амндан авл уга хайчкв.

Цääдж—цанъгъдж йовх кÿÿнä нÿднд цагъан, улан, ценъкр, кöк кесг олн—зÿсн акад джигтä öнъгс цöс-цÿс гидж ÿзгдцхäсн болад йовна. Тамтрдг, дääвлдг болв чигн эн кÿн уралан йовадл йовна. Хойр кöлнь бас: «усн... усн... усн...» гисн болдж шарклдж кÿндрнä.

Гев-генткн хотхр газруур хаальгъ авад ирв. Йова йовтл тернь зöвäр гÿн сала болдж гарв. Зöнг болсн кÿн тамтрн, бÿдрн, салан гÿнÿр орв. Салан йоралднь утулнъ ургъсн никт ногъан кöкрнä. «Ой, дäрк, усн бääвзго» — гидж санн, эн кÿн зäлврв. Ногъан дотр орад ирхлä, чиигин ÿнр гарсн болв, дарунь газр невчк чиигтäнь медгдв. «Усн... усн... усн... бääдг болхв, дäрк минь!»

Ногъана тал дунднь ÿкс ирхлä, хар бöкÿнс хурлгъв, ÿннхудлнь медгдхш, гилс гидж усн ÿзгдсн болв.

Äмндäн кÿрч йовх кÿн, бääсн серлäн цугтнь гаргъад, харань алдрдж йовх нÿдäрн болгъас гидж шилтв: «äмд усн», мел йосн «сääхн усн», ногъан заагар дöлäкн аргъулхнар ÿсäрджäнä. Цанъгъад ÿкдж йовх кÿн, чичрджäх гаран уснд кÿргв. Гарч йовх «äмн» гарин хургъар дамджад, хäрÿ эргсн болв. Усн лавта мöн.

Ус ÿзн харгъцсн кÿн серäд, нÿдäн секв. Ямр удан кевтснь йир медгдхш, зÿгäр, кирцхд, удан болсн бääдл уга. «Äмд» кöндрджäх ус ормадж эн халäв. «Ээ, усн лавта мöн, эн ÿзджäнäв... усн... усн джиргълин экн...» гидж урлан кöндäгъäд, дöрв — кöлдсн кÿн толгъагъан уснур кецäлгъв... Зöвäр киитн усн йир джööлн. Цогцин сутцн — судл болгънар тосн метäр усн шинъгрсн болв.

Седклд серл орв.

Дегд цанъгъсн кÿн генткн ус икäр уухла му болдмн гидж кöгшдин келдг ÿг энÿнд тодлгдв. Тегäд, усиг бичк-бичкнäр зальгдж аршалад, гаран уснд дÿрдж авад, чирäгъäн норгъад, сана авад, залу суув. Энд-тендäн хäлäгъäд, орчлнъ гääхв. «Äмд менд, эн-тер уга бääхлä, орчлнъ басл сääхнл» гисн седкл

орв. Шидрт күн ўзгдхш. Бөкүнс дуулдна, царцахас джирглднә, богшргъас ишкрлднә, тенъгрин цевр ценъкрт хар цег болдж элә шовун эрлзнә.

Зөвәр удан суугъад, залу улм сергв. Цогцнь чанъгърв. «Хамагъас эклсн усн болхв эн» гидж соньмсад, хаалгъин күн босад, сала өөдләд, түүнә экн талнь ўрвәд гарв.

Дүнънхд, өрәл дуунад йовад оркхлань, никт көк ногъан, хогън хойр семрдж ургъсн чакчм, бичкн булнъ харгъв. Тер булнъгас, ногъана йозур заагур, нүднәс гооджад гарчах нүльмсн мет, цегәхн цевр усн нег джисәгъәр аюрхн турглад бәәнә. Уснд гаран күргхнь-йир киитн, амсдж ўзхнь-йир джөөлн.

Көк ногъана көвәгъәр эргәд, булнъгин цаад шугъуднь ирхлә-невчкн эргтә зуух бәәнә, тер зуухин эрг дорас цеврхн эгл усан өндинд тальвдг урхан санъ булг бәәнә. «Кенә төла би кезәнәс нааран ўүнд бәәхмб? Намаг керглх күн нарта делкәд угав?» гидж гейүрн шугшджах күүкнә дүр-бәәдл эн булг күүнә седклд орулна. «Уга... буру кемәц. Чини нилч дала, чамаг әмтн энъкрлдж, таквр кех» гидж, эн булгин уснас аршалдж әмдрсн күүнә зүркнь шимлдсн болна...

Эн туудж келдж суусн Эрднин Долан, махлагъан гартан авад, буурлтсн ўсән гарарн хооран иләд, кезәнә давад одсн олн джилд ўзсн кесг-кесг ю-бис сананднь орад, прудин токтун уснд алтргсн өнъгәр чичрнъсн сарин цол гәәхәд, такчк бәәджәгъәд:

— Тер мини эцг бәәсмн,— гидж аргъул, адгъм угагъар келв.

— Нам гигъит.

— Э-э, мел лавта. Эн булгин тускар мана эцг кесг келдж йовсн мөн, тегәд эцгдән бумблв гидж хөр-гар джил хооран хойр бургъс би ўүнд суулгълав. Гедн эклдж көкрснәс авн эн газриг «бургъст» гидж әмтн нерәдсн мөн. Энүнә тускар әмтн гаргъсн дун чигн бәәдмн:

Булгин уснднь бооджгсн
Бургъсн моднь шавшнал,
Энүг эклдж тәрсн
Эрднин Долань байснал...—

Тиигдж тер дуунд келгддг мөн,— гидж өвгн мусхлздж талвадж инән, зөвәр бахмджта дуугъар, генткн сергсн дүртә келв. Эн көдә мет у-элвг седкл өвгнә зүркнд сердж, кезәнък багъин авъясарн буслсн болв. Долан цаарандань келә бәәнә:

— А, хәәрхн. Усн джиргълин экн. Эн салан экн талнь йовхла, кесг ўүрмг булгуд харгъдмн. Тедниг малтад ясхла, зәрмнь бульглад, цә кевтә буслдг чигн мөн. Тегәд эн салаг манахс боогъад, эн боодгин ус токтасн мөн,— гидж мелмәсн боодг тал өргәрн өвгн занъгъв. Боодг эргмд ганцхн бургъсд биш, нань чигн олн зүсн модд, никт саксхр толгъаъарн нәәхлдж шуугджацхана. Тедн хоорндагъур эвтәкн-эвтәкн гермүд

цемцәлдсн дүртә үзгдцхәнә. Боодгин хойр талк кециг өвгн селн-селн хәләдж бәәгъәд, келджәнә.

— Тер күриджәснь мана гаруд. Боднцг, хавстн чигн; агъурцг, помидор чигн, цугъар сүркә сәәнәр ургъна. Усна күчн! Халун ганъ-салькн ямр догшн болв чигн эн газр өндин «голнь девтлнъ» бәәдлтә бәәнә.

Сарин сарул асхни эклцәр боодгин өөгүр багъчуд дөгцхәнә. Галуд, нугъсд шууглдад, уснас гарлдад, гер-ҕерән темццхәнә. Гахульта улс усна көвәд суугъа-сууцхана.

— Загъсн бәәнү?

— Бәәнә. Загъсн дала!

Өндрин кецд йовцхах хөөчнрин дуд чилгр асхни замд тодрха сонъсгдцхана, тер дуд деерәс киисдж асхрлдсн болцхана.

Усн токтун мелмәнә. Мөнт күүкн көвүн хойриг саатулдж наадулгсн бичкн бор онъгъц сарин сарулд, усни гилгр тегш элкн деегәр гульдрдж йовна. Тачкнсн-тачкнсн инәдн тенд-эндня сонъсгдна.

Булгин усн өндин турглна, булг унтхш. Соньн айта усня нег джисәгъәр гүүгъәд, боодгт ордж цуглрад, цанъгъсн-зөмсн тоотиг ханъгъана.

1957 дж.

Эрнджана Константин

ДУУЧ ШАР ХӦӦЧ

«Ӳкх гисн ӳксмн ӳга,
Ӳнгн девлт ӳкдж»

БАТА ГЕРТӒН

Ӧргн кӧк теегин шавшсн ноһана ӧнъгнь хӳврӓд, бӳрӳлин тегӓ дахдж иимлдг бичрмӳднь бӳргӓд, шар цоохр кевс болна. Бавилдсн беткс заагас чимглдг бадм цецгӓсинь эрт ургъснань намчн алдрад, онъгнь цӧлдӓд ирдж. Оратдж ургъсн — тевкрсн никт кӧк ногъан заагур джирмӓхӓ болдж шагъалдна.

Хаврин хар балчгнь халун нарна герлд хатад, шавр болад, шаврасн шора болдж бӳргнӓ. Хамг олн хорха, меклӓ хумст халун нарнд ээврлдж бигшлднӓ.

Хая хая хар шовуд, халунд идгшлсн зурмд гетӓд, менъгнӓд, харвад нислдснь ӳзгднӓ. Эн ӧргн кӧк тег таг-танъх дӳлӓвр, Салгрсн сӓӓхн тӓрмр модар ховр, мелтглзсн булг усар хатяр. Хӓлӓвӓс тинъгр у тег. Эргӳлӓд энд-тендӓн хӓлӓхнь, сала-судлмудин белчрӓр, голин булнъгудар толгъагъан газрла наалдулчксн идшлдж йовх ӳкрмӳд, эргин сӳӳдрӓр шоогъад (балград) зогсн хӧд ӳзгднӓ. Теегӓс худгар орсн цувг хаалгъар тиирнънӓд хатрлдсн мӧрд тӳргднӓ.

Ӄӧнтргн болсн эргтӓ, амар усн уга, худг уста, эргнин джирн зургъан шиир гидж нерӓдгин негнь «Оватин гол», сала судлмудан сарсалгъад делчксн, шуугсн зуни халун салькнд саалтг болад, харлад унярна.

Кöнтргн болсн кöк цонъх деернь гарад хäлäхлä, ца зо деерäгъўрнь уулас урсгсн усна дольган мет-хотхр монцхр, сала—судлмудиг дамджн-дамджн гäрäдсн джирлгън джирс-джирс гиснь ўзгднä. Цань зо деер бääх гурвн ик хар толгъас джирлгънд совр-совр гигъäд хатрдж йовх кўўкнä халмгин зала болдж сексхлзнä.

Наатк хойр ташугъин нимтр цагъан öвсн салькна айу дахад, сугълмр торгън уццн болдж ганъхна. Холас хäлäсн кўўнд киитн хар салькнд аман цокад дольгалджах кöк тенъгсин кööстсн усн мет цäс-цäс гидж дäавлсн ўзгднä. «Харнъгу» дўлäвр болдг болвчн, хальмгин эн öргн тег хавр-зунд хäлäхд басл бахмджта сäахн болна. Тўўгинь дахулад удн-уласн, темснä модд ургъагъад, уульнцлад, олн давхр гермўд бäрäд дўнъгäлгъäд оркхла, улм сäахрхмн.

Голин öмн амндль «чонин царнъ» дахад бўўрлсн, öмнäн нег ик цагъан гертä зöвäр ик хотн бääнä.

Доргшанднь урудулад хäлäхлä, зöвäр хол орс селäнä темснä моддуд, хаша-хаацнь джирлгънд хойрнь-гурвн, гурвньдöрвн болдж кўринä.

Нарн асхн ўд кецäгъäд оч. Ўўлн уга мелткр кöк тенъгрäс, öнъгтä шар нарн, ца-цаагъан цонадж халулна.

Доргшанднь нарн гарх талагшан хäлäхлä тенъгр-газр хойрин ниилврäс кööгтäд му öнъг гарад бääнä.

Ирвлзгсн халун салькн зўн öмн бийäс ўлäгъäд öнъгнь цäлдäд ирсн öвсиг хурлзулад, öргäгъäд бääнä.

Газрин халун элсн, öвснä ур деегшäн гарад деер халун-киитн хойр авлцад, хў салькн болад иигтä уццн мет дугърна. Эндтенд тарсн хотна зўн ар захин бичкн хар гериг дäврäд, хотн дунд сальк ядджасн кöвкр шар тоосиг огътргъуд кўргдж ганзгърулад оркв. Гер дотркиг будгърулад хамг аагъ, шангъ хääсиг шорагъар бўрäд, арсн-кöрсн, хääснä бўркäс хäргўлäд, салврха хар гериг шигджнўлäд барун талагшанднь далджилгъад давад дугърад одв.

Тиигäд гер ширджнгнäд одлгънла, шилвинь хöвäцä хар ланк хувцта, öгрäд бääсн ахрхн тўрäтä далджнъ госта, герин эзн Цагъан «дäрк-дäрк, ээдж-аав мини авч одв» — гигъäд делсчäсн ар дееврин дäвўр хошлнъг бўчиг татад бон бäадж келнä.— Эн шатад одн гиджäх гангъла, галв болсн салькн юмб? Йосн соляд коммун-домун болна гилхлä, цаг чигн хўврджäх кевтäл эн!—гигъäд, ду гара йовдж геринь бўс татад, делсджäсн туургъин хорма дарулад, чиктх татад оркв.

Герт нег цагъан буурл öвгн (öвк), герин эзн номгън шар залу, орс газр орад кöдлмш хäагъäд ирсн бäадлтä, барун биитк öвгнä маштг орн деер öвгнлä ю-бис кўўндäд кецäлдäд кевтнä.

Бичкн кöвўн-кўўкн хойр ам-хамрнь шора-тоосн болсн, öвгнä ööр наадлдад сууцхана. Зўн биитк ик орн деер арв кўрсн чингä наста Бата кöвўн хуучн хар шалвриннь нег шун-

гърцгинь тäкмдäн кўргäд эвкчксн, нег кöлäн термин нўкнд шургъулчксн, нег чўўкл сах эрчмнäд кевтнä.

Цагъан газагъас орджи ирäд, гал деер буслджасн хääснä бўркäс авад, наалдсн шорагъинь ўлäгъäд, унгъачкад, зўн бийас шангъ авад цääгъäн самрад, ўслäд болгъв.

Цагъан, газа дала ўўлдвр кўцäчксн, йир ик уурта бääнä.

— «Деерäн сўўдр кедж бääсн герäн уна йовтл, гертäс гардго юмсуд эдн» — гигъäд муурад ирсн залу Муузрад болн цугъаргъадь чигнь уурлад бääнä. Кöгшн буурл öвгн, ўўнäс хуурхла болх-гисн кевтä, ööрäн наачасн кöвўн-кўўкн хойрин ам-хамринь арчад ääтрўлäд бääнä. Цагъан уурлхларн кўўкдäн цокдг занъгта, тегäд чигн öвгн кўўкдиг зааглджана.

Цагъан цääгъäн шўўгъäд дуусджагъад, сана авсн кевтä адгъад, галин кöвäд кевтсн чимкўр шўўрч авад, галин улан цогас нег бийнь öгрäд бääсн, ўкрин нўднä чингä нўктä, акч аагъин амн чингä гуйр гаргъад авб. Тер гуйран зўн биид öлгäтä бääсн аадмгин тўнъгрцгт хойр-гурв шудрад арччкад, галин кöвäд кевтсн кöötä бäрўл деер хайчкад, зўн биитк чиганä суулгъин öмн шорад хутхлдад кевтсн, хуучн шалгъин ирäр кесн öргн балг авад, галин кöвäд кевстн ширдгин захд арччкад, халун гуйран авад барун öвдг деерäн тäвäд хував.

— «Ода ўўг кедў äнъ кесä? гисн бääдл гарчкад:

— Öцклдўр Ядмин эцгинд öдрин дуусн тўўдг кедж öгäд сурдж авлав. Эн гä болсн салькн гигъäд, гўгъä йовдж шатачкв. Идхäн меднä, татад авад оркхла ягъдв эдн? — гигъäд уурлад бääнä.

Орн деер кевтсн Бата бергäн уурлджахинь меддчкäд босад, аагъс, дееджин чöкц авад, дееджи öрўлчкäд, бергнäсн ääджäх бääдлтä.

Бата аавинь зўн ээминь тўшäд, барун гаринь хумха хургъан амдан авад, барун кöлинь эркäгъäрн шофа теегъäд, хаягъан амдан авад, барун кöлинь эркäгъäрн шофа теегъäд, хая нусан татад зогсад бäänä. Хуван гидж дамшад бääсн Цагъан акч аагъин чингä гуйран нäр-нäрäр хувагъад кўргв. Öвгн, Муузра хойрт цä кедж öгад, биидäн кедж авад, кöлрäд суув.

Цагъан Муузра тал хäлäджäгъäд:— Батагъан Ядмин эцгинд бääлгъхмн биший энтн. Эн шатсн тенгрин халунд малас ўсн гардган уурчана. Öрўнä Батаг Ядмин эцгин ташмур ташлцад нöкд бол гилäв, анан саак хар хääсäн хäлäгъäд одсн уга. Одсн болхла ятхдан цадтлан хööрмг уух билäч. Эврäн öдрин дуусн ўкн-тасрн кöдлäд авсн гуйрасн би öгäд бääш угав. Тäк болсн залус эврäн олад идцхäтн!— гигäд Батад нег хургън чингä гуйр öгв.

Öвгн: «эн ўг чамаг амраш уга болв» — гисн сана зўўгъäд:

— Дееджäн ав, гигад нег хугълнц гуйр аагъасн авад öгв. Эркäр öссн отхн кöвўндäн эцг болн, ахнь ик энкр, зуг бергнä ўркн киитн болн хату.

Цагъана келсиг күцднь сонъсчкад Муузра келв:

— Батаг бичкн гидж эс голхла Ноонинд бәәлгъәд чигнь оркхов, нег иим хөөч хәәджәнә,— гидж әмтн келнә гив.

Цагъан Муузраг күцц келүл уга: Бичкн болх билә эн. Данъ ягъад бичкнәр йовад йовхмб?— гигәд цәкәд оркв.

«Ода эдн мини үг эс күләджәхий» — гигәд—Бәл уга, данъг гертән бәәгъәд бәәхмн биш. Ноонинхн бичкн күүкдт му болх уга, тедн ягъвчнь эврән күүкдтә улслм гигәд, өвгн, буурл сахлан ясад, галин көвәд кевтсн ганзан шүүрәд авб.

— Бәл уга, үнла әдл көвүд йовадл йовнахн. Гернь өөрхн. Дакад Батаг бәәхлә эднтн хара бәәх уга. Бәәснәс күртәдл бәәдмн. «Өөгъин өөрк ө, көөгъин өөрк кө» — гигәд кишгтә улст бәәхлә му болхн уга.

Үкрин үсн, хуучн-саачн, толгъа-турунднь күртсн бийн ямаран. Дакад бидн эднәдтн нег бүкл цә өртәвдн, түнүгән чигн данъцахвдн,— гидж Цагъан уктдж келв.

— Юн тиим үүрмг юм тооцад бәәх билә, одахн Муузра өнъгәр худгинь чигн малтад өгчквш. Чи бүкл аргъмджинь томдж өгвч, эн хамгиг эс медх билү? — гидж өвгн үнн цагъан сеткләрн келв.

«Өда йир ягънат, тана дурн, биистн медтн» — гисн бәәдл гарад, Бата дорагъур «гилнъ-гилнъ гигәд, әәрстә көлән, көл деерән тәвәд, ор түшәд кецәлдәд зогсджана. Керсү көвүн күүндәнә аюгъинь ава бәәдг болх» — гигәд өвгнә санань зовад одв.

— «Альхв, наарлч!» — гидж дууддж авад, толгъагъинь иләд, үсинь әрәд, хәләджәгъәд, өвгн келв:

— Цагъан! Эн киилг, шалврнь нег угагъад өгич, дже гигәд даг болад бәәдж. «Экин седкл үрнд, үрнә седкл көдәд» гидг үлгүр санад, экчнь бәәсн болхла, чамаг иим киртә бәәлгъхн уга билә гих уха ухалад оркв.

Ода угъадж өгнәв, архс авч ирәд ус халулчк гидж Цагъан Батаг зарв.

— Не йов, ус халулдж өг. Ноонинд бәәх хөөч, әвртә залу энтн,— гигәд керүл-цүгән угагъар кирән угъалгъдж автха гигәд өвгн мактад тәвәд оркв.

Хө услджасн Дорджин занъгъта худгас хойр суулгъдан дүүргдж авад Бата чирдгълзәд күрәд ирв. Усан халулчкад, киилг-шалвр хойран бергндән тәәлдж өгчкәд, хәрү аавурн өөрдв.

— Не ода игәд залу болад бәәнә гидг эн,— гидж нүл уга цагъан буурл аавнь, нургъинь илн бәәдж келв.

— Не Бата кезәгъәс авн бәәхмб?— гидж Цагъан сурв.

— Нег бәәх болсн хөөн, цаг үрәгъәд ю кеджәх билә,— гидж Муузра хәрү өгв.

— Та дахулад күргчктн, күүнә герт бәәдж үзджәсн биш, нам ю-кү келхән чигнь медхн уга,— гидж Цагъан келв.

— Тиигл уга ях билä «хар нӯднäс кӯмсг газа» гигäд, кеду таньдг — ӯздг болвчн газаладл бääдмн. Бидн ӧдр болгън гилтä одад бääхугов,— гидж цагъан буурл ӧвгн сахлан имрн бääдж келв.

Баячудт заргдн гидж шӯӯснь хатад бääсн ӧвгн, баячуд ягъдж кӯӯнä шӯӯс шимдгинь медджäнä. Олна сӯл отхн кӧвӯгъäн медä бääдж баячудт шимӯлхд дурта биш. Болв ӧвгнд аргъ уга: кӯӯнд бääлгъхмн биш гигäд келхлä Цагъанд тасгдш уга.

— «Нохан амнд орсн шагъа, бӯтн гардмн биш»,— гидж кӧгшä келв.

Тӯӯгинь нам кӯн тӧртäн авсн уга.

Муузра ӧрӯндäн Батаг Ноонинд кӯргх болв. Минь эн ӧрӯн Цагъан негл чик нӯдäр, джӧӧлн зӯркäр хäлäдж, ӧр ӧвдсн болдж келв.

— Не, залу болад бääнä гидг эн, нег ик аагъ ээдмг ээрӯлдж ӧгäд, нег цäägъä тос аагъднь тäвдж ӧгв.

Ӧвгнд иим багъ насни дӯӯвр цагт, хӧ хäрӯлдж йовад, хӧӧрмгин манъгъарт диинрäд, хаврин халун нарнд диилгдäд, кӧк ногъан деер дуг гигäд унтулад оркдгнь сангдв.

— Кеер йовсн кӯн саг-серггäр йовдмн, кеер йовсн кӯӯнд юн болв чигн ӯзгдмн. Чон, ноха,, тергӯтнäс саглдж, газрин ӧндринь бäрдж йовдмн. Гӯн гол, саласар юрхларн хääкрäд, ишкрäд ордмн,— гидж келчкäд — «Менд, амулнъ йовтха»,— гидж дотран зальврв.

Цал буурл сахлта цагъан ӧвгн, сард гурв мацглдг билä. Сарин 8, 15, 30-гурвн ӧдр. Мацглдг ӧдртäн ӧрӯн ӯдин алднд «ӯд авна» гигäд тоста гуйр идчкäд, ӧдрин дуусн дамджг авна гигъäд шинъгн цä уучкад манъгъдур ӧрӯн кӯртл акун хот, мах иддг уга билä.

Тиигäд мацглсн цагтан ик шар цоохр кӯрдинь ут бӯчиг барун гаринь дунд хургъндан ӧлгчкäд, эркä хумха хойрарн ик хар зандн эрк эргӯлäд, ӧдрин дуусн маань умшдг билä.

Отхн кӧвӯн Бата, ӧвгнä ӧӧр чӧклäд суучкад, ӧвгиг дахад «минъгън зеевä» дуулна. Тер ӯгмӯдинь Бата биш, ӧвгнä биинь медхш.

Минъгън зевä

Дерчин джанъгърин зег,

Эрмбä, чембä, гумба джембä янъ...— гидж эргӯлджäсн кӯрдинь* тӧгäлӯлäд алтн ширäр ширдäд биччксн тӧвӯд, танъгъл ӯгмӯд. «Эн хамгиг давтад дуулад умшад бääхлäг, эрлг номин хаанас гетлхт, эн насндан килнцäс хӧӧгъхкт», гидж гелнъгӯд

---

* Кӯрд гиси эндäн келхд газакинь керӯлчксн бичкн бочг. Дотрк кӧндäнь танъгъд ӯгмӯд биччгсн цаасар чикäтä. Тал дунднь эргӯлхд амр болтха гигäд кесн негл бичкн шовгър тӧмр кӧлтä.

меклдж дасхсмн. Тегäд чигн öвгн Батаг кеерäгшäн гарад йовхлань, аргъан бархларн, «эн мини ööр дахад кесг «минъгън зеевä» умшсн, ÿÿнд нöкд эс болхий» — гидж санад дотран зальврв.

БАТА БАЙН НООНИНД

Муузра Батаг дахулдж авад Ноонин тал гарад йовб. Батад тиигäн одх дурнь уга болад, öвдгäрнь хооран хäрäд йовна. Муузран ард ÿлдäд энд — тенд ÿзгдсн шовуд, зурмд шивäд, öдрäн чилäхäр арнджлад йовна. Тер бийнь удсн уга, дарунь кÿрäд ирцхäв.

Ноонин ик цагъан гернь, дотрк öлг-эдäрн таг дÿÿрнъ, битхрäд бääнä. Гурвн ик чигн гидг шар цоохр авдрмуд, тенд дурндан бактсн барань, хойр давхр ÿстä кевсäр бÿркäтä, ацата тергн мет кÿрдäнä.

Барун биидњ уугън кÿÿкнäнь öндр болн öргн орн, олн давхр девскр, ширдгÿдäр давхрлад ясад орксн, кевс маралджар бÿркÿлчксн джавдана. Бата Ноонин барун биид, кесг сÿк, шаавр аргъмдж, деесн заагт хумсан зуусн мис болад «ода намаг Ноонин кöвÿд кезäнь ирдж зована» гидж санад, хавтагъад ссуна. Ноонь бийнь удан унтад серсн бääдлтä.

Асхн уусн äркинь манъгъар тинилгъкäр нег шил äрк, цагъан мöнъгн цöкцтäгъинь дериннь ööрк, ширä деер, тäвчксн ширбигъäд суна.

— О-о! Одак мана хööч гиснтн энв? Хööрмг хольдж öгтн,— гигäд зарцдан закчкад,— нööрсгвч?— гидж сана авсн кевтä Батагъас сурв.

— Уга!— гидж хäрÿ öгчкäд, унтхла цокх бишв гигäд утар татад саналдв.

Тер хоорндњ Ноонин хойр кöвÿд Батан ööр эргдж ирäд:

— Чи кембч? Ю хäädж ирвч? Анан саак цääгъä тос сурдж йовнч?— Нанд мöрн бол гилдäд, чикнäснь, загърмгаснь татад зовäгъад бääцхäнä. Тÿлкäд унъгъагъад оркдж болш уга, цокад оркдж болш уга, бизгънь кöдлäд, эмкагъäн зуугъад Бата улагъад суна.

Эн хойр кöвÿн Батад деерлкджäхинь эзн ÿзä бääнä, болв тедниг хöрх биш, улм тукрх бääдлтä.

— Хäрнь нööрсäд бääхмн биш, унтхла нäрхн шилвÿр ööкн сÿÿлд шигдäд бääх бишийи,— гигäд Батаг сÿрдäдж келчкäд, öзднъ хойр кöвÿгъäн мактад суна.

Эн кöвÿдин нооллгън, эн эзнä келсн ÿг ÿÿг авх эрлгнь болдж Батад медгдв. «Эн ÿг кезä намаг амрахв». Би ягъад угатä болсмб?— гигäд дотран ухалад оркхлань, ууджан хööрмгнь хоолднь зäнъгдрäд одв.

Муузра, нам Нооииг эрүл деернь би талан хäлäлгъдж күүнд-хäр седäд:

— Öвсäн кезä овалхмбт? Эн джил малтн öмäрäн хар газр тал гархмб гигäд, кўүкнä орна кöлд бўркäтä кевтсн нюхан идш деер доскалад суув.

— Öвсäн даругъас овалн гиджäнä бидн. Дакад хаша-хаац кедж авх цаг болв. Ода огътргъугъин дуланд, хур чиг уга цагт эн хамг öвлзнъ белдхäр бääнäв. Тегäд чигнь эн чини дўўг авчанав. Ода хööнä идг, уснь ööрхн ўүнä бийн чадх. Иим кöдлмшин гўргў цагт Дорджла äдл бöдўн залу хööнд бäрäд бääдж болш уга. Чи чигн тер хаша, хаац бäрхд нöкд боллц,— гидж байн келв.

— Яях билä, орлцадл бääхугов,— гидж Муузра хäрў öгв.

Муузра Батаг дорагъур хатхад, дахулдж гарад, цöн сургъмджта ўг келв.

— Не Бата, чи эндрäс авн Ноонин хööч болджанач. Ода унтл уга, сääнäр кöдлäд, эзндäн таасгддж ўз. «Сäн күн сääвр джора, му күн модн кöшä гидг ўлгўр бääдмн. Хоорндкь юм кел уга бääгъäд бääсн кўүг, иим улс таастмн биш.

— Гар кöндрхлä — амн кöндрнä гигäд ўкс — духс цäагъинь чанад, галинь тўлäд доклзад бääсн кўн юнднь болв чигн кўртдмн. Ода чамд хувцичнь öгхмн, нег хургъ, бўкл цä джилдäн öгхмн, дакад нег ўкр саалгъхмн. Чамаг таасгдад бääхлäчн дакад хуучн-бўрäснäсн кўртäхмн.

Не менд бä!— гигäд мендлäд, нег ўксн хööнä ўнртäд бääсн дотр, нег чанх цä авад Муузра хäрв.

Цагъан зöвäр байрта бääх бääдлтä. «Эн бишв! Бääснäс кўртнä гидг эн. Би келä билўв. Шулун болдгар цääгъäн чанхмдж гидж санн йовдж келв:

— Та эргäд одн бääтн. Хормата малин толгъа, ширднь кўртäл бääдмн.

Ўгäн келн йовдж, хуучн киртä бöс алчурт боолгъата цä гаргъдж авад, хуучн ланък цегдгиннь дагъмд дўрчкäд, öвснä бўр наалдад бääсн, шората, элстä дотриг тугълин арсн хуучн даальнъгас гаргъад, угъагъад чанв.

Зуна халун агъар, хагсу дäр болсн шар аргъсна халун зальд, дотр удсн уга, дарунь лугшад кööстäд буслв. Нег цöök дарлад, Цагъан дотриг дарунь болгъв. Бер дотрт икäр шўлтджäхш. Гал деернь одак дагъмнлсн цäагъäн чандж уухар зўдджäнä.

Халун гал деернь гурвн кўүнд болм ус кегъäд, бўркчкäд, äрвлäд чанхла ядхдан хойр таслад чанх цääг нег газр тäвäд, кöвўн, кўүкн хойртан дотринь бööр, зўркинь хувадж öгв. Тўўнäсн адгън, шидгън босад гал деерк джомбагъан, баахн тиим киртä модн аагъд наалдсн öрмäр ўслäд, цокн самрад болгъв.

Кöвўн — кўүкн хойрин гар кўрш — угагъар, туургъин захд кўргн алдад, харачин бўчäс дўджлсн баахн давста хääлнъгъў тоснас шувхрдж тослад, шангъан бäрäд суув.

— Аав цääгъäн уутн,— гидж келн эврäннь зузан хар аагъан авад, зöв эргÿлдж самрад, аавдан тÿрÿн болдж зöв эргдгäр барун гаринь эркä тус шанъгъинь манъгна туслцулдж кев.

Муузра, öвгнд аагъ авч öгчкäд, бийнь дакад негиг авад, хоолан ясад, биидäн бас цä келгв.

— Аав, йöрäгъäд уутн! Энтн тана отхн арвтинтн кöлäн ишкдж, кöдлмшт ордж, тÿрÿн олсн олзинь деедж,— гидж Цагъан келв.

— А-а! энчин одак Муузран авч ирсн цäй?— гидж сурчкад, аагъта цääгъäн зÿн гартан йоралддж бäрчкäд:— Не ода, газаран гарсн кöвÿн, ут наста, бат кишгтä болдж, кÿÿнд келлÿл уга, нохад хуцулл уга, бääсн эзндäн сä ÿзгддж ардан ик зööр зööдж йовх болтха,— гидж öвгн йöрäв.

— Йöрäл бÿдтхä!— гидж Цагъан хäрÿ öгн,— сäänäр äмтäлäд чанлав. Аав цатлан уг, та нег бичк гитн,— гидж Муузрад келчкäд, бийнь дäкн, дäкн кегъäд угъад суув. Кÿрмлтсн хар кöслн Цагъана манъгънагъаснь гарад, чикнäннь ашкин öмн бияр гÿрäгъинь дахдж гооджад, киртä цагъан бöс киилгин захар ордж шинъгрäд бäänä.

Йир ÿÿнä бääх бäädлинь! «Уух уга бääдж цääсг, унх уга бääдж джорасг» гидг ÿлгÿр дотран санчкад, Муузра хойр уучкад тотхад зогсв.

— Шидрä цä уга болад, толгъам öвдäд, бийм шаварад дже гиджäлäв, нам зöвäр сäн болад бääв,— гигäд Цагъан сарджнънсн хар кöлсäн хая-хая ханцарн арччкад, минчÿрн улагъад суув.

«Хööткäн сансн цецн, хуучан хатхсн урн» гидг ÿлгÿр минь ода деерäн Цагъан санджахш...

Нарн суухдан öördäд, сÿÿрäрн огътргъуд цугтнь улалгъад, ик кöндлнъ хар ÿÿлнä ца халхлгдж. Сÿÿдр уттдж. Äрä ирвлзх салькн чигнь уга. Дÿнъ-дÿлä. Гермÿдäс гарсн кöк утан газр дахад тунад öвснä толгъас илдж уняртна.

Джööлн, кöвкр тоорм бÿргÿлäд, ÿкрин цувг хаалгъар ялмд гÿÿлдäд, хая-хая ÿзгддäд хо-бÿрÿл болв. Ÿкрмÿд, тугълмуд мööрлдäд, хöд-хургъд мääлдäд хотнурн öördлдäд ирцхäв.

Урднь болхла минь иим цагла киитрсн хаалгъин шора бÿргÿлäд, ÿрмÿдтäгъäн, мöрн ялм кööгъäд нааддг Батад, чееджинь килäсн болад, цецгäднь хонц болад, ю кехäн медл уга зелин гасна öör, гасн болад зогсад бäänä.

Хööч Дорджин гергн Харка, эдÿ кемд эзнäнь ÿкрмÿд ондинд саана. Харка Батаг зелин öör гейÿрäд зогсчасинь ÿзчкäд:

— Кöвÿн наар! Иигäд зогсад бääдмн биш. Кöндрäд юм кегъäд эс бääхлä, эднчнь уурлна,— гигäд келчкäд тугъл ивлÿлäд биидäн нöкд кев.

Хöд бääрндäн ордж ирäд, кевлгъäн кевäд баглрад тöвшÿн кевтцхäв. Ÿкрмÿдин зäрмснь хотн дунд терг шöргäлдäд, зäрм бÿрÿс, гунджд хоор — хоорндан кööлдäд, мöргддджäгъäд, энд— тенд тарад кевтцхäв.

Ялчнр хотан уухар герӱр цӱвpäд орцхав. Бата зелин ööpäc бӱрӱс, гунджд зааглад хотн дунд орулчкад, ялчнрин ардас дахад орв.

Дордж гидг ик хар ялч зӱн бийäс нег далгъа суулгъ авад, äркин онъгъцин ард бääсн ик хар хääстä бозас деерк кирхуринь хар модн шанъгъинь манъгънагъар äрчкäд, кегъäд авб.

«Тана уудгтн эн-гисмн кевтä, Харка тер суулгъта боз деернь, öмн öдрнь бääлгъäд, öрминь авчксн кöк кöвäтä шинъгн ӱс кедж öгв. Ялчнр хуучн авъясарн хар-хар аагъсан авад суулгъур дäврлдв.

Харка Батад нег аагъ авч öгад, хар суулгъур öргäн занъгъад оркв.— «Ода нег бичк килнцäн äрлгъхäр ирсн кöвӱн болна билтäл эн» — гидж санад Батад аагъинь дӱӱргäд хööрмг кедж öгв.

Эзн Ноонь зöвäр бор сокту, ӱӱлн öнъгтä кöк бор мöрнäннь гӱӱхäр, амрад кевтсн хöд ӱргäгъäд, довтлдж ирäд барун эркндäн дöрäгъäн сугълад буув.

Бууриннь занъ меддг Дордж, Хулхач хойр, «хурс» гилдäд одцхав. Хулхач ӱкс гарад Ноониг тосв. Эзн герӱрн ордж йовад:

— Кöвӱн цаатк мöрäн кöтлäд йовулад кöлсинь хагса!— гидж Батад келв.

— Кöлсинь сääнäр хагсачкад, эмäлинь авад архлхмн,— гидж Дордж хäвргъäснь келн, ӱкс гарв.

— «Эн мини бор мöрнлä äдл джора мōрн хама бääхв? Мини бор джоралад оркхла, хаджудь йовсн мöрд, хатрх биш довтлдж дахцхахш. Иим мöрн, нам мана танъгъчд уга, эс болхий?» — гигäд гергн талан нег хäлäгъäд, Дордж тал нег хäлäгъäд, толгъагъан гекн цокад, орн деерāн эзн галджгълзад сууна.

— Уга болл уга, иим мöрн ōдрäр шам шатагъад хääв чигн олдш уга,— гидж Дордж йовулдж öгв.

— Харнь гигъич, мана Дордж меднäл!— гичкäд Ноони гöлгöл гигäд инäв. «Кööрчл бäг сокту бор» гигäд Дордж улм дöнъгнлдж öгäд, оошгинь амарнь гаргъад бääнā.

— Цаачин махн бääх, авад чан,— гидж ээн гергн Киштā Дорждк келв.

Дордж ӱкс гидж босад барун биитк орна кöлд, халун бичä ивтртхä гигäд хар девлин кöрсäр таг кегъäд орачксн махнас нег кöл авад утлад чанв.

Хулхач галинь шилäгъäд дару-дарунь дарлад болгъад, кöк ширтä ик налнъгъш тавгт тäвäд, Ноонин öмнк ширä деер тäвäд öгв.

— Äркäс юмн угай?— гидж Киштä талан хäлäв.

— Хулхач, цаачин ӱкӱкт бääх,— гидж Киштä öргāн занъгв. Хулхач ик шил хальмг äркин бöглäгъинь султхад, цагъан мöнъгн цöгчтäгъинь авч ирäд, Ноонин ööр тäвчкäд, барун биид одад суув.

Ноонь äркäсн кедж авад, гӱн хooларн гӱӱлгчкäд, öökн борнь

тегш — эрӓн цоохр махиг экл тиим шүүснд шүүслӓд, ӧлн чон мет шуучад, бүкл — бүклӓр зальгад сууна.

Яльчнр, хотд джилвтджӓх нохан кичгүд мет шүлсӓн зальглдад, чонкилдӓд сууцхана. Ноонь махан идӓд, шӧлӓн уучкад, кард кекрчкӓд:

— Дордж! Чи манъгъдурас авн Хулхачта хамдан Чолутас, чолу зӧӧдж хаша кехмч. Ода хӧ хӓрүлхд чамла ӓдл бӧдүн күүнӓ чидл үрӓгъӓд бӓӓдж болш уга. Тегӓд би чамаг сольх, хӧ хӓрүлх кӧвү нӓӓмӓдлдж авбув.

«Фуф! Эн бячудин кү меклдг кезӓ уурхмб? намаг мел шишлнъ хӧ хӓрүлгъхӓр күүнддж авсн биший. Ода күнд кӧдлмш гархла, кимдӓр бичкн кӧвү авад, намаг күнд чолуна кӧдлмшт кӧӧдлгджӓнӓ. Иигӓд бӓӓхлӓ эдн байджл уга яяхв»,—гигӓд дотран санчкад, хорнь буслад, тӱӱгӓн келӓд оркн гихлӓ, цаагъаснь гарч ӧгл уга, кӧлсӓн урдаснь авад идчксн, Дорджд ӧрцдг аргъ уга. «Ӧртӓ күн, ӧӧдӓн гардг уга» гидж санчкад — «Тиикугов»— гидж дур угагъар, күчн бишӓр хӓрү ӧгв.

Тиигӓд байн эзнӓнь тавинь ханъгъад, «зӓрлгинь» сонъсад, орндгь орулад унтулчкад, ярмасн мӧлтрсн цармуд мет ялчнр унтхар неджӓд бичкн ишкӓсӓн сүүвдӓд гарцхав.

Огътргъугъин оддуд, то күцӓд оч. Сар гал үд болад, дүүгӓд бӓӓнӓ. «Долан бурхн» ӧкӓлдӓд дӧрвн талкан тенъгрин уйдл тал сеглдж.

Дордж гиджгӓн мааджад, гедс гигӓд хӓлӓчкӓд,— ора болад бӓӓсинь медв. Хулхач герӓс зӧвӓр тедүкн овалчксн аргъсна ӧӧрӓс, хуучн хар хаац авад, хойр — гурв саджад, хӧӧнӓ ӧрү биидгь делгӓд Дорджта хоюрн кевтв.

Бата, хӧн тал идшлӓд ӧӧрддж йовсн чӧдртӓ мӧр шаврар шивӓд, царан зааглчкад, Дордж, Хулхач хойрин ӧӧр ирӓд хаацинигь нег захднь кевтв.

Батан нӧр күрхш. Огътргъун олн оддуд гӓӓхӓд, гүүсн одн үзгдлхлӓ, «тфу-тфу» гигӓд нүлмчкӓд, газр дахад гарларн харгъсн шарлдж хугълад, киитн улан шора деегъүр кӧлӓн джиигъӓд гедргӓн кевтнӓ.

— Манъгъдурас авн чолуна күнд кӧдлмшт гарчах улст неджӓд хургъ гаргъш уга билтӓл эдн? Ода хоосн цӓӓгъӓр ягъдж шаврин кӧдлмшт орхмб?—гидж Хулхач үүртӓн келв.

— Юн! Тиим юмн бӓӓх билӓ. «Манакс» кезӓ тиигӓд ген алдад оркдг билӓвдн.— Зүн биитк хӓӓснтк ӧткн цагъан бӓӓхлӓ манд болдг бишв. Бӓс гиджӓгъӓд, намрлад кӧдлмшин гүдүлӓ, ишкӓн цоклгънла, цаачин архлата бӓӓсн бозата бор тӧлг «заяхла» болдг бишв,— гидж Дордж хӓрү ӧгв.

«Кӧӧрк эн кӧвүн манъгъдурас авн хӧӧнӓ ард, халун нарнд шатх бишв, чавас. Ик утхцар худгас ус татлгъндан зӧвӓр түрхмл эн»,— гидж Батад санань зовдж Хулхач келв:

— Ти-и-м, ганцхн данъгъдх юмнь — хӧӧнӓ услвр.

— Йир иигӓд бӓӓхлӓ, байджад бӓл уга яяхв эдн. Танар хӧӧч кедж авнав гидж намаг бӓӓгъӓ бӓӓтл күүндлүс. Ода таниг

күнд көдлмшт орулчкад, цааткитн тана гурвна кесн нег үнәр авсн болх. Йир эднә мекнь чилш уга,— гигәд Хулхач босад нохас хуцдж йовсн айу тал ишкрәд, түкрчкәд ирәд кевтв.

Бата эн хойрин күүндә чинънәд, огътргъугин оддуд гәәхәд, зөвәр удан кевтә-кевтдж ноөртән диилгдәд сурджнънад унтад одв. Күүнддҗәсн хойр залус чигн дунь уурад одцхав.

Эн дүүрән-уурад, дунъ-дүлә болсна хөөн дала удан болсн уга, өр дорд биясн тунтргдад, хоорад, альхна эрә әрә үзгддг болад, богшргъас джиргълдәд, үкрмүд бәәрнәсн кондрлдәд, хөд биян шилгәлдәд, энд-тенд күкрслдсн әнь сонъсгдна. Холин баран үзгдәд, өр дүнъгәгъәд цәәв.

Минь ним хар дүнъглә, алдл уга босдг, Харка гертәсн гарад, өркән хәрүлчкәд, Ноониниг зөв эргдж ирәд, ут хар шуургт өркинь килгъстә хар деесн бүчиг боодж авад, көвклзүләд дайлад үркинь хәрүлчкәд, гертәс өндр суулгъ, ивлцнә суулгъ хойр авад, тугълмударнь ивлүләд үкрмүдиг шуугулад саав.

Дордж босад, кондрлдәд гарч йовсн үкрмүдиг нег айу залчкад, тедүкнд архлата бәәсн мөриг өрәлдәд тәввчкәд, архлана аргмджинь тохадан эвкәд өлгчкәд, өрин әмтәхн ноөртән олн зүсн зүүд зүүдләд сарсагъад унтсн Батаг ирдж 'серүлв.

— Көвүн бос! Хөөгъән кондә. Гертәс орад хот уудж авад, тер улсин хөд барадад гар,— гив.

Бата үкс босад, утар татад эвшәгъәд, хойр гариннь нургъар анәтә нүдән арчад, герүр орад чирәгъән угъав. Дордж Хулхач хойр, үкрмүд дахад гарч йовсн хойр галзн, хойр сарлнъ цармуд бәрдж авад, налучлад, хотн дунтк тергнә төгәгъәс уйчкад, халун цә уудж авад гархар, хагсу шар аргъс сүүвдәд Дорджин тал адгъад орцхав.

— Бата эздүдәсн кү серүлш угагъар аргъул дживәд, зүн иргд бәәсн хәәстә бозас ик хар аагъд-кедж авад, деернь асхн үлдсн хуучн үснәс кегъәд, хумха хургъарн хойр, гурв хурлзулад хутхчкад, үкс уугъад, аагъан тәвц деер тәвдж йовад эзүд талан эргәд хәләв.

Герин эзн залу асхн кевтсн кевтән седклнь зовлнъ уга, севркәднь заг уга, нимгн хар конджлиг көл талан тиирчксн, дер өөдән әврәд ялдагъад кевтнә. Герин эзн гергнь авалинь орна өмн, хойр көвүгъән ар, өмн хойртан авсн, балталдж ширсн цагъан ширдгүдиг хойр-гурв давхрлад сольвн делгәд орксн, нимтр цагъан хүрсх үчин гадр бийинь дотаран хәләлгъәд хучад орксн, суха кевтә минчүрәд, сур кевтә сунәгъәд сүрклад кевтнә.

Бата, герин барун завгт шургъулчксн, Дорджин хөөнд бәрдг ут улан мод ээмддж авад, киитрсн улан шора әәрстә колә рн ишкәд ишкрн дуулад гарв.

Өр шидр, хотна хөд хамаран гарч йовхинь харвад йовна. «Кемр ганцхарн кеер йовсн цагт, чон ирхләрн хөөгъим булагъад авчк. Күүнә хөөдлә ниилүлчклә, таньдж болш уга»

гидж санад Бата хөөдинь чикнә им тодлдж авхар седәд ширтәд йовна.

Болв эн эзнә хөөнә им дегд олн зүсн: «өөчүр», «шуулвр», «цолвр», «алх», алькинь темдглхнь медгхш.

Өөрдсн ик-ик сүүлтә хургъдиг өөкн сүүләрнь модарн хатхад тоглулад, тернь зог болсн болад хотнас зөвәр зааград одв.

Дордж, Хулхач хойр, царан тач авад, тергнәннь ярндг деер лом, күрз, шонъхр сүк тәвдж авад — «ц-о-б!» гигәд харджнънулад, «Чолут» гидг голас чолу ачхар гарад йовцхав.

Өрүн шаргъ нарн өөдләд, өвснә толгъагъар мандлад, өрин торгъ богшргъсин дун уурад, үкрмүд, хөд хотнас зааград, хотн дунтк дунъ-дүлә болад одв. Зуг өрүн сам үснүс Ноонин ик хар модн чигәнә суулгъиг дүүргәд, Харкан бүлсн чигәнә бүлүрин ә шуугдж сонъгсгдна.

Герин эздүд ноорнь тавлдж хансн бәәдлтә, көл-гаран тинилгълдәд, адгъм угагъар босцхав. Ноонь хар шеемг бүшмүдән сул көдрәд, хоолан ясад, хотнас зөвәр хол гарад мөрән үздж суугъад, цааран ташу өөдлүләд хәләхләчь: өмн зо олн зүсн малмудар, хөөдәр, хар нетрүсн болад шар цоохртад тег дүүрәд идшлдж йовснь үзгднә.

Ноонь тер үзгдсн малмуд цуг биийнь болсн болад, биидиь бәәснь багъдад: «фуф!» Мини малмуд кезә иим болхмб? Ягъдж иигәд тег дүүрәд битхрәд оддг малмуд өсксә — гих ховдг ухан орад, чееджнь уутьрад, өрчнь севркәдән хавчгдад дотаран орад одв. Тиигәд мөрән үзәд бостлан, делкән дала малмуд үзәд, бәәснь багъдад, элкнь хорсад хәрү герурн орв. «Керә даам тос тәвсн, келн ээдрм улан зандн джомбагъан» уугъад, тинидж авад, «ода йовдж сән идгтә малин бүүр хәәнәв» — гигәд, уулн өнъгтә көк бориг тохулад, хурдн сайгарнь, сайглулад гарад одв.

Харка үкрән саагъад чигә бүләд дуусчкад, өөрән хотна хойр — гурвн күүкд дахулад хотн дунтк үкрә баас цугълулад ташмур ташцхав.

Өрүн босхларн орндан унтулчкад гарсн Харкан көкүл күүкн серәд көшәд ууляд кевтнә.

Харкан хойр көкнь делврәд сарсагъад, модн болад чинәд йовна. Көөркүд өвдгән дардг чөлән болхш. Ковшәд уулджәсн күүкнәнь ду сонъгсад, гүүдж одад, көкинь амлулад, орацинь сөляд гарх хоорнд:

— Харка! герүрн орхларн мел танъхрдж однал эн, киснь акад бәәсн күүкн уулдж юнд одх билә тер. Орчлнъгд уга юм олдж авсн кевтә мууха энъкр юмн түүндән,— гидж Киштә Харкан чикнд хонъх уйна.

Харка тәвсн хүвдән даалгъад, тана дурн гичкәд, хәрүцл уга тагчг көдләд, сә үзгдхәр сахняд йовна.

Киштә көлән джиигъәд, колсән хагсагъад, өвр деерән олн зүсн торгън, томч, шеемг делгчксн: үнүгәрнь күүкндән терлг —

цегдг уйнав, эн хар шеемгäрнь кöвÿндäн бишмÿд уйнав, гигäд намч намхднь бахтад сууна. Киштäн кедг кöдлмшнь тер.

Нарн гал ÿд болад газриг халулад цунцхад ирхлä, «кÿнд кöдлмштäн» кÿчнъгдсн Киштä ширдг делгäд, сÿÿдр дахдж серÿцнä.

Им ÿдин джиинсн халунд, эргин сÿÿдрäр, киитн элсн деегъÿр, шовуна гууджмулмуд хääгъäд олн ÿрмÿдтäгъäн наадг Батан толгъань нарнд диигäд ÿсндь элсн — тоосн ширгдäд, ундасулад, ноорнь кÿрäд сÿÿдр темцäд суух, дурнь кÿрäд йовна.

Саак Дорджин «эн кöвÿн хö услгъндан икäр зовхмн» гисн ÿг ÿнн болад Бата хööнä услврт икäр тÿрäд бääв. Далгъа суулгъар кесн утхциг дÿÿргчкäд, ягъад чирдäгъäд татв чигн, бичкн альхнас утхцин иш дöшäд бääнä. Тер зовлнъгинь медäд ÿдлä хööнä услврт Цагъан тосдж ирäд нöкд болдг болв.

Тиигäд Бата хахр суулгъар биидäн зöв бичкн утхц кедж авад, Цагъанла селвцäд ус тата бääдж дамшад, дасад, хööгъäн чидäд услад бääдг хööч болв. Батад эзнь бöдÿн кÿÿнä киилг хасад дигтä киисцäнь киилг уйдж öгäд, илгäр (сäрсäр) шалвур уйдж омскв.

Батад ик гидг öвäрц юмн болад бääв. Кедÿ угатä болдг болв чигн, Бата кÿн болснас нааран илгн шалвур öмсдж ÿзäд уга. Ахриннь хуучн киилг, шалвур бергäрн хасулад öмсчкäд, шалвуринь шунъгърцгинь эвкчкäд шагъа наадад йовдг билä.

Эн илгн шалвурнь öдрин халунд халдж хääräд, киитндкь киитрдж хääräд, хур чиигт норхларн гÿзäн болдж джальхлзад, хурин хööн хатад, кÿÿрäд ик гидгäр зовагъад бääв.

Ÿдин хööн хööгъäн, услчкад, илгн шалвуран сарджнъулад орад ирхлäнь, эзн Ноонь халмгъа цагтан:

— Бата! Эн шалвуринчн эд, икл бат эд, аадмгин усар угъагъад бääхлä, джööлрäд, ганъхад бääдмн, кÿ хäärдмн биш, гигъäд келчкäд, гöл-гöл гигъäд элкäн öвдтл, инäдг билä.

Бата биярн наад бäрджäхинь меднä. Болв хäрÿцдг аргъ уга, дотран уурнь кÿрäд, дорагур хäлäгъäд, кÿчäр инäджäх бääдл гаргъна.

Ноонин хойр кöвÿн, дакад нег уй кöвÿтäгäн гурвулн болчкларн басл äср болдмн. Эдн даньгин Батаг дööглнä. Бата хööгäн кевтÿлчкäд, герÿр ордж ирхлäрн, ондинд одаксин нÿд гердäд, гилнъ-гилнъ гигъäд хавтагад, хумсан зуусн мис болна.

Äмтин бичкн Муша гидг кöвÿг Бата ондинд эвлäд, шагъа авч ирäд, джагъамул малтдж авч ирдж öгäд, нег бичк би талан ээлтä кедж авб.

Эн кöвÿн Батан авт орад, бичкн хот-хол ил-далдар öгдг болв. Тернь зуг Батад олзта. Ик кöвÿнь Бадм орс селäнд сургъуль сурдг билä. Орс сургъуль, орс ном, гигъäд олн зÿсн сääхн зургудта дегтрмÿдтä болдг билä. Ÿй кöвÿн, дÿ кöвÿн хойртаган дала юм медсн боллдад дÿрджнÿлäд умшцхадг бääсмн.

Тер бийнь Бадм, олн хурсн газрас зулдг, олнд ӱг келдг уга. Хӓвнъ-хавнъ гисн ӓӓмтхӓ. Гертӓн ирчкӓд бийӓн буульдг байндан бахтдг, угатӓ му кӱӱнд ӱлӱгъӓн ӱзӱлдг кӱн. Кӱӱнд юм ӧгхдӓн ик дур уга. Ӓрк болхла ӧрӓсн нӱдӓн ӧгӓд уум джилвтӓ. Эццн дотаран орсн эцгӓн дурасн кӱн билӓ.

Бадм, Муша ӱй кӧвӱн хойртан сургъуль сургъна.

Ӱд болад оркхла гурвулн дала болсн дегтрмӱд авад сӱӱдрт цуглчкад, олн зӱсн сӓӓхн зургудинь делгчкӓд шууглдад умшцхана. Бата тер дегтрмӱдт джилвтӓд, канав гаццас ӧвснӱр дӱӱлджӓх ӧлн ӱкр мет кӱзӱгъӓн, теднӱр сунъгъад ӧӧрдӓд:

— Я, тернь юмб? Яхсн сӓӓхн юмб?— гигъӓд сурдмн. «Фуф! Би иим дегтртӓ болхнь»—гидж санад тедниг нар-цар хӓлӓтлнь, дуг ӧӧрдӓд, ӧрч-голан цокад, хуухан мааджад бӓӓнӓ.

Зуг теднӓ бичкн Муша Батан авт орсндан хая-хая теднӓн уга цагт Батад дегтрӓн ӱзӱлӓд, эннь «а», тернь «о» гигъӓд сургъуль сургъджах сана зӱӱнӓ.

Тер гурвна эмг эк Булгън гидг, ценъкр нӱдтӓ, ӧндр нургъта шорггълджн мет мегдӓсн, шонъшхр хонъгшарта эмгн бӓӓнӓ. Ондинд нег бура бӓрчксн амнь цуцртлан бурад бӓӓнӓ. Эн эмгн кӱмнд уга хатуч, голнь юмнд хандг уга, кезӓ чигн «уга» гисӓр бӓӓдг. Мал кӱмн угаг бурагъарн хатхад, босхад йовхларн амрад бӓӓдг кӱн билӓ.

Ялчнр кӧдлмш кеджӓхлӓ ӓхара суудг болвзаӧ, хӧ, ӱкрмӱд хӓрӱлӓд гархланъ идӱлл уга кевтӱлджӓвзӓӧ, гигъӓд ардаснь гердӓд, энъксӓд йовдг бӓсмн.

Эднӓ ялчнрнь болв чигн, энъгин хотна улс чигн, эн эмгнд ик дур уга билӓ. Газрин шора ӓрӱлдг «улан хорха» гидг бӓӓсмн.

Нам санхд ӓмтн чик нер ӧгч. Ут улан хувцта, ташр деернь улан оркмдж зӱӱчксн, кезӓмр хотна захар, хӧд, ӱкрмӱд кӧндӓгъӓд йовхларн амрдг бӓӓсмн. Эн Булгън ӱксн цагтан донамд тӧрхмн гицхӓдг билӓ.

Бата хӧӧгъӓн ӱдлӓ услад, тууддж ирӓд ӱдин халунд кевтӱлчклӓ, эн эмгн эркӓн уга бурагъарн хоргъсинь оч хатхдж ӱздг билӓ. Кемр хату хоргъсн харгъла: хӓлӓ эн кишго кӧвӱн, сӓӓнӓр идӱлсмн уга,— гидж Бата тал хӓӓкрдг билӓ.

Кемр Бата тер эмгнӓ ачнр дегтр умшдж бӓӓсн цаглань, джилвтӓд, ӧӧрдӓд ирхлӓнь-йов царан, чи йу кеджӓнӓч? гигъӓд даларнь ташад кӧӧчкдг билӓ. Бата дегтрмӱдт джилвтӓд, тер эмгнӓс кедӱ далан хорсхагсн болхв? То уга. Тер эмгн тиигӓд бӓӓдлнь, Бата теднӓ ачнраснь давад юм медӓд орквзӓ гигъӓд, сетклин хармар гетлцӓд бӓӓдгнь тер.

Бата, эн хамгинь санад оркхларн эздӱдтӓн гундл тӧрӓд, аранъ зуугдад, хойр гариннь арвн хургъднь альхн талан ӱӱмлдӓд, халун цусн суццд болгъарнь бульглад одна.

«Эднтн кедӱ дӱнъгӓ байджлг чигн седклнь юмнд хандг уга, газрин шора ӓрвлдг «улан хорха» ӓдл улс. Болв «нохан геснд

шар тосн токтдмн биш». Эн ховдг седкл аштнь эднд зокхн уга— гидж Муузра Дордж хойр тергн деер, тäмк татдж суугъад кӱӱндсиг Бата сонъсла.

Ондин ээрäд зовагъад бääдг улан лавшгта эзн эмгн «улан хорха» гиснь Батад икäр тааскдв. Тер ōдрäс авн Бата-мана «улан хорха» гидж эмгнд нер ӧгäд ōлнд тарав.

Кесг харчудин халун цус, хар кӧлс шигдäч мет шимдж йовснь зоксн уга.— «Цагтан цаддг, цагнь ирхлā гульгъдг» гидг ӱлгӱрäр, Советин йосн делгрäд, тер йосна улан туг дор, цуг орчлнъгин уга—яду кӧдлмшч улс багтдж джиргъх цагнь ирхлā баячуд гульгъад оркнсн болдг.

Хотна улс эврā баячудан кӱндлцхäдг билā. Тер бас учрта. Аль бис эдл-уушар тату-тартг болад, нег хуучн-сāāчндьн, хотхолднь кӱрхäр кундлсн болдг бāāсмн.

Хō киргъх, ноос савх, ишкā кех болгънд хотарн хурдж ирад кегъад ōчкдг билā. Тер кӧдлсн улстан «ишкäн цä» гигъäд ик хар хäāснā зеегцā, кӧвäнь кӧкрсн шинъгн цā, бозар нухад болгъсн хар гуйрар гиичлäд гаргъчкдг билā.

Батагъар авад ӱлгӱрлв чигн тернь ил медгднā. Бата хӧӧч болад орсна арднь, эцгнь хӧӧгъинь услна, ахнь худгинь малтна, бергнь деесинь томна, ноосар тӱӱдг кегъäд утцинь ээрч ӧгнä,—мел цугъар ӧнъгäр загргдцхана. «Эдн иигäд манд кӧдлдж ӧгнäхн, угатā улс эдлтхā—гидж нег бӱрӱ, гундж ӧгх седкл мел уга.

Харкан биидьн ӧвдгäҕ дардж, нилх кӱӱкндäн кӧк кӧкӱлдг чӧлäн кӱрхтш. Тер бийнь нег хансн, цадсн боцхахш. «Нанд теньгр кишг заяв, тадниг теньгр шоодв»—гидж баячуд келдг билā. Бата тиигäд олиг дахад зарлда йовдж, баячуд угатнириг ягъдж мухлалджахиг, бийнь багъ дӱӱвр насндан кенд заргддж йовхан медäд ирв.

Йир Бата эн багъ дӱӱвр насндан ямаран гидг зовлнъ ӱзсн болхв! Кеер чигн хонвв, кец чигн дерлв, хурт норвв, киитндьн даарв.

Салврха бор ӧрмгтä, сäрсн сäргдг шалврта, ӧрин хар салькнд ӧрч-элкäрн кесг ӱлäлгъäд, намрин серӱн хурт кесг ивтрäд оркснн болдг.

Тиигäд тер эзндäн Бата хойр джил шӱӱсäн шимӱлäд оркв. Хӧӧчнр кеер хурчксн цагтан цуг эврā бāāсн эздӱдинь тускар кӱр кедг болад ирцхäв.— Тернь хатуч, эннь му занъгта, нааткнь хӱӱкр гилдäд хургъ дарад тоолад ирхлā хӧӧчнрт нилчтā, кӱмнд ӧр-ӧвч нег чигн кӱн уга болдж гарна. Цуг баячуд äврлт уга, ховдг, кӱ мухлалдж, ӱкс гидж байджхас · даву ухан мел уга болдж гарна.

Эн хотна хӧӧчнр, ӱкрчнр Батан эзн эмгнā аалиг сāāнäр медцхäнä.—Аргъта болдж кӱн «Батан эзнд бāāхмн биш. Тер генäртä «улан хорха» äмд бāāдж кӱ амраш уга. Ялчнрт нег ӧвдг дарулхш»—гилцхäнā. Хӧӧчнр кеер олар хурчксн цагтан, Батаг ӱзäд эдн келдмн:

— Э-э-э! «улан хорхан» хööч аашна, «улан хорха» äмдий? Эн сарджнъгсн шалврарн хöд ÿргäвзäч! Тер нег хургън кевтдж оч, йовдж босх, эс гидж «улан хорхачн» чамаг цокдж алх, ха-ха-ха,—гилдäд нäр кецхäнä.

Заяна эн эзнäсн ягъдж хуурхв гидж чеелжлäрн гÿвдлдж йовсн Батад, эн хööчнрин нäр келгън улм джола болад бääв.

— Йир эн му заята эзнäс ягъдж би мöлтрсв! Нанла äдл Дорджин Бадм, Санджин Му ахта хööчнрин бääсн эздÿд мини эзнлä äдл биш. Нам ядхдан илгн шалвр ÿмсгдг уга болхнь ягъна? Чамаг эн джил торад гарсв, ода гурвн-дöрвн сар ÿлдв, гигъäд, öмнäн хäрÿлдж йовсн хööндäн дурго болад гаргъхла гаргъад оркг, гигъäд эзнäнь öмнäс хäрÿцдг болад ирв.

Хая-хая ÿдлäд Бата гертäн ордж ирхлäрн—«нам эднäстн хуурхла болх билäл, ÿккäсн öмн ÿкх бäдл гарчанав»—гигъäд эцг, бергн хойртан сонъсхад делдг болад бääв.

Я äрлгä, эврä махн, цусн кÿÿгъäн муурулад бääдмн биш, теднчин сонъсхларн чамд дурго болх,— гидж öвгн Батаг хöрнä.

«Дотр киилг махмудт ööрхн» гидг ÿлгÿр бääдмн, эврä кÿн, эврä болад бääдмн, эднчин бас тохмин кишгтä, буйнта улс, тиигäд цумрхадад ÿг келäд йовдмн биш, килнц болх...

— Минь ÿÿг чамд öкäр болгълав, гигъäд, кöвäнь öгрäд бääсн, нег бииднь чимкÿрин кев орад одсн, аагъин амн кир хар гуйрин тогъш, зÿн биитк багцин толгъад öлгäтä бääсн давсна тÿнъгрцгäс Цагъан гаргъад öгв.

Бата бергнäнь öгсн гуйр шÿÿрч авад, ик зуугинь ÿр хööчнртäн хувадж огхäр салврха бор öрмг, киртä бöс киилг хойран хоорндагур öврлчкäд, гартан ÿлдäдж авсн гуйран джаджлад, бара тÿшäд зогсн бääдж бергäн сонъстха гигъäд келнä:

— Нам эн бääдлäрн наатк улсин хööчнрт наадн болад ÿкджäнäв.

«Салврха таальг», «сäрсн шалвур», «улан хорхан» хööч гигъäд наадлцхана. Öдрин дуусн кÿÿнлä харгъл уга бултад йовдж болхш, би басл му заята кÿн бääджв!— гигъäд келчкäд хойр нÿднь гилтнънäд вÿльмсн гарх бääд гарад, джаджлджасн гуйрнь хоолднь иглрäд одв. Тÿÿгäн эцг, бергн хойртан медÿлш угагъар буру хандад, барана кевсин эрäс-намч öврсн болад нÿдäн арчв.

Цагъан буурл аавнь тÿÿгинь медчкäд, «басл бийдäн зöв зовлнъгтал эн»—гигäд нам ю келхäн медл уга, маштг орнаннь öмн кевтсн ганзан шÿÿрч авад ÿмсинь цокад унъгъав.

— Манъгъдур-нöкäдÿрäс аав эс гидж одак кÿн, неджäдтн Батаг нег цööкн хонгар сольхугов, кир-нугъдан угъалгъдж авад нег бичк амрх. Дакад Анджан кÿÿкнä хÿрмд одад уудьвран гаргъад ирг» — гигäд Цагъан Бата тал нÿднäнь булнъгар хäлäгъäд инäмсглв.

«Хÿрмд одх» гисн ÿг Батад байрта ÿг болад одв.

— Анджан кӱӱкнӓнтн хӱрм нөкӓдӱр эс гилӱ?—гидж Бата маасхлзв.

— Э-э! Тегӓд чигн чамаг тер хӱрмд одтха гиджӓнӓ бидн,— гидж Цагъан дахулдж өгв:

Сурулин батх сонртхад ӱлӓджӓсн өвгн шӱлсндӓн цахн, Бата тал эргв.

— «Хӓрӓс хавс хугълтн»—гидж, ӱгӓн чилӓдж йовсн Цагъан аавaн йөрӓн, босв.

Манъгъдурас авн нег цөөкн хонгт хөөгъичнь хӓрӱлнӓв. Чи толгъа-экӓн угъалгъдж ав, хӱрмд чигн од. Ода ик удан бӓӓхн угач. Болзгчн өөрдӓд ирв. Намр кӱртл торсарн торх кергтӓ. Эднӓнчн ӱкрт мана Муузра орджана. Намрлад өмӓрӓн дулан газр темцӓд нӱӱхв бидн. Тер цагт чи ӱвлӓр гертӓн бӓӓхич,— гигӓд аавнь Батаг байрлулад оркв.

— О-о! Тиклӓ гӓӓвгъӓ юмн болдж бӓӓхов,— не хө көндӓх цаг болдж йовна,— гигӓд гудиджӓсн толгъагъан өөдӓн өргӓд, манъгънагъан тинилгъӓд, ӱӱдн хоорнд көндлнъ ӓнъклӓд кевтсн нохан сӱл ишкӓд, ганънулад, салврха бор өрмгӓн эркнӓ төөлгт торгън, Бата торлзад гарад одв.

— Көөрк байрлад амрад одвш. Нам хӱрмд одхар сурхдан ӓӓгъӓд бӓӓдж биший одактн,— гидж өвгн ардаснь дахлдулн келв.

— Хӓрнь шидрӓ дегд атхр болад бӓӓлӓл. Эзн арвтларн өглдӓд, ноолдад, хая-хая ӱӱнд ирхлӓрн гурнигъӓд, ду гарл уга бӓӓгъӓд бӓӓв. Тиигн гихнь эн зовлнъган келхӓр, хӱрмд одхар седӓд бӓӓдж. Тер кеер йовдг хөөчнрнь эн бичкн көвӱгъӓр наад бӓрӓд инӓлдхлӓнь, мана кӱн өөлӓд, эмӓгъӓд йовдж, көөрк бичкн юмн яях билӓ,— гидж Цагъан өвгнд хӓрӱ өгв.

— Тиигл уга. Хөөнӓ ард өдрин дуусн йовна гидгтн баахн улст басл уудьврта юмн. «Хӱрм-хӱрм гихлӓ, хумха толгъа көлвӱрнӓ»—гигӓд, бидн чигн багъ цагтан «хӱрмд одхинь гилдӓд» йовдг билӓв бидн.

Ода нег йовад уульвран гаргъад, бахан хангъагъад ирг. Дакад толгъагъин угъадж өгич, тер өрмгинь белкӱснь удрдж оч. Генӓртӓ чигн ген-гон уга юмсудл эздӱднь. Тер дала болсн көвӱдиннь хуучнас чигн ӱмскӓд оркхмн, теднӓс биш юмсуд. Мел кезӓмр хагсад бӓӓцхӓнӓ. Ондиндл цааран шаагъад бӓӓхм болджана. Эднӓ седклнь кезӓ ханхм болхв?— гигӓд Цагъанд келчкӓд, өвгн гарад, өрӱн бериннь ташсн цөөкн ташмур хоршулад йовдж одв.

Бата хөөгъӓн сӱӱдринь хӓлӓлгъӓд делӓд идӱлчкӓд, одак бергнӓннь келсн байр, ӱр хөөчнртӓн эрт кӱрч келхӓр, адгъад йовна, эврӓннь седкл дуулад йовна:

— Манахн, Манахн
Манъгъдур нӱӱх,
Мацгин салагъар
Дӓврн нӱӱх,

Иктä-багъта
Загъсн харгъх,
Икинь чанх
Багъинь булх!..

Манахн öмäрäн нур орад нӱӱхлä, би хулсн заагт орад хулс тӱлчкäд, хулсар бӱшкӱр кегъäд, шин айс татхв...

Э-э, би нöкäдӱр Анджан кӱӱкнä хӱрмд одхв. Мах, боорцг идх, нäärт орх, кесг сääхн кӱӱкд ирх. Би теднä домбрт биилх,— гидж санад хая-хая доран, öскäгъäн цокад дугърад чигн йовна.

Бадм, Му хойр хööдан ниилӱлчкäд, хööдинь öмн зöвäр тедӱкнд нег довнъ деер гарад, моднդан махлагъан öргäд Батаг дуудад, докъя öгчкäд, газр тöгрглäд зурчкад «овн-тов» халдад наадад бääцхäнä Бата хööнäнь öмн гарад тогтнулчкад, улан дурста моднань тал дундаснь бäрчкäд, хойр талан хадхад гäрäдäд ирдж йовад хääкрв:

— Наартн! Би танд байрта зäнъг келнäв.

— Не кел, «Улан хорхатн» сääни орнд тöрвӱ?»—гидж Бадм довндан ташуд никт цагъан бетк деер öвдглдж сун сурв.

— Уга, тер кезä ӱкх болгънач, тер генäртä «улан хорха» ӱкхлä, тӱӱнä торгъджасн малмуднь тардж одхмлм. Эргин гуг болад энъгсäд торгъджах кӱн терлм,— гигäд Бата ходрад келв. Öмнäснь сöрдж кöвӱд келлдв:

— Кезä ӱкх билä гидмч! Ӱкхднь эднчнь юмн уга, ганцхн чини хатуч байн биш, цуг баячудин ӱклнь öрддж. Ода эн улана йосн гидгтн мана олн угатнрин, кöдлмшчнрин сä хääгч йосн гидгтн ӱнн болдж йовна. Чавас, бидн нам кеер йовайовдж ю чигн медл уга йовдж бидн. Цаачнь мана сельсоветäс угатä улст гидж дала дöнъ öгч Дамб ямаран хоосн кӱн билä, тӱӱнд ик гидг дöнъ болдж. Дакад батрачком гигäд хö, ӱкр хäрӱлдг улсиг шишлнъ хäлäдгдж.

— Асхна мана эзн тер зäнъг сонъгсчкад, мел чирäнь арнъгълзад одв.— Номхндан йовад йовл уга, худл, хов бичä зööгъäд йовтн! Улана йосн гидж удан бääш уга юмн. Цаатн удл уга цагъачуд ордж ирхмн. Дääвдин кöвӱн Данзн нойн ирхмн, ӱзг-чиг уга ӱг келдж йовад ӱквзäт,— гидж, тер зäнъг келсн Йиснд уурлв,— гидж Му келв.

— Мана эздӱтн одал хавчхлздг болад ирдж бишиӣ. Эднäнтн чигнь ӱклнь öрдäд ирсн бääдлтä, мана джиргъх цаг болн гидж йовна,— гигъäд одад, ӱзäд ирсн кӱншнъ Бадм дахулдж келв.

— Наадн уга, баячудиг уга кехмдж гилдäд кӱндцхäнä. Эдниг уга кехлä бидн яяхмб? Манд эн хäрӱлдж йовсн маласм бидн öгм болхв?— гидж Му зöвäр анъхун кевäр сурв.

— Уй! Öгл уга яях билä. Бидн Дамбас ямаран? Угатä улсин йосн болсн хööн цугъаргъинь тегштнь хäлäхгов,—«угатä—муугъин учр—зöвиг усна дольга цокулна» — тигäд Бадм эклäд дуулв:

— Уга энчин нигдж эклнä,—болад Му дуулв:

— «Сарин сарул болвчигнь
Одрлäнь äдл болхш,
Сääдӯд олулн болв чигнь
Советлäнь äдл болхш...»

— Э-э-лхн биший! «Сääдӯд олулн болв чигн советлäнь äдл болхш» гидг биший,—гилдäд гурвулн довнъ деерäн гарад дуулцхав.

«Не эн дууг сööд мал манхларн дуулад бääхмн, мана «сääдӯд» сонъгсдж бахнь ханг» — гидж кӯндцхäв.

Тиигäд шууглда бäätл Бата одак гертäсн авч гарсн гуйран öврäсн гаргъад, «мана бергнä белг»—гигäд гурвн äнъг кегъäд öгв. «Наадн уга мана эздӯдиг тиигäд авад унхинь, би юмна тӯрӯнд «улан хорхагъан» авад унх билäв,—гигäд улан модан шӯӯрч авад, занъгъад, арагъан зуув.

— Не мана байрта зäнъг эн болв. Чи юн байрта зäнъг келхäр седлäч, кел,—гилдв.

— Нам мини келхäр йовснас Бадмин келсн йоста цань уга сäн зäнъг болв. Манахн Ноонин малар намрлад öмäрäн нур орад нӯӯхäр бääнä бидн. Хööгъäн энд ӯлджäнä. Би гертäн бääхм болджанав, медвт! Тадн нöкäдӯр Анджан кӯӯкнä хӯрмд очант? Би очанав. Аав эндр ирдж хонхмн, манъгъдурас авн би сулв. Би нäärт орхв, биилхв, дуулхв, хӯрмин мöрдäс кӯӯкдт кöтлдж одхв. Тадн очант? Ирцхäтн,— гигäд Бата зӯвäр авглджана.

— Бидн ягъад болв чигн тер хӯрмд одхмн. Батаг нӯӯхäс урд нег сääнäр нäärлдж, наач авхмн,—гидж Бадмд Му келв.

— Э-э! Дала кöвӯд, сääхн кӯӯкд ирх, эрк биш одхмн,— Бадм хавлв. Му чи эзн кӯӯкäн дахдж ирхмн болхугович, эзн кӯӯкм «äвр сääхн» гигäд уха алдад йовдг билч.

— О-о! эднäнчнь эзн кӯӯкн наку юмн. Барта торгън биизтä, олн зӯсн алтн мисхлäр зег хатхсн кӯрнъ торгън манäшгта, торгън гöлм болсн саглрсн хар кӯклäн гурвар гӯрäд дал деерäн саглурсн, негл мöнъгн уласн болад сальк дахад саглрад бääнä. Йовад орксн цаглань öргн кӯсм бӯс, эргӯлäд хадсн мöнъгднь, тер тана хар галзн серкин кӯзӯнд йовх хöнъхсин ä гарад одна,— гидж Бата кӯӯкнä газак бääдлинь мактв.

— Э-э! мана кӯн дур алдад оркдж, ямаран уласн äдл гинäч!? Нам тууджд ормар келвч-гилдäд ӯӯрмӯднь Батагъар шог келдв. Батан келсиг сонъгсдж оркад, Бадм сöрв:

— Уга, терчнь сääхн биш, моднд сäн хувц ӯмскчкäд хäлäхлä сääхн болдж ӯзгдх. Батад минь тер эзнä пиисp кöвӯнä хувц öмскäд хäлäлтн. Бата талдан кӯн болдж ӯзгдх. Терчнь эд, мöнъгн бääнä гиджäгъäд уйчксн хувцн. Минь ода маниг дахулад кöдлмш келгит, ю чигн кедж чадхн уга. «Белäр бääдг, бекäр баадг» улсин кӯӯкд тиим болдмн. Тер Дамбин Занда йоста сääхн кӯӯкн. Зуг хувцн уга болад, баячудин кӯӯкдт даргдад

йовна. Зандала ӓдл ухата кӱӱкнд теднӓ хувц ӱмсгчклӓ, Бата ахтан зӱркинь сугълад авчкмн-тиигдж келӓд Бадм босв.

«Шууга бӓӓтлм бидн хӧд ӓрлдж оч»—гилдӓд, хӱрмд ирдж харгълцх болад, хӧӧдиннь ардас кӧвӱд тарад гарцхав.

«Келсн ӱг, керчсн модн» нӧкӓдӱртнь хӧӧдӓн ахнр, дӱӱнртӓн ӧгӓд хӓлӓлгъчкӓд хӧӧчнр цугъар Анджан кӱӱкнӓ хӱрмд одцхав.

Анджан герин ӧмн зӧвӓр тедӱкн: хар, кер, хонгър, галзн, халюн, олн зӱсн мӧрд сӧӧлгъӓтӓ, цулвурарнь холвчксн, хазариннь ууд кемллдӓд, толгъагъарн наадлдад ноктан шаргулад бӓӓцхӓнӓ.

Гурвн, дӧрвн гиджгтӓ кӱӱкд, сӧӧлгъӓтӓ мӧрд эргӓд, олнцгтнь хавчулксн маля, ташмгуд цуглулад авад йовцхана. «Тер кӱргнӓ човрурта эмӓл, кӧвӱд илгӓгъӓд авхулчкмн»—гилдӓд кӱӱкд нӓр кеджӓсн герӱр йовдж одцхав.

— О-о! тер толгъагъарн наачасн хонъгр мӧрн кӱргнӓ мӧрн болдг бӓӓдлтӓ.

— Фуф, манд кезӓ неджӓд тиим мӧрн учрхмб?—гилдӓд сӓӓхн, сӓӓхн мӧрдт джилвтӓд хӧӧч кӧвӱд Анджан герин ӱӱднд кӱрӓд ирцхӓв.

Анджан ик цагъан гернь маля цокм зӓ уга. Кӱн диг дӱӱрнъг. Кен ю келджӓхнь медгдхш, шуг-шуг гилдӓд нирглдӓд бӓӓцхӓна. Деед, бийӓрнь ӧвгд зерглдӓд суулддж. Деер суусн цагъан буурл сахлта ӧвгн, идӓгъӓн гартан бӓрсн, йорӓл тӓвджӓнӓ:

— Не! Ирсн ирӱлсн уга,
Ут наста, бат кишгтӓ,
Ӓмӓр олн, агърусар байн болдж,
Зуд уга голд, дӓн уга давд,
Эргин хард, ӧвсни кӧкд,
Ӧндр газрт герӓн бӓрдж
Ӧвстӓ газрт зелӓн тач,
Актсан таньшуга байн,
Ачнран таньш уга ӧнр болдж,
Амулнъ эдлхтӓ!
Газаран гарчах мана кӱӱкн чигн
Кӱӱнд келӱл уга,
Нохад хуцул уга,
Сансн санань кӱцдж
Сӓксн бурхднь евӓдж,
«Гар» гихлӓнь гарч,
«Ор» гихлӓнь ордж
Ут наста болтха!..

Барун бийӓр дерӓлдӓд суусн хӱрмин улсас, хар шеемг бӱшмӱдтӓ, цагъан мӧнъгн бӱстӓ, хойр залус хошад цӧгц ӓрк бӓрсн эклдж дуулдв:

— Сайг сӓӓхн саарлиннь
Сӓӓр деернь ӧслӓв,

Сääхн занъгта ээджиннь
Öвр деернь öслäв!..

Зӳн бийäр дерäлдäд суусн гергдäс зäрмнь гиичин эмгтäгъäн öлг эдäн, хот-хоблан ääлгълдсн шивр-шивр гилдäд сууцхана. Нег ик зузан хар гергн, ханцан шамлчксн, гилгр хар тогъшлуриннь ööгъӳр, гооджсн кöлсäн белäрн хая-хая арччкад,— аавинчин хӳв гигäд дал öгäд, ээджинчн хӳв гигäд атхм чимг, хошад, гурвад боорцгин тогъш кӳӳкд атхулад тäвäд бääнä.

Ӳӳдн тал суусн, хӳрмд ирсн багъчуд босад, тäмк нерлдäд, сöнъ кӳрглдäд чöклднä. Барун бийäр суусн залусин зääрмснь амнь халлдад, кел-аман бӳлӳдлдäд, келх ӳг ядлдад, хурц ӳгäр делäлдäд, хӳрмин улс шалгълдад , шууглдад бääцхäнä.

Теднä негнь кööрäд келсн сууна:
«Биичнь болхла;
Öр болхла öлвкäд оддг,
Ööкн болхла джолувкад оддг,
Хойр болхла негинь авдг.
Хоосн болхла орминь илдг,
Хо галзн мöртä
Хоодан кöвӳн Човда гидг кӳмб,— болна...

Бадмин Дулахн

ХУДГ

(Рассказ)

Сälкн номгън, дÿнъ-дÿлä, öрÿн эртäс авн нарн цондж халулв. Усан уусн хöд нег-негнäннь кöл заагур толгъасан нарнас бултулдж äмсхлдджäнä, зäрмснь эвäн олад сÿÿдрлдäд кевтдж.

Ах хööч Манджин Дордж чигн хотан амндан кен кецäлдв, удсн уга хойр нÿднь аньгддж одв. Дордж дундин нургъта, тäв гарсн наста, эгцлсн сахлта, хар-улан залу. Барун öргндäн зöвäр ик сöрвтä, зÿн гариннь чигчхäнь унъгарн уга. Эн отариг хööч авад хойр сар болад уга. Дорджин бÿлнь: кöвÿн кÿÿкн хойр, кöвÿнь—Борис, гер авад öрäл джил шахдж йовна: гуч кÿрäд уга наста, идр-чиирг, эцгäн дурасн дундин нургъта, нäрхн хар кÿн. Бернь—Кермн, хöр гарсн наста, шар улан чирäта, хойр ут ÿсäн ценъкр лентäр боогъад, хойр эм деегÿрн ардан хайдж. Бийиннь герин кÿн — Булгън баäнä. Цугтан хар кöдлмшт дасмгъа. Дорджин кÿÿкнь — Аллä, арвн тавта, нäämдгч класс чилäгъäд, ода йисдгчд сурхмн.

— Амрн тусад эрг-дÿрг гигäд авчв — гидж Дордж нÿдäн нухад, босад суулгънлань, Борис Кермен хойр орддж ирв.

— Ямаран цаг болдж йовна?—гидж Дордж сурв.

— Хойр час болдж йовна—гидж Борис хäрÿ öгв.

— Пöö! Тиигхлä шамдх кергтä. Булгън киитн цä баäнÿ?— гидж гергнäсн Дордж сурв.

— Цä баäнä, зуг саäнäр киитрäд уга болх, хöн гартл киитрдж одх.

«Кедÿ машид ус зööджäдг болх? Ус зööхлäрн холд баäх худгудас зööнä. Тосхлтд мод, чолу зööдг, машид кÿртл уга, кÿн баäдг гермÿд, ÿвлдäн хöд хургълулх дулан хашас хашнъгар кегддж йовналм. Кемрджäн отар болгънд дурндан кÿртдг уста худгуд баäсн болхла, тер машидäр мод, чолу болн нань чигн кергтä юмс зööх билÿс. Артезанс бургъуддж гаргътл худг кезä чигн мана газрт кергтäлм»—гидж Дордж дотран ухалджагъад иигдж келв:

— Не Борис, би нигдж ухалджанав: машигъар зööсн усар тесдж болш уга, ундассн цагтан киитн ус уудг аргъ уга, худг малтх кергтä. Энӱнд урднь гурвн худг бääсмн, ода тер худгуд цуг даргддж оч. Дегд гӱн болдмн биш, долан алд кӱтц уга болх зöвтä.

— Худг малттха гидж танд кен келлä, газрин идг хуучрхла дакад талдан, сäн идгтä газрур нӱӱхвдн, буусн бӱӱр болгънд худг малтхм биш тигтлäн—гидж кöвӱн бурушав.

— Уга, чи медджäхшч, эн газрт нег зӱсн мал бäрсäр идг хуучрдмн биш, нег цööкн хонгт хооран болн öмäрäн гаргъдж хäрӱлäд, нег цööкн хонгт деегшäн болн доргшан гаргъдж хäрӱлäд, нег худгин усар бääдж болдмн.

Эцг кöвӱн хойриг иигäд кӱӱндä бääтл, хöд гарх цаг болдж одв.

— Не, хööдäн гаргътн, сӱӱдринь дахулдж гаргътн, би эндр худг эклдж малтнав.

— Танд шат кех мод кен öгх билä, öнъгäр цогцан зовахар бääнäт.

— Шат керг уга, ик усн гархла совхоз бийнь ирäд шатлх...

...Манъгъдуртнь халун улм кӱч авб, хöд öрӱни ӱд болхас урд уснд ордж ирв. Кермн Äллä хойр хööдиг багъ-багар таслад уснур орулджана, Борис цистернä ööр зогсад ус кеджäнä, Дорджк ус уусинь барун талагшанднь гаргъад, зäрм хööдиг гирлгäрн бäрдж авад, баг-шеегинь хääчлäд тäвäд бääнä.

— Акад юмн болхмб, ус зööдг машин ода кӱртл юнъгад эс ирджäхмб? Ирх цагнь болдж одв, усн нам чилäд ирв—гидж Борис келв.

— Хäрнь гигъич, кемрджäн усн эс ирхлä яяхмб? Эн саамд усн кӱрх бääдлтä, зуг аяртан яяхмб?

— Машигъäр иим холас ус зöödж хöд услна гидг ик зовлнъгта юмн. Машин хамхрдг уга биш, кӱн гемтдг уга биш тигтлäн...

Ус уугъад хансн хööдиг аюрхн туугъад зааглдж йовад, Дордж генткн сана авсн кевтä келв:

— Тегäд чигн худг малтх ухан нанд орла.

— Худгтн ямаран гӱӱнд малтгдв?— гидж Борис сурв.

— Зöвäр малтгдв, минигъäр болхла ӱдин хööн, Кермн Äллä эдниг хööнд гаргъчкад хоюрн оч терӱг малтхмн—гидж Дордж келв.

* * *

Ӱд кецäснä хööн. Кöвкр цаган ӱӱлдӱд сäлкнд туугдад деегӱр ӱӱрӱднä, дора, газр деер бääсн кӱн агърусн угад хая-хая чачр тусна. Зöвäр ик ӱрглдж ӱӱлнä чачр дахад Дордж Борисиг дахулад малтджах худгурн ирв.

— Аав, иим öндр газрт ягъад малтджахмт, тер хотхрт нег алд болв чигн öörхнд усн харгъх билӱс—гидж кöвӱнь сурв.

— Энчнь учрта. Минь энӱнд хуучн, даргддж одсн хӱдг

бääдмн. Терӯнä усн кедӯ мал услв чигн шавхгддг уга билä, булгнь эн туст бääх зӧвтä. Хотхр газрт малтхла, икäр хур орсн цагт усн авад, худг нурдж оддмн.

Дордж тиигдж келчкäд, киилгäн тääлäд, кӧлäн нӱцклчкäд, ахр ништä кӱрзäн тӱрӱлäд худг дотр орулад хайчкад, олсна нег ӱзӱрäс Борисäр татулджагъад, худгур орчкад хääкрв:

— Не суулгъ ас нааран, зуг шавринь невчк тӱдӱхнд асхджа!

Ик гидг суулгъар даран-даранднь цуцрл уга Борис татв. Тиигäд эцг кӧвӱн хойр хӧн ордж иртл зӧвäр гӱджрäд кӧдлäд оркв. Тӱрӱлäд худгас гарч ирхäсн урд шавр татджасн олсарн худгин кемджä авб. Кӱрзäн суулгъ дотр тäвäд гаргъчкад, олсна нег ӱзӱрäс татад Дордж гарч ирв. Худгин гӱӱнä кемджä хäлäчкäд:

— Манъгъдур усна кӱрчäнäвдн, тулгчнь негхн метрт малтгдх: шаврнь умсрад, чиигтäрäд йовна, усн ӧӧрдхлä тиигдмн.

— Хойр гарм икäр ӧвдäд бääнä — гидж манъгъдур ӧрӱндӧ Борис келдж босв.

— Кесгäс нааран кӱнд кӧдлмш кел уга йовсн учр, генткн кӧдлäд ӱгдрнä гидг тер. Эндр кӧдлхлä, ӧвддгнь уурч одх — гидж Дордж хäрӱ ӧгв.

Асхни ӱд сäн болад уга, халун чигн номгърхш, болв Дордж адгъад бääдж чадхш. Эндр худган дуусдж, ус гаргъдж авх гих ухан энӱг бääлгъджäхш.

Щавр чиигтäрäд, суулгъла наалдад, кӧдлмш улм кӱндрв. Нарн суугъад, хäрх цаг болв. Дорджин дӱнъгäр болхла булг харгъх цагнь болчкв.

— Гаринчнь ӧвддгнь ягъв?—гидж Дордж кӧвӱнäсн сурв.

— Гарм ӧвчäх угань медгдхш, зуг дегд икäр зовдж одвв. Муурсн тӧр уга билä, кемрджäн усн эс гархла, ӧнъгäр бийäн зовагъад, газр буучад бääнä гидг ямаран юмн—гидж Борис му ухан орсар, цӧкрдж келв.

Эн ӱгднь Дордж хäрӱ ӧгл уга, герӱрн ирäд кӧл-гаран угъачкад, герт ордж ирв.

— Би тадниг эрт ирх гигäд хотан кечклäв, кӧрч одсн болхмн. Худган дуусад ирдж йовнт, уснь икий, äмтäй?—гидж Булгън сурв.

— Усна кӱрвдн, зуг булг харгъдж ӧгсн уга — гидж Дордж хäрӱ ӧгв.

Хотан ун Дордж орндан орв. Цогцнь зовсн Дордж дерд толгъагъан кӱргн унтдж одв. Болв, сӧӧни ӧрäл давсн цагла серчкäд, Дорджин нӧӧрнь дакдж кӱрчäхш. Газа кевтсн кӱн тенъгрин оддуд ширтдж хäлäгъäд, булг эс харгъснь уханаснь гарл уга кевтнä. Тенъгрин уйдл деед-ӧмн ӱзгäс, дорд ар ӱзгӱр тенъриг хойр анъглдж хуваджж. Оддуд хая-хая тенъгрт цагъан хаалгъ татад гилвкдж гӱӱдж йовад унтрна. «Акад юмн болхмб, нег болхла булг гоодан гӱӱдг уга болджана, гол кевтä мäтидж гӱӱдг болад тер булг харгъджахш. Тиигдж биш, цӧкрдж болш уга, терӱг хойр булнъгинь кӧндäлäд хääгъäд цӧкрх кергтä»—

гидж ганцарн бийлӓгъӓн кӱӱндӓд Дордж кевтнӓ. Ингӓд оддуг «тоолад», уха тунъгъагъад, оли зӱсн тоолвр тоолад бӓӓтл Дорджин хойр нӱднь хӓрӱ аньгдв.

...Нарн шин гарч йовна. Ӱкс гигъӓд хувц-хунран ӱмсӓд босчкад, нӱр-гаран угъахар седдж йовад Дордж кӧвӱгъӓн сурв.

— Борис хӧӧнд гарч одла — гидж Булгън келв.

«Ода кениг дахулдж худг орхми болхмб, ик багъ болв чигн усн гарсн, терӱг йӱӱх кергтӓлм»—гидж дотран санад Дордж хотан уув.

Дордж ӱг келсн уга, ӓ угагъар гарч одчкад, хӓрӱ ордж ирӓд суулгъ авад, олс, кӱрз белдчкӓд, зӧвӓр удан зогсв. Невчкн зуур зогсджагъад сӱк авад, газа кевтсн кӱрзин ишинь сугълдж авад; тер зер-зевӓн баглдж авад худгур йовдж одна.

Худгт кӱрч ирн, ӧкӓгъӓд худгин йоралур хӓлӓхлӓ, гилвксн усн ӱзгдв, болв терӱг ӱздж Дордж байрлсн уга. Уснь ик биш, хаджугъарн кевтсн суулгъ ӱзгднӓ. Усиг бутхачл уга цев гигъӓд татад авч ирӓд Дордж амсдж ӱзнӓ. Дордж энӱг зальгчкад арша аршалсн мет болв.

«Эн усиг йӱӱхлӓ кесг цаг кергтӓ, йӱӱл уга бӓӓхлӓ ягъна гилч»—гидж ухалджагъад, ӱкс кӱрзин ишӓр гас»—гидж ухалджагъад, ӱкс кӱрзин ишӓр гас кедж, худгас тӱдӱхнд сӱкӓр цокад шаагъад, олснаннь нег ӱзӱриг терӱнӓс батлдж боочкад, кӱрзӓн худг дотр хайчкад, ардаснь бийнь орв. Усн нӓрн шилбӓснь ӓрӓ давб. Кӱрзӓн шӱӱрч авад малтхар седчкӓд «шаврипь яахм болхмб»— гидж ухалв. «Кемрджӓн булг харгъсн цагт, малтсн шавр хӓрӱ терӱг бӧглчкх, малтл уга хӓрӱ ягъдж гархв?»—гидж ухалджагъад, дорд-ар булнъгинь кӧндӓлдж малтна, шавринь наадк булнъгурнь тарагъад хаяд бӓӓв.

Ӧрӓл метр шахуд кӧндӓлгддж малтгдв. «Ода нег цӧн кӱрз шавр авч хаяд цӧкрлгътӓ» — гидж санад нег ик кӱрз шавр авад хайчкад, дакад хойр-гурв кӧндӓлӓд чавчад оркхлань, генткн усн хагдад гарад ирв. Булг харгъхиг ядджасн Дордж, усн хагдад гарад ирхлӓ бийнь зӧвӓр чочв. Кӱрзӓрн дакн хойр-гурв шавринь авад бийурн ӓрчкӓд, хойр гариннь альхн деер ус авад амсдж ӱзв. «Амтӓхн»—гидж ӧӧрӓн кӱн бӓӓх кевтӓ келв. Удсн уга, усн Дорджин ӧвдгт кӱрв. Дордж ӱкс гигъӓд, кӱрзӓн боочкад, олснасн татад давшад худгас гарч ирв. Дакад нег суулгъ ус татад авч ирӓд, гар-кӧлӓн угъачкад, герӱрн ирв

— Олдж авбв—гидж герт ордж ирн Дордж Булгънд келв

— Ю олдж авбт?

— Булг, ода усар ӓӓмшг уга болвдн...

Йирин ирдг цагларн хӧд уснд ордж ирв. Дордж тӱрӱн болдж байрта зӓнъг Борисд сонъсхв.

* * *

— Ӧрӱндӓн, эрт босад совхоз орнав, тааль кедж ӧгтн гидж директрӓс сурнав. Дакад худгиг шатлдж ӧгх гидж санджанав — гидж Дордж Борист келв.

Өрүнднь хөөчнриг босн гихлә, Дордж мордад йовдж одсн бäädж. Газрин өрәлд өмнәснь, «ГАЗ-69» машин гарч ирәд зогсв.

— Дордж менд, иим эрт ягъдж йовнат?—гидж совхозин директор Николай Петрович Борисов сурв.

— Би танла харгъхар йовнав, нег баахн керг бäälә.

— Ямаран кергв тертн, хөд гару уга бäänу?—гидж сурв.

— Хөд гару уга, таргън-цатхлнъ бääцхäнä. Нег худг малтвв, тегäд, тер худгтан тааль болн шат келгүлхәр адгъдж йовлав.

— Не, сäн намаг күлäджäтн, худгитн хäläгъäд би дарунь ирнäв — гидж келчкäд, директор йовдж одна.

Машин ирäд хош герин газа зогсв. Гертäс Булгън гарч ирв.

— Менд бääнт герин эзн — гидж директор Булгъна гар атхдж мендлв.

— Менд бääнäвдн, Дордж совхоз орад танла харгъхар йовдж одла.

— Не, суулгъ, аргъмдж автн, худг орий — гидж директор келв.

Бульгън герт орад зөвäр удан бääджäгъäд, гарч ирäд келв:

— Нег ут олсн аргъмдж бäälä, бийнь авч оч кевтä, олдхш.

— Болг, машинд орад суутн — гигъäд машина үүд директор Бульгънд секдж өгв.

Машин худг деер ирäд зогсв. Булгъна хääсн олсн аргъмдж, үкс хойр суулгъ, күрзтäгъäн худгин өөр кевтдж. Директор машинäсн бун суулгъиг худгт орулад булхулв. Суулгъ худгин йоралд күрхлä татад гаргъад авч ирäд усиг амсдж үзв.

— Амтäхн усн бääдж — гидж келäд, нег книгъäр зөвäр ик ус уув. Тиигчкäд усид күрäд норсн олсна кемджä авб.

...Совхозин директорин кабинет, у-элвг, ширäр ширдсн хора. Нег стол, барун бийднь дегтрмүд тäвдг шилтä шкаф, зүн бийднь, булнъгднь цө авдр, директорин гиджг тустнь эрст Ленинä ик зург өлгäтä бääнä. Столин хойр өнцг тустнь күн суудг хойр джөөлкн стул бääнä. Үүднä мөрäс авн столин дорагъур орулад, директорин көл күртл пол деегүр делгдг кевс дегäлтä. Герин эрс дахулад тäвчксн кеег олн стулмуд, бас нег диван бääнä.

Дордж ордж ирнä, терүг дахлдн парторг Санджин Бадм, профсоюзин комитетин ахлач Гäрäн Церн болн совхозин ах зоотехник Гаврилов Николай эдн ордж ирцхäв.

— Дорджин малтсн худг хäläгъäд ирвв. Уснь хойр метр үлү бääдлтä, амтäхн. Эн сäн седвр. Энүнд бидн ханх зөвтäвдн. Хойр метр үлү дүнъгä усн ямаран олн хөөнд күрх гидж тоолджанат?— гидж директор Дорджас сурв.

— Мана отарт дурндан күрх гидж тоолджанав.

— Хойр кубометр усн ямаран олн хөөнд күрх билä, түрүн таслцан хөд ус уугад гартл, дакад хойр кубометр усн чигн немгддж гартха?

— Уга, тиим биш. Усна кемджänд учр уга, уршг булгт бääнä. Тер худгин усн кедӳ мал услв чигн цур шавхгдхмн биш.

— Не, тиим болхла сäн, сурсн тооттн манъгъдур цуг белн болх, дакад юн кергтä?—гидж директор сурв.

— Нег ут онъгъц кергтä.

Дорджин келсиг директор бичдж авб.

Дордж гарч одна. Невчкн зуур тагчг, ä-чимäн уга сууцхав. «Чи ю ухалджанач?,—гисн бääдлтäгъäр Санджин Бадм тал директор хäлäв.

— Тааль кегъäд авч одад хö услад хäлäхмн. Коммунист Манджин Дордж ик сäн керг кедж. Кемрджäн тер худгин усн отариг лавта теткх болхла, Дорджиг мöрäлäд, отармуд болгъар хург кедж наадк хööчнрт ӳлгӳр-ӳзмдж кех кергтä. Дакад Дорджд малтсн худгиннь ӳнинь öгхмн — гидж Санджин Бадм келв.

— Би бас тиигдж ухалджанав. Манъгъдур тааль авч одад хöд услад хäлäхмн. Церн Николай хойр оч хäлäтхä — гидж директор келв.

* * *

Хöд ордж иртл тааль тäвäд, цистернä ööр бääсн онъгъциг джолвтагъинь авч ирäд бел кечкв. Кеегч гӳӳг авч ирäд Дордж бийнь мордад ус татв. Тӳрӳн эргцдäн ардан хäлäгъäд мöриг йовднъгарнь йовулдж татад, мöрн эргх газриг темдглдж авчкад, дакад хатрулад бääв.

— Онъгъц дӳӳрч одв!—гидж худгин амн деер зогсад онъгъцд ус кеджäсн Борис хääкрв.

Онъгъцар дӳӳрнъ усн мелмлзäд, серд-серд гисн сäлкнд сääхн эрäтрäд бääв. Дордж мöрнäсн буугъад книтн ус уув. Даруньхöд онъгъцур öördв...

Лиджин Эрнцн

ЦАГЪАН МŌНГН ЦŌКЦ

1942-гч джил. Хурц нарн деерäс халун герлäн ŏгч мандлна. Кŏкрсн Иджлин уснд йовх онъгъцин джилк мет, кŏвкр цагъан ӱӯлн, кŏк тенъгрин агъарт ŏŏмнä. Серджнъсн салькнд теегин цевр сенр агъар кӱӯнä чеедж эзлдж канъкина.

Кŏтчнрä нутга Äмтä-Бургъст гидг селäнд кŏкрсн моддин сӱӯдрт, киитн булгин амнд, кŏк ногъан деер дŏрвн—тавн кӱӯкд берäд байр иктä, бахта кӱӯндвр кедж сууна.

Ээмäн цоксн эгц хар ӱстä, эргсн тŏгрг уутьхн хар нӱдтä, теглг нургъта, хŏрнд ŏŏрдсн дӱнъгä наста, дӱӯрнъ хар улан чирäтä куукн чиркин туск туудж энъкр кӱргни седклäс эднд иигдж цäалгълä:

Июнь сарин хŏрн хойр ŏдр мана орн-нутгт болн нарта орчлнъд темдгтä ŏдр. Тер дотр эн ŏдр нанд ӱлӱ онча. Кӱмн äмтнä ŏшäтн галзу Гитлерин цергин ŏмнäс, ŏнр тŏрскäн хар-схар мана баатр дääчнр босла. Эн ŏдр мини Бадм цергт бас мордла.

Энъкр иньг минь, эн мŏŏлӱр цŏкциг чамд белг гидж ӱлд; джäнäв — гидж ӱр кӱӯкдим чирäд Бадм нанд ŏглä.

Юн учрар кӱӯрч хамхрдж одх шил чирк нанд белглснь йовснаннь хŏŏн сääнäр медӱв.

Эн чиркäр хот уухм болгън, энъкр Бадман нӱднäн ӱздг билäв. Ягъдж чирк ŏгснь, ягъдж гарим атхад намаг энъкрлснь цугъар зӱӯднд орджах мет ӱзгдäд бäадг билä.

Энъкр мини Бадм удл уга, сар болад уга бääдж хойр бичг илгäв, гурвдгч бичгтäн «Чини хäлäц» гидг шӱлг нанд нерäддж ŏгӱлдж».

Түүнд суусн берäд күүкд эңүг тер шүлгäн умшдж ас гидж сурлдв.

Цагъан удсн уга, бичгläгъäн дүрсн шүлгиг эклäд умшв:

...Экц хар үснчнь
Ээмäн цокад шавшна,
Чирмдж хäлäдг нүднчнь
Чини дуричнь медүлнä.
Хар улан чирäгъичнь
Хäлäдж бахм ханхш,
Сенр джööлн келичнь
Сонъсдж бахм ханхш.
Чини энъкр хäлäцчнь
Чееджтк зүрким авлна,
Чини дурта хäлäцчнь
Чидл нанд öгнä...

«Энъкр Цагъан чамдан нерäддж бичджäх шүлгм эн. Мана цергт бääх багъчуд айс орулад дуулцхана. Энүнд айс орулад тадн бас дуулцхатн.

Эврäннь экдäн, олн үүрмүдтäн нанас халун менд кел. Энъкр иньг Цагъан мини, эн мини бичгтм эрт хäрүгъинь бичич. Мини öгсн белгиг бат сääнäр хадгълич. Чини Бадм».

Бадмин бичг болн шүлг үүнд суусн улсд ик гидгäр таасгдв. Эн дууг цугъар бичдж авад сäн айс орулад дуулх болв. Тер юнъгад гиклä, эднä энъкр иньгүднь бас Бадм мет иим халун дуртань лавта.

Нег дакдж Цагъанд ик гидг гундлта йовдл харгъв.

Генткн сентябрь сарин шин алдар Цагъана экнь чиркинь унъгъагъад хамхлдж оркв. Тиикд экдäн öölж, хамхрсн чиркäн хармидж кесг уульла.

Иигäд Цагъан сетклиннь тöвкнä алдад, гурвн дöрвн сарин эргцд чееджäр зовад бääтлнь Бадмас бичг күрäд ирв.

«Энъкр Цагъан мини, байрин халун мендиг барун гартчнь бат чанъгар атхулджанав. Күүкн цогцичнь үсхäр седнäв, керсү келичнь сонъсхар седнäв... Зүркн туусн газрас нүдн хööгъдго гигäд, зүркн туссн чамагъан зүүднäн иигдж үзнäв: эргсн хар нүднчнь энкрäр нанур хäлäнä, эгц үснчнь ээмичн цокдж... шавшна. Теегт ургъсн олн зүсн цецгäс заагас темдгтä сääхн улан бамб цецгä нүд эзлдг. Күүнä седкл-дурн сäн сääхнд тусдг. Тер мет бүрн-бүтн чань-чиирг цогта күн үзмджтä сääхн болдг... Би саак цагларн äдл бишв, нег мöч татув. Дääнä гүдүд орад күнд шав авбув. Бийм сäн болджана, даругъас гархв. Хотн селäнä улст нанас халун менд кел. Чирк мини бүтн бääнү?..

Чини хäрү күлäгч чамд энъкр Бадм».

Госпитальд кевтсн Бадмд олн тоолвр ухандь орад бääдж.

Мöч тату нанд Цагъана седкл бишрäд чигн одх, намаг ода голад чигн оркх гигäд бичгиннь хäрү күлäгъäд Бадм икäр чееджäр зовв. Болв почтар иим хäрү ирв:

«Энъкр иньг Бадм мини! Чини бичгинчнь ўндснь нанд сääнäр медгдв. Тиим эвго седкл санснчнь би икäр ööлўв. Олн мана джиргълин тöлä, орн нутгиннь тöлä цусан асхдж ноолддж йовх баатр цергчнриг мана олн-äмтн цугъар энъкрлдж кўндлнäлм. Тииклäг чамаг кен эс кўндлхв, кен эс теъвчх, тер дотр чамла ам авлцсн би цуггагъаснь кўчтäгъäр энъкрлх зöвтäв. Чини цогцд ямаран эрмтг гарв чигн би чамаг голдж хайш угав. Чини сääхн эрўл цогцдчнь дурлсн мини дурн тер мет халун энъкр кевтäн бääгъä. Чини нанд даалгъсн дурнчнь, чеедждм хадгълата.

Энъкр Бадм мини чамаг шулугъар ирхичнь кўсджäнäв. Эрт ирхичнь эрджäнäв...»

Удсн уга, Бадм кўрäд ирв. Бадм хўврмсн уга, нам махшад бääдж, хаджугъас хäлäхд зўн гарнь уга, эвго шинелиннь зўн ханцнь сул унджад йовна. Седкл ухан занъгнь саак кевтäн байрта тиньгр, зўгäр зöргнь чанъгрсн, зўркнь залурсн темдг йилгъäн медгднä.

Бадмин öгсн белг энъкр дурни таалвр билä, Бадмин келсн ўгнь бас тигдж сангдла. Тегäд чирк хамхрсиг медхлä ягъв чигн мини дурн хўврдж оч гидж Бадм санх, öнъгäр чееджäрн зовх гигäд Цагъан чирк хамхрсиг медўлсн уга. Тер дотр мини зўркнä дурн эвдрсн уга билä,— гидж Цагъан санв.

Цасн икäр орад, газр цäänä. Äмтä — бургъстин голин амн деер зöвäр олн шавр гермўд ўзгднä. Барун öмн бийднь Нимгрä Бадмин дöрвн терзтä öндр шавр гер бäänä. Голин öмнк öндр деерäс нег мöр татсн цан аашснь ўзгднä. Эн хотн тал хаджигъäд Бадмин герин ööр одад зогсв.

Цан деерäс хойр кўўкд кўн, джолач öвгтäгъäн буугъад белгäн авад герўр орв. Гиичнр суутл, сумкан ўўрсн ик байрта Цагъана дў кöвўн Церн школас ирв.

Герин эзн бер, экиннь эгч болн эврäннь эгч хойр гиич ирснд бас ик байрта бäänä. Тер юнъгад гихлä, Цагъан Бадм хойрин хўрмд намрагъа эс ирсндäн, ода йöрäхäр гиичлдж ирдж. Багъчуд энъкр сääнäр, сетклснь тöвкнўн бäänä. Эврäннь эгч, экинь эгч хойрт Цагъан ю эс келхв. Тер заагт темдгтä иим ўгмўд кўўндгдв:

«Келсн ўгдäн кўрäд эн намр би Бадмд одув. Мана байрта джиргълтä сäн öдрт олн мана ўўрмўд, элгн-садн цугъар ирлä. Мини экм тер öдр ик байрта бääв.

Бадмин чирäд экм бäрдж чадл уга, мини нуувчиг гаргъад ильднь келчкв».

«Кўўрг, кир уга цагъан, мööлўр чирк, энъкр тана дурни эрк нег темдг билä, тер чиркнь хамхрдж одла. Тегäд хамхрсн öдрнь сентябрь сарин нег шин билä. Нам санад бääхнь, эн чирк хамхрсн йорта юмн бäädж гидж би эврäгъäрн, хуучнагъар сан-нальв. Тер юнъгад гихлä, эн öдр, Бадм, чини шав авсн öдр бäädж. Мана Цагъана дурн эн мööлўр чирк мет цевриг олн тадн цугъар медджäнäт. Тана кöгшн ээджтн эврäннь гартасн

алдад энъкр тана чиркиг хамхллав. Тӳӳнд би гемтäв, Цагъан гемтä биш. Цагъана нег гемнь энъкр ингиннь дуран экдäн даалгъснь тер мöн».

Нарта орчлнъгд дурнас ах юмн ута гидж келдг. Орн нутг харсх эркн нег дуриг Бадм эврäннь цöгциннь нег мöчäр медӳлв. Мини кӳӳкн Цагъан, Бадм, чамд, цань уга дуртагъан эн чирк хамхрхд медӳлв. Эн мööлӳр чирк эдл, бичä хамхл энкриннь дуран, эрднь мет хадгъл гидж Бадм келлӳс гичкäд, кедӯ дакдж нанд кӳӳкм уульсн болхв. Чирк хамхрснд энъкр дурнтн хамхрсн уга, энъкр тана эктн цугтнь медджäнäв. Тан хойран дурни таалвр эн чиркин туудж эндр танд эркн тöр болджана. Хамхрсн мööлӳр чиркинтн орчд би цагъан мöнъгн цöкц та хойрт белглджäнäв. Насни турш хадгълтн. Та хойрт ганцхн цöкц öгдгм бас учрта: эндр öдрäс авн хойрантн äмнтн чигн, джиргълтн чигн негн болджана. Тиимклä эн цöкцтä äаргиг хоюрн хувагъад уутн. Тедӯ мет, хööтк, ирх сäагъäн чигн, муугъан чигн хамдан хувагъад эдлдж йовтн»,— гидж цöкцтä äаргиг экм Бадмд бäрӳллä.

Экин седкл кезäд болв чигн ӳрнд öггддгнь темдгтä биший. Болв мана ээджин дурн седлкнь мööлӳр чиркäс цевринь эндр öдр ик сääнäр медгдджäнä. Цагъана дурн ӳнн батньл бас ил, минигъäр болхла, хойр энъкр иньгин ӳнн дурн, иим болх зöвтä: «Ямаран хату тӳрӯ зовлнъ ӳзв чигн нег негäн хайх зöв уга. Нег негнäннь зовлнъгиг хоюрн хувадж даах керглä. Нег негнäннь джиргълд багтх зöвтä. Эврäннь бääсн джиргълд хандж, эврäннь джиргълäн улм сääрӳлхин тöлä хамдан ноолдхмн. Тер учр деерäс, ээдж, тана белгитн чигн, келсн ӳгитн чигн насни туршарт хадгълдж йовх бидн.

«Тер öдрäс авн мана гер бӳлин джиргъл экллä»,— гидж Цагъан эврäннь хӳрмд экиннь белг öгсн цагъан мöнгн цöкциг гаргъад, ирсн гиичнрт ӳзӳлв.

Байдин Санджара

КЕРМӒШИН ЗӮӮДН

НЕГ СӦ

Сӧ хойр часин алдн билӓ. Герт цугъар ӓмтӓхн нӧӧрӓр унтдж кевтцхӓнӓ. Зуг ганцхн эрсд ӧлгӓтӓ бӓӓсн час чик-чик гидж сӧӧни тагчгиг эвднӓ.

Минь эн цагла, дотрк ӧрӓд, орн деер унтдж кевтсн Кермӓшт зӯӯдн орна.

Нег ик цагъан хӧн хаша дотр инцклӓд, зовад кевтсинь Кермӓш ӯзӓд, хургълхар бӓӓхинь медӓд, ӧӧрдӓд одна. «Буйн болх, нанд дӧнъ болич, би йир икӓр зовджанав» — гисн бӓӓдлтӓгъӓр, цагъан хӧн ӧргӓрн газр дӧнънӓд, Кермӓш тал хӓлӓнӓ. Йирин малд дурта Кермӓш, хӧӧнӓ ӧӧр ӧвдглдж суугъад, толгъагъинь илӓд: «Сӓн, сӓн, бичӓ зов, би чамаг зовахн угав, нӧкд болнав, шулугъар хургъл, шулугъар... гурвн хургъ, сӓний?» — гидж келв. Хӧн хургълна. Даранднь бичкн—бичкн цагъан, чиигтӓ хойр хургъиг Кермӓш татдж гаргъад, цеврлӓд, экиннь ӧргн дор тӓвдж долалгъна.

Удсн уга, гурвдгч хургъна шиирнь бултадж ӯзгднӓ. Кермӓш, саак кевтӓн, татдж ӯзнӓ, хургън гарч ӧгхш. Тииклӓ малин туск медрлӓн, эв—аргъан цугинь гаргъдж эн зӯткнӓ, цур тӧрӯц юмн болдж ӧгхш, хургън нег кевтӓн бӓӓгъӓ. Экнь, кӧӧрк икӓр зовджана.

Генткн Кермӓшт му ухан орна: Дӓркс ӓӓлдг, укдж одхий?.. Ода ягъдмби?» — Негхн агчмин дунд, эн ухан толгъаднь орн гарад одна. Энӯнӓсн ӓӓгъӓд, дав—дав гигъӓд чичрӓд, зӯркнь

тук—тук гидж чанъгъар цоксиь бийднь сонъсгдна. Генткн цагъан хөн зовлнъгдан тесдж ядад, му ду гарад, мääльнä. Эн цагин агчмд, Кермäш орн деерäсн, «дäрк мини» — гидж келäд, өсрäд босад ирнä. Зүркнь йир чанъгъар луг—луг гидж цокна, чирäгъäснь, цуг махмудаснь киитн көлсн асхрад бääнä. Эн үнäртäн хөөнлä ноолдсн äдлäр көшдж, зовдж, зуг хаджуднь цагъан хөн уга.

Өсрдж боссн Кермäш, нег агчмд чигн орн деерäн торсн уга. Газа хаврин түрүн, зөвäр серүн цаг билä, тер бийнь, орнасн боссн кевтäн, көл нүцкäр, цагъан кинлгтäгъäн, хойр үүдиг таш—пиш гидж даран—дараидиь секäд, үкн хурдарн гарад одв. Тер кевтäн, шудтан хөд заагар орад ирв. Хашан дундк ик үүднä зүн бийдиь, бешин өөр, панр шаталгъата бääнä. Тер герлүр өөрддж ирäд: Даша,... Даша, äлд бääнäч!— гигъäд, сөөгъäр хөөнä төл авхулджасн үр күүкäн дуудв. Энүг Даша гигъäд дуудлгъилань, тернь хөөнä хашан нег захас, нег бийдäн нилх хургъ, нег бийдäн солом сүүвдсч гүүдж ирв. Кермäшин занъбääринь сääнäр меддг үр күүкнь, энүг ирсндиь икäр алнътрсн уга, болвчн: «Юю ääджäнäв, ягъдж йовнач, нүцкäр сөөнь öрäллä? Юн болв?»—гидж сурн, хургън солом хойран газрт буулгън, үүрүрн өөрдв.

— Уга, юмн болсн уга, йирдäн тиигäд, гидж келäд, эн Даашан авч ирсн нилх хургъиг теврдж авад, толгъагъинь илäд таалв.

Даша йирнä äвртä гидг төвшүн, ик болгъамджта күүкн билä. Өдртнь кеер хөөнä ард йовб чигн, нег үлү, сөөднь манад суусн цагтан, эн кесг зүсн уха ухалдг билä. Минь иим тагчг, хаджуд шууган уга, күн уга цагт чеедждäн бääсиг цугинь илднь гаргъад, өөрхн иньглäгъäн аргъухлан—аргъулхан күүндäд суух дурнь нег үлү күрдг билä. Үр-иньг күүкнлä тиигджсуудж күүндх дурнь күрäд, дакад болхла энүг, юн учрар, ягъад иим цаг биш цагла нүцкн гүүдж ирсäн келхинь медäд, терүнäс мөшкдж юм сурсн уга, зуг су «нааран» — гидж келäд, нургън деерпь фуфайк көдргäд, солом деер суулгъв, бийнь бас зерглäд суув.

Кермäшин гүүдж гарлгъна ääд серсн экнь, алнъ болад, тер дарунь хойр күүкн тал күрч ирв.

— Кермäш минь, сääхн иньгм, ягъвч, юн болв, хääмн минь? Бийим чочадж алн гивч... ääвшүв, нам,—гигъäд өөрдäд суув. Эн цагла, хашан тер бийдк өрäлднь бääсн хөөдин өөрäс, ах хөөч Бадм, Кермäшин эцгнь, эднä äägъäр ирв.

— Уй, тадн цугъар унтлго ягъджацханат?— гидж келн, хавтхасн папирос гаргъад, гал кегъäд, гүүнäр киилчкäд, тагчгар тäмкиннь утагъан пүргүлäд бääв.

Бадмин бийиннь бääдлнь йир икäр зовсн күүнä бääдлтä. Өргн ик манънагъинь утднь зурсн хурнäсд, сөөгъин шамин бүтнъгү герлд, нег хурагдад, нег тинилдäд бääснь үзгднä. Хойр ик төгрг хар нүднь онъгъагад, дотрагшан орад, урлиннь арсн

салькнд шуурад, чирäнь цääвртсн болсн бääдлнь, эн хаджуднь суусн улст ил ÿзгднä...

«Хääмнь, хääмнь... Öдр чигн, сö чигн уга, унтсн—серÿн хойрин заагар кевтджäгъäд, босад йовдж одна биший эн! Нег ÿлÿ малин тöлин цагт, цаглагъан ирдж хотан чигн уухш, мел малдан седклäр зовад: «тер нег хöн эндр багъар ус уусн бääдл гарад бääв, гемтсн болхий? Эн нег хöн урдкасн эцджäх бääдлтä, öтн—шарх бääвзго гигъäд, неджäдäр бäрдж авч хäлäх»,— мел эн биший.

Ода иигäд седклäр зовад бääхлä, эцлго ягъ гинäт энÿг,— гидж Бадмин гергн Байрта дотран санад, седклнь урсад бääв. Нег дакдж Бадм унтдж кевтäд: «ягъджанач, хöд бичä ÿргä, аргъулд!» — гигäд хääкрсинь бас Байрта ухалв.

«Ода нам хойр—негн част, öр цääтл одад кевтäд амрич, Бадм; нÿднчнь онъгъагад, гемтä кÿÿнä бääдл гарад, юмнä бääдл уга болджч, бидн öр цääтл бääджäсвдн»,— гидж келäд, сура бääдж, äрäн гидж залугъан Байрта хäрÿлв.

Кермäшиг ягъсн—кегсинь ода биийнь кÿн медäд уга. Эк эцг хойрнь болхла, йирин кÿÿкнäнь занъгинь меддг, тегäд кезäд болв чигн, кÿÿкäн соньн бääдл гаргъхлань, тер дарунь ягъсинь сурцхадмн биш, зуг невчк тöвкнÿлчкäд тегäд оч медцхäдмн.

Эцгäн хäрсн дару Кермäш эгч ÿр кÿÿкн хойртан зÿÿдäн келäд öгчкäд: «нам ÿнäртäн хöн хургъан гаргъдж чадлго зовджавчв гидж санув.., ääвв»,— гидж келв.

— Ÿнäртäн тиигäд хöн хургъан гаргъдж чадлго бääсн болхла, чи ях билäч?— гидж эн Дашагъас сурв.

— Би ягъад болв чигн, ÿкÿлуго авх билäв, нанд Бадм—дääдä дасхла,— гидж Даша хäрÿ öгв.

— Нанд чигн бааджа дасхла, зуг би гурвдгч хургъинь гаргъдж авч чадсн угав,— гидж келäд, кÿÿкн эк талан хäлäв.

— Ягъджанач, терчнь зÿÿднлм, йириндäн болхла чи эв—аргъинь меднäлмч,— гидж экнь келв.

— Би малин эмч болсн болхнь, нег чигн толгъа ÿкÿлшго билäв,— гигäд Кермäш гÿÿнäр саналдв. Тиигхлäнь экнь: «Чи биичнь ниднин арвн классан чилäчкäд, институтд од гихлä, уга, хой-гурвн джил хö хäрÿлнäв гигäд, дурлад бääвшч. Малин эв-довинь сääнäр меддж авад, цааранднь сургъулян дасадл бääхговч, одачн наснчн багъ, шинъкäн хöр орджанач,— гив.

«Уга, би адгъджахшв, йирин ветирнарн институтд орхм ил, зуг одачн хойр—негн джилд хö дахнав»,— гидж Кермäш келв.

Тер хоорнд Даша босад, хургъта хööдт öвс тäвдж öгв. Хашан нег öнцгт, нег хöн ääгъäн öгäд, хургълджаснь сонъсгдв. Кермäш эктäгъäн хоюрн зерг босад, хургълджасн хööнÿр йовцхав.

«Баав, би... би эврäн»,— гигäд Кермäш хургъиг гарарн öргäд авб. Ода ирдж экнь кÿÿкäн кöл нÿцкн, киилгтäгъäн йовхинь ÿзчкäд, герÿрн гÿÿдж одад, хувцинь авч ирв. Дарунь бас нег хöн хургълв, бас негн... бас негн... Тиигäд öр цääтл.

Хургъдиг цугинь Кермäш бийнь, Даша эк хойриннь гар кӱргӱллго, арчад, цеврлäд, экнриннь öмн тäвдж öгäд йовб. Тӱдӱ дӱнъгä эн кӱӱкн бийдäн даалгъсн кöдлмшт, малд дурта билä. Тиигäд эн гурвн кӱн хööдиннь ööр öр цäälгъв.

Öрлä, бӱрнъ—барнъгла Бадм бийнь хашагъур ордж ирв.

— «Бааджа, бааджа! Асхнас авн арвн тавн хöн хургълв. теднäс арвнь икрлв!»—гидж, ик байртагъар кӱӱкнь эцгтäн келв.

Удсн уга, öр шарлад, öдрин гегäн газрт унв. Дарунь мандлсн шар нарн манъхадж делкä äмдрӱлв. Ноха—шовуна, мäällдсн хööдин, хургъдин дун, сäähн öрӱнд байсдж, нäр—хӱрмин дун мет ниргдж шуугв. Хöн тöлäн авлгъна чинртä, кӱнд öдрмӱдин бас нег öдрнь ард ӱлдв.

ДАШАН ДУН

Даругъас Кермäш ӱӱртäгъäн хамдан хööнд гарв. Даша эн öрӱн ик байрта: давсн öдрмӱдт гарсн хургъд цугъар менд, äмд авгдснд, дакад Кермäшт зӱӱдн ордг сö эс кӱӱндсäн эндр кӱӱндхäн санад, хотна захас авн джинънсн нäрнäр татад дуулв:

Деед хотна кöвӱн
Дуран цäälгъдж келнä,
Даша, чамас талданд
Дурм тусхш гинä.
Тиигхлäнь би келӱв:
Тӱрӱлдж нерäн сонъгсх.
Кӱӱкд бийснь чамур
Кӱргäн кехäр ирх...

Эн дуугинь сонъссн Кермäш, öörддж ирäд, шоглдж келв: «чи кӱӱкн, шин ахр ду дуулад, невчк онъгдарсн бäädл гарад бäädмбч? Зӱркичн нег кöвӱн невчк кöндäгъäд оркдж кевтä»—гигъäд, гош—гош инäв.

— «Ююгъинь келхв»,—гидж Даша бас тесдж чадлго, хоюрн нег дуугъар гочкндж инäлдцхäв. Дӱӱрäнд, öрӱн цевр агъарар, эднä инäдн, ики холд донъгъддж сонъсгдсн Дашан дууна айсин ардас, öргн теегäр нисв.

— «Кермäш! Чи Петькиг тäндвч? Эцгнь совхозин мастерскойд дархн болдж кöдлнä, бийнь тракторист, иим... ода ямаран гихв чамд... далта—ээмтä, тöгрг шар, хурц хäläцтä болсн кöвӱн. Тиигдж келн, Даша хäрӱгъинь кӱläлго цааранды келв:

— «Шидрхн нанд Петьк, би цаарандынь тесдж бäädж чадшгов, мини бäädлäр, уха—седклäр чи бийчн медä бäädг болхч,— гидж келв. Тиигхлäнь би: «Цур тöрӱн юм медджахшв, кӱӱкнд дуран цäälгъхäсн урд, олн—äмтн дунд äл—бисäрн болв чигн кӱндтä нер зӱӱх кергтä»—гивв. Тиигдж келäд инäгъäд:

— Меджäнч, Кермäш, чи? Петьк нанд тӱрӱн нӱӱрт йовгч тракторист болнав,— гидж угäн огв.

Кермäш олн дала юм Дашад келсн уга. Хойр багъ улсин кишг—джиргълнь кӱӱнä ухагъар болшгогъинь эн меднä, дакад Петькиг хойр—нег зервк ӱзхäс биш, сääтäр таньхш. Болвчн, Петькин келсн ӱгнь—дурна тöлä нӱӱрт йовгч кöдлäч болнав гиснь, йир икäр таасгдад:

— Тиим халучрхг, шудрмг кöвӱнä дуриг тевчснд гем уга. Дурна кӱчнäс даву юн бääхв? Нарта орчлнъгд бääх улс цугъар тиим сääхн, кӱӱнä кеджäх кöдлмшиг уралан йовулдг, тан хойран дурншнъ дурар дурлцхла ямаран сäн болх. Äмтнä джиргъл сääхрӱлдг, кöдлмш гидг юмн угагъар кӱн бääдж чадшго биший, тер мет дурн угагъар бас кӱн бääдж чадшго,— гидж Кермäш ӱгäн чилäв.

Хойр кӱӱкн отаран идгтнь кӱргäд хäрӱлв, удлго ардаснь Байрта, хургълсн хöд цуглулдг тергäрн ирв. Тергнä ардас дахлдн, ӱвлзнъгиннь ööр ӱлдсн хööдин ööрäс, ах хōöч Бадм бас ирв.

Бадм, дадмг, дамшлтта, эзн кӱӱнä нӱдäр, отаран эргдж йовдж хäлäгъäд, удлго хургълн гиджäх долан—нääмн хö шинджлв. Байрта хургълсн хöд зööв, Кермäш саак кевтäн, хургън болгънд эк болад йовб.

ТЕЛЕФОГЪАР КӰӰНДЛГЪН

Нег дакдж орӱгъäр Бадм отаран эргдж хäлäдж йовад, нег хöн ярвсн бääдлтäгъäр, хургъдан кöкӱллго, кöлäн öргäд, зулад йовсинь ӱзв. Хööг бäрдж авад хäлäхлä, делнъгднь нег бичкн шарх гарад, тернь салькнд шуурад, хату-дӱрäд, тер учрар хōн зовад йовсн бääдж. Бадм Кермäштäгъäн хоюрн эн хööг талдан клеткд орулад, эвлäд, делнъгднь йовсн ӱсинь саадж гаргъв.

Малд öр öвч Кермäш тесдж бääдж чадлго, велосипедäр гӱӱлгäд ферм орв. Конторт ганцхн тооч суусн бääдж, ветсанитар öрӱн öрлä малин эм авхар центральн усадьб ордж одсн болдж гарв.

Кермäш удан ухалсн уга, телефона трубк авад, совхозин тооч Вера кӱӱкнлä кӱӱндв:

— «Алло... алло... би сонъсджанав... негдгч фермий? Юнъгад эс öцклдӱрк хургълсн хööдин то илгäнäт?.. цаг тӱдлго, шулун болдгар илгäтхä — гигъäд, Кермäшт ӱг келӱллго. цаадкнь трубкар хääкрв.

— «Зогсджа, зогсджа гинäв, буйн болтха, болх хääкрснчн, энд хöн гемтä бääнä, чи болхла мел эврäннь то-диг гихäс онъгдан юм медхшч. Шулугъар ööрäсн малин эмчнрäс кӱн бääхлā йовул нааран... хöн гемтä! Хöн гемтä гинäв! Медджäнч? Хургъдан кöкӱлдж чадджахш, юнъгад чи медхäр эс седнäч энӱг?»— гигäд, малин эмчлä нам биилäнь кӱӱндджäх гишнъгäр, Кермäш заадж келв.

— «Э, э! Ода теднмиг олдг кӱн ягъджанач иим цагла малин эмчнриг центрльн усадьб деер кӱн хәәдв? Теднчн цугъар холар бәәх отармуд эргдж йовцхана; ах эмч Николай Иванович йирдән кабинетдән төрӱц суухш, дөрвн—тавн өдрәс наараң нам харань чигн ӱзгдәд уга. Тиим юмн болджана, инъг минь»— гидж Вера ӱгән чиләв.

— «Кен тӱрӱн ӱзгдсинь, хө эмндж чадх болсн хөөн наараң иртхә гидж кел!»— гигәд Кермәш трубкан оркчкәд гарад һәрв.

Энӱгинь медсншнъ, асхлад совхозин малин ах эмч Николай Иванович, центральн усадьбур хәрдж йовад, зууран негдгч фермӱр ирв. Тегәд фермин малин санитарта хоюрн Бадмин отарур ирцхәв.

Кермәш эцгтәгъән, ярвсн хөөнә хаджуд, «яяхмб» — гидж бәәцхәлә.

«Мендвт!»— гидж келн,, Бадм Кермәш хойрла эдн гар авч мендләд, ярвджасн хөөнә көкинь шинджлдж хәләцхәв. Дарунь Николай Иванович ветсанитарт, юугъар, ягъдж эмнхинь заагъад келчкәд, Бадмур: «цаглань, тер дарунь ӱздж медӱлсхтн сән болдж, дала әәмшг уга, удлго эдгдж одх. Иим әрвджго шархин бийнь удан болчкхларн, хөөнә делньгиг кевтнь ӱрәчкдг чигн учр харгъна»,— гив.

Николай Иванович эн джил шинькән, институт чиләсн баахн специалист билә, болвчн бийиннь болгъамджарн, медләрн олн дунд тоомсртад тоолгддг болчкла. Совхозд эн хоюрхн сар шаху көдлджәнә.

Тӱрӱн авгтан, ярвсн хөөнә өөр эргдж бәәхдән, Николай Иванович Кермәшиг оньгъджасн уга билә. Генткн эн Кермәшӱр хәләхлӛнь,, терӱнәннь гал ассн хурц хәләц, зӱрк авлм чирәзӱснь, энӱг шөвгәр хатхсн әдл чочав. Николай Иванович дотран «урднь би эн кӱукиг ягъдж эс оньгъсн бәәсмб?»— гидж санлгънлань, тернь келв:

— Ӱр эмч, мана отарур дару — дарунь ирджәтн, юнъгад гихлә, мана отарт хөн икәр гемтдмн биш, болвчн цааранднчн нег чигн хө гемтәлго, кемр гемтәд бәәсинь дарунь эмндж эдгәдж бәәхлә нег ӱлӱ сән. Николай Иванович юн гидж хәрӱ өгхән олдж эс чадджагъад: «тертн йир сән» гигәд инәмсглв.

Хо бӱрӱлин алднд кергән кӱцәсн хойр эмч хәрв. Нарни сӱӱрлә булалддж гарсн арвн тавн сар манъхадж өөдләд, бӱрньбарнъгин харнъгъуг тарагъад, өдрлә әдл сарин сарул болв.

Осерке

Сян-Белгин Хаср

ЭКИН БАЙР

Ӧргн тег делгӳдӓн кӧкрӓд, олн зӳсн цецгс шавшна. Нур цӳӳрнъ уснд нугъсн-галуд нирглднӓ. Тенъгрт, ӳӳлн заагт хутклдад, кесг-кесг шовуд делӓд нислднӓ. Ӧндр кӧлтӓ ут кӳзӳтӓ гогърун кецин ташуд донъгъдна. Царнъ дунд, ӧрӓсн шилвтӓ гогъруна бӓӓдл гарад, худгин занъгъ шовлзна. Хаджуднь хуралгъата ӧтг аргъсн, салькн, ордг нӳктӓгъӓр хоршулгдад, ӓдл-ӓдл багар тевкрлӓтӓ. Тер аргъсн заагар нег бултад орад, тенъгр ӧӧд цорхасн занъгъин ӳзӳр деер нег гарад, хӓрӳ буугъад шар цоохр шонтл «кук-кук» гинӓ. Усн ордж бӓӓх темдг. Эргнин шиирс деврӓд, элвг гол болад урсад бӓӓв. Байрл, ӧргн тег, кеерӓд кӧкрх сам болв. «Ку—ку—ку»...

Хаврин тӳрӳн эклснӓс авн, намр ирх кӳртл ӧргн кӧк тег мел нӓр джиргълӓр дӳрклсн болдж медгднӓ. Хур орсн цагт эн хамг улм сӓӓхрӓд, келтӓ кӳн метӓр ӧргн тег ӧргӓд дуулсн болна. Тер сӓӓхн ӳзмдж тег дундан кеерсн, кӳклтӓ кӳӳкн мет.

Манц гидг голнь, манурсн сӓӓхн гол—гигӓд кезӓна-кезӓнӓ дуулсн дун, ода ирӓд чикнд кӳнъкннӓ. Манцын кец ӧргн. Эргнин шиирс олн салата. Энъкилдӓд кӳрисн олн хамрмуд ӳӳлн дотр манурад, деегӓрнь джирлгъӓн джирлзӓд гӳӳнӓ. Орчлнъ ончта сӓӓхн!

Яшкл голин экн, ягъсн ууджм хол болдв... Деед Яшкулин экнд делсдж бӓӓх салврха хар гер, харач-унярн уйдад бӓӓнӓ.

Теегин салькн улм-улм кӳч авад, терм уньнь ширджнъ—нӓд—тачкнад ирв. Ганцхн гаснас архлата салврха хар гер салькнд диилгдв: хамхрад нурв. Герин эзн залу кеер, кӳӳнӓ малин ард йовна. Бийнь кеер болв чигн, седкл-ухань хотнд ӳлдсн салвраха хар гер тал тусна.

— Гер уга ӳлднӓ гидг эн! Ягъсн хӓӓр уга, тенъгрв? Ягълав!—болад, кӧндӓ теегт шуукрад оркв. Нань кенлӓ кӳӳндхв, кенд зовлъган келхв? Эджго эрм цагъан кӧдӓ!Кӳӳнӓ йор гисн

кӱчр мергн юмн. Йор, урдас, зӓнъгъ деерӓс — гигӓд хальмг ӱлгӱр харадан келгдхш. Арднь ӱлдсн, амнлагъан цацурсн аца-та, гергнь арвн улан махч кӱӱкдтӓ, галв болсн салькнла тес-лцдг аргъ уга, ганцарн герт чидлнь кӱрхш. Тер хамг цугъар энд, кеер йовси эзнд, медгднӓ. Хамхрад салькнд нурсн сал-врха гернь хойр нӱдндень ӱзгднӓ.

Нурсн гериннь газа, бичкн кӱӱкдӓн хорма доран авсн, кӱнд экнь кӱчр ӧнъгтӓ сууна. Кендӓн келхв, ягълав? Кен медхмб экин зовлнъгиг? Салькн номгърв, хо бӱрӱлин ӧмн, малан хот-нур залад, ялч орад аашна. Уджм холас иджлдсн герӓн угальв.

— Хӓрнь, тиимнь лавта билӓ! — гигӓд, ут ӧдрин турщд, хордад гундл келн, тагчг болад одв. Хотндан ирн, хар-цагъ-ан дун уга, хамхрсн гериннь кӱӱшд орв. Хо бӱрӱл дахад, дӧрвн терм хоршулад, ӱлдсн цӧӧкн уньдарнь цахлад, деглӓ гер бӓрӓд абв. Тер сӧ, деглӓ гер дотр, герӓрн дӱӱрнгъ кӱӱкдтӓ, хотна ялчин бӱлд кӱӱкн тӧрӓд хонсиг кӱн медсн уга. Кенд тер кӱӱкн кергтӓв? Тӱӱнд Яшкл гидг нерн ӧггдв. Кӱӱкн ӧсӓд босв.

Деглӓ кесг удан хотна ард дахад йовб. Ахнр—ачнриннь ардас дахлдад, отхн кӱӱкнь Яшкл гиджгтӓ кӱӱкн болв. Ахнрнь орса кӱӱтрмӱд кедӓд, кӧдлмш хӓӓгъӓд тарв. Эгчнрннь эв-зӓӓгъӓн бас олцхав: зӓрмнь хӓрд мордцхав, зӓрмнь хар газрт, чигн орцхав. Эцг-эк хойрнь олн ӱрдтӓгъӓн кесг генӓд-гесӓд йовб гичн деглӓ герӓсн хагъцдж чадсн уга. Ӱлдсн отхн кӱӱ-кӓн Яшклиг Оргъах орулад, Бурат голин ӧмн амнд бӓӓсн Церн-Ушва кӧвӱн Ларид ӧгӓд тӓвб. Арднь ӧвгн-эмгн хойран наснь кӱцӓд, зӧвнь болв. Газр деер тедн, олн ӱрдиннь джиргъл ӱзсн уга. Газр дор тӱӱг тедн хама ӱзхмб?..

Орчлнъ сӓӓхн. Тег дуулна, тенъгрӓр кесг зӱсн ӱӱлд нӱӱлднӓ. Телтрӓрн дӱӱрнъ шиирин усн бульглна, тег дотр мал мӓӓлдж мӧӧрлднӓ, орчлнъ сӓӓхн. Орчлнъ, чавас, орчлнъ—ора болн джо-ра. Олн кӱмнь хӱв газр деер уга болхла, тер хӱв хама тӱӱг кен меддв?

Деглӓ герӓс, Деед Яшклин экнӓс мордад, Буратин голин ӧмн амнд ирсн Яшкл, ӱр-садан гаргъад, ӧрк-бӱл болв. Цагъ-атин Хамрин наад амнд. Ӧмн Джимгрин экнд, Шаргдг булг деер Оргъахн бӓӓдмн. Кӱрлт селӓн, Оргъахн хойр хоорндан ӧӧрхн. Буратин ӧмн амнд, хооран хӓлӓсн ик салад Кӱнъкрг гидг кӱӱтр бӓӓнӓ. Эн кӱӱтр деер залунь Лари, Корниенко Григорий орста хоюрн Кӱрлт селӓнӓ орс-баячудин мал хӓрӱл-нӓ.

Олн цагт хамдан бӓӓсн орс-хальмг хойр ах-дӱӱлӓ ӓдл бол-на. Олна хӱвтӓ джиргълин сӓн хаалгъ эклчксн цаг билӓ. Ок-тябрин алдр революц делгрдж йовла. Тӱӱнӓ заль теегин арл болсн Оргъахнд кӱрӓд угӓ, болв халун залин уурнь ӧӧрддж йовла. Гриша Лари хойран гергд нег ӧдр гилтӓ хоюрн цагъан

төр болцхав. Корниенко Григорий көвүндән Василий—Вася гидж нер өгв, Яшкл Лари хойр көвүгъән Иван—Ваня гидж нерәдв. Гриша Лари хойр кедү ялч болв чигн, кир-дүнъгәрн хүрм кегъәд байрлдв.

Эн хойр көвүднь байрта цаг экллгънлә гарсиг тиигхдән тедн эс медлә.

Джиргъл зовлнъ хойр урлдад йовна. Байр гундл хойр бас дахлдна. Хойр бүлин байр удан болсн уга. Гришин гергнд гем ирәд, көкүл нилх Васян өнчрүләд, нег бүркг өдр өнъгрв. Гемтә бәәхднь Яшкл, орс хальмг хойр көвүнд көкән көкүләд бәәсн мөн. Ода экнь өнъгрдж одхла, нам гертән авад бәәв. Ваня Вася хойр Яшклин хойр бийәс, негл икр хургъд кевтә нудрад ордмн. Тус-тустк «эврә» көкән медцхәдмн.

Удан болсн уга, хойр көвүд бооджад бослдад ирв, джилә өөндән йовцхана. Иим цагтан бичкн күүкд басл өкәр! Таалад суух дурн күрнә, таалур күүкд гидг мел үнн. Таалур болх күртлән тавлдж экән зовадж авна: кедү сө босад көк өгнә, өлгәгъинь хүүрәлнә. Гем ярвг ирәд, әрә ирнъ-тарнъ гихләнь, экнь энләд сууна. Экәс энъкр бәәхий-экин седкл үрнд.

Яшкл олн үрд гаргъла: кесгәснь хагъцла. Экд үрн кезәд чигн үлү болхш. Эднәннь зовлнъ-джиргъл хойран гүргүд Яшкл гол торкән төрүц мартв. Яшкл гол, Бурат хойр хоорндан ягъсн хол юмсв?! Эн насна туршдан гилтә, Деед Яшклд бәәх төркнәсн Яшкл әмтә күүнлә эс харгъв. Хонга газрт бәәх хойр голин улс хоорндан, насн джиргълин туршд харгъцл уга йовна.

Тер хамг тууль болдж медгднә. Тер өргн, элвг, хаалгънь олн. Хәрнь тер хамг тууль биш, тууджин лавтрха үнн.

Олн дала үрд гаргъсн, өсклнъ тохмта Ларин гергн Яшклд ода үлдснь гурвн үрн: ик көвүнь Муутл, дарукнь Буува күүкн, отхнь Ваня орс көвунь Вася хоюрн әрә өөндән күрч йовцхана.

Зовлнъд тахсн бүлд джиргъл кезә үзгдхмб? Зовлнъ уга-джиргъл уга,—гигәд уульн дуулхла, Яшклин шавхгдсн хойр нүднәс дакн-дакн хар нүлмсн цалд-цалд асхрна. Арвн нәәмдгч джил, дән-даджгин көл дотр халун гемәр өвдәд, хәләсн авальнь-герин эзн Лари өнъгрв.

— Эх, Лари, Лари!—гидж келчкәд Корниенко Гриша асхрулад уульв. Тер даругъан шин йос харсхар, Улана цергт Гриша мордв. Ардан гашута үрән Яшклд даалгъад гарв. Тер кевәр хойр өрк өсхин орчд буйсхин кемд ирв. Му йорта хүвб? Хойр өркин эзн хальмг орс хойр, ах-дү амрг болсн залус өдрин хугърхад гилтә уга болв. Үлдсн бүлинь Яшкл толгъалв.

Кенз күүктә Яшкл кедү зовлнъ үзсн болхв? Кенд тер хамган келхв? Кен түүг медхв? Кезә цагт Яшклин седкл девтхмб? Яшклин седкл девтх кемнь бас ирв. Тер кем байрта цаг.

Бичкн цагтан кўўкд зөвәр зовлнъ өгнә. Ик болад ирхләрн кўўкд-ик зовлнъ болна. Ўмсх-зўўхнь кергтә, уух-идхнь хәәгднә. Кў кех кергтә, өрк-бўл өндәнә. Эн хамг цугъар экин седклин киләсн. Кўўнә экн-ээдж, усна экн-булг. Ўрн-садн өсәдбосхла ўзсн хамг зовлнъ мартгдна. Зовлнъ ўзәд, Яшкл эмгн джирн насн кўртлән джиргълин ардас көөлдв. Утд көөсн кўсл ашднь бўтнә. Уугън көвўнь гертә-малта залу болв, кўўкән кўўнд өгв: бас нег өрк-бўл. Ковўшгдсн Вася, эврә, көвўн Ваня хойрнъ хөрәгъәд кўрв. Советин байрта цаг экләд кедў джил болдж йовхиг Яшкл эн хойр ўрдиннь насар тоолна. Эднь Октябрлә цацу наста.

Ээдждән эдн хойр седкл салврх ўўлдвр ўзўлцхәнә. Гертән суухш: клуб орцхана, комсомолин хург болад йовцхана, футбол наадцхана, колхозин көдлмшт өдрин дуусн йовцхана.

— Гер авцхатн, кўн болцхатн — гинә Яшкл.

— Цол уга, ээдж,— болад, эднь инәлднә.

Элст шинъкән экләд бәргджәхд эдн ирлә, ода балгъсн өсәд дўнъгәв. Эдн ода эврә гертән бәәнә. Колхоз джил ирвәс улм-улм өсәд-өргджәд йовна. Эднә гер дотрк бас ясрв: дуулдг машин, радио бәәнә, көвўднь костюм ўмсәд, кеерлдәд гарна. Эн хамг сәәхн цаг дәәнә көлд харгъад цаг зуур тўрхиг ўздж кен ирлә.

— Йовтн, цергт мордтн. Эн амгъулнъта йосан харстн!— гидж келәд, гурвн ўрән Яшкл эмгн хаалгъднь ўдшләв. Көвўднь чигн, бийнь чигн уульдж бәәхш. Болв, ўрдән мордулад йовулчкад, көндәрсн гертән Яшкл невчк меекәрәд, му санад авб.

Улм цаарандан болхла, Яшклин седкл-ухан батрв. Дәәнә көләр ўрн-саднасн хагъцад, бәәсн герәсн көндрәд кесг газр кедв. Джиргъл, байрта сәәхн цаг геедрхмн болхв?

Байрта цаг геедршго! Олн джилд эргәд, хәрў Элстдән Яшкл эмгн, найта наста цагтан гертә-малта, ўртә садта хойр көвўгъән дахулад ирв. Эдниг дахлддж олн зеенрнь, ачнрнь джичнрнь бас ирцхәв.

Кў кесн, алтн ууртан көкўлсн ээджән Яшкл эмгиг Корниенко Василий Григорьевич Дивн станц деер машигъәр ирдж тосдж авб.

— Вася—гидж келәд теврәд ўмсәд, Яшкл эмгн, «байрлсн керә — бәәгнә» гидгәр — бирклўләд уульв. Корниенко Василий Григорьевич Элст балгъсна Ленинә нертә колхозд ах хөөч. Сәәнәр көдлсндән ачлгдсн хойр алтн медәлтә.

Эднә байриг ўгәр цәәлгъәд кергтә биш. Яшкл эмгиг Васяхн әлд залхан медхш, эднәхн цугъар хоорндан буралдна.

— Мана ээдж эврә газртан ирәд, көл-гарнь чанъгърад, көөдж кўцгдшго болв. Бўкл хойр дуунад бәәх Адян тал Яшкл гўўгъәд йовдж одна. Село орад Васин тал бас одна,— гигәд бернь, Ванин гергн Галя, тачкнад инәнә.

Ик кӧвӳн Ларин Муутлин герт нег сӓн ӧдр эдн элг-садарн хурад, байр кецхӓв. Цугъар герт эс багтцхав,—элвг тӓвн кӳн: эдн цугъар Яшкл эмгнӓ ӳрд-садд, ачнр-джичнр, берӓднь, зеенрнь. Сӓн тавта болсн, найта эмгн, тегӓд иигдж дуулв:

Савгър-савгър моднь —
Сала бичрин кӳчн.
Сарул джиргълтӓ болдгнь
Советин йосна кӳчн.
Ӧндр-ӧндр моднь
Ӳндсн-бичрин кӳчн.
Ӧнр-ӧргн болдгнь —
Ӳрглдж олна кӳчн...

— Дӓн уга тӧвкнӳн болтха. Делкӓ ниидӓр амулнъ бӓӓтхӓгидж Яшкл эмгн йӧрӓл тӓвб.

Элст, 1957.

ЭГЛ УЛС

Номгън Тенъ догдлад бӓӓв. Ӧмн энъ, ар энъ хойринь megaundж авад эвцлдшго хойр манъгъс нӳр болв. Цаг зуур тӧмр кӳчӓр элвгдӓн цагин хар манъгъс болх дӓӓсн, юмнд данъдад уга баатр улан манъгъс болдг советин цергиг Тенъ деегӓр шахад гаргъх сам болв.

Олн манъгъс заагас онцрдж тасрад, цухрад гарсн тӧрксн цергиннь сӳл харад, танк хамхлдг буугъан авсн нег баатр энъкр Тенъгин ар амнд тулад халдв. Тӳрӳн танкинь хадж хамхлад тӳӳмр кегъӓд шатав, хойрдгчнь бас бал-цог болв. Дӓврӓд ирсн немшин танкин колонн дӓӓвлӓд бӓӓв, тӳрӳн хойр танкан геечкӓд, сӳрдӓд хорцхав.

— Хальмг кӳн хооран цухрдмн биш!—гидж тер баатр хӓӓкрв. Кӳчтӓ дунь тег дундан дӳӳрӓд одв. Ӧшӓтнӓ газрар йовдг тӧмр чидлнь эн баатриг диилдж чадшго болад, туслнъ тӳӳг харвхд тенъгрӓр йовдг самолетс илгӓв. Деерӓс хур-мӧндрӓр асхрн хагърдг сумн баатрин хойр кӧлинь тас цокад таслдж, буугъинь эвдв.

Ӓмдӓр хортнд кел бӓргдшго ӓмн андгъаран кӳцӓгъӓд, Бумбин орна баатр, улан галзн ӧвдгӓрн мӧлкдж ирӓд, ӧвк болсн буурл Тенъгин ӧврт орв. Номгън Тенъ цусн дольгагъар урсад, шуукрдж зӧвӳрлв.

Эн хамг тууль болдж медгднӓ. Тер баатр Джанъгърин арвн хойр боднъгин негн болна. Зӳгӓр, эн тууль биш, тер кӧвӳн-баатр биш. Йирин нег эврӓ нер-уста сержант—эгл дӓӓч. Тедн ӳӳрӓрн эгл улс то-уга олн билӓ!

ЭЦГ КӦВҮН ХОЙР

Хальмг танъгъчин өргн агъуд Тенъгäс эклäд Иджл күртл, Ääдрхн тал, Кöк Тенъгс кöвäлäд, Элст күртл то уга олн толгъа, кецс, сала-сартгуд. Теднег Санчр темдгтä сääнäр меднä, дääнä хаалгънь тер дам-ööдмäр дäврäд гарла. Теднäр дамджад, кесг дääлддж дäврлä, тедниг ташрлдж дääснäс зулла.

Теегин нег кöвäд, тиигхд, буурл Тенъгин ööр хальмг күмни хääртä үрн алдршгсн нертä баатр Деликов Эрднь үкл уга мöнък нер авч зöрргäрн туурлла.

— Хальмг күн хооран цухрдмн биш!—гидж үкхиннь öмн келсн, үкл уга мöнък, ода герäсн болсн үгнь Санчрин öрч — зүркнд хадгдв. Тер зöрмг дуудврнь, түүнä халун зүркнь, хойр кöл уга үлдсн, цусндан ööмсн аврлтго зöрмг цогцнь äмдрäд öмннь боссн болдж үзгдв.

Ääдрхн деер, Агъшин бäрлдäнд шавтсн, түүнд нернь туурсн Санчр госпитальд кевтлä. Зöрмг баатрар Деликов Эрднь äмнäсн хагъцсн цагас авн дала удан болад уга, болв туурсн бахмджнь мöнъкинд нерн болхмн. Эндр öдр Санчрин седклд негл түрүн öдрлäгъäн äдл ивтркäгъäр орв. Эдн хоюрн элдв энъкр болцхадмн. Эрднь Санчр хойр хамдан öслä, хамдан нег школд сургъуль сурла.

— Эрдны!—гидж эклäд ганцхн үг келв, цааранднь үг келдж эс чадв. Уульв... Тегäд Санчрин ухандöшрлгъни андгъар эврäн тöрв. Наадк йовдлнь заядар гилтä үүдв.

— Андгъар, үгдäн күрхв... үкнäв!—болдж зовлнъта ут цагин эн агчмд уха тунъгъадж хойрдгч үгäн келв. Эн догшн агчмин зуур Санчрин толгъан үсн буурлтад одв.

— Тасго, эвго күн уурлдмн биш!—гидж келсн үг ардан сонъсад, доран Санчр эргв. Öмнäснь, бääсн бийнь цагъан, нүднднäн пенснэ зүүсн эвтäкн öвгн аашсиг үзв. Толгъа, öргн, чирä күртлäн тошилгъдж хусгдсн, часн цагъан хувцнасн йиилгърхш. Түүнä сääхн öнъгтä ценъкр хойр нүднь юнла чигн ниилхш. Джööлн, кенд чигн санань зовсн бääдлтä хäлäцäрн онцрна.

— Дäрк мини, хäämнь!—гидж келäд, эврä үсндäн хойр гардад доктр орв. Санчр үкс үсäн дунд хургъндан ораджавад татад таслв. Нүднднäн авч ирäд ширтäд хäлäв. Тер үсн бийиннь биш, күүнä-буурл үсн. Нег болхла, минь эн шавта улсин эцг болсн öлзäтä öвгнä.

— Эн үсн мини биш, тана үсн. Автн үүгäн, герäслтн намаг тäвтн. Буй эдлтн!

— Юон? Хамаран?! Ягъад? Энтн, адрлгън! Уга, уга...

— Буй эдлтн, эрсм эн болтха! Бичä бурушатн, тäвтн, äмндм ортн!

— Шав эдгäд угалм, наадк негнь нам бүрлдäд чигн уга. Болшго, сääхн иньг, чадщ угав, хäämнь. Эс сурснчнь деер болх.

— Кӳндтä эмч! Мини шавин тускиг мартий. Цандг болсн цусн дотран, хойр кӧл уга бийнь ӧвдгäрн ишкäд, äмäн гартл Деликов Эрднь цергäн хайсн уга билä. Тӳӳнä ӧшä авхиг нанд зӧвшäлтн. Танас би эрджäнäв, таниг тер бас сурдж бääнä. Тӳӳнä нернäс, эврä бийиннь седклäс тӧрскн ӧргн теегäн тер газадин алмсмудас, мääртсн олн нохасас цеврлнäв гидж андгъаран, амн ӳгäн ӧгч бääнäв!—гичкäд Санчр доктрин ӧмн ӧвдглдж киисв.

— Кемр, хääмнь, мини эврäнм гарлцсн ӳрн болхла, ӳӳлинь бийдäн даагъад, зӧвшäрäн ӧгх билäв. Мини кӧвӳнд, учр уга...

— Тана кӧвӳн бас талин нег эмчин ӧмн эн кевäр эрдж сурдж бääдг болх. Тӳӳг би ӳлӳ сääнäр меднäв. Буй эдлтн, танас эргчм! Хальмг дääч ээджин таалмджд, эс гихлä эврä бийиннь ӧрк—бӳлдäн хоцрдг йовдл уга юмн. Тӳӳнä тäндг, меддгнь кеер кец дерлäд, тӧрскнä ӧшатнлä сӳӳр бäрлддж йовад баатрин ӳклäр äмнäсн хагъцдмн. Тоомсрта эцг, тана кӧвӳнтн намаг фронт орултха гидж танас сурдж бääнä!

— Би эврäн, бӳрлдäд уга шавта бääтлм, Сталинград харсхд йовулгдад сар болв,— гидж эклн тотхад келв.— Негл бичкндк цагларн äдлäр, гарч нааднав гиджäх метäр нанас сурв: «Папа, зӧвшäр, чи сäнлмч, чамд би энъкрв, чи бас нанд дуртач» болад эрäд сурла, тегäд ода ӳрнäсн хагъцвв. Зӧрмг баатрар äмнäсн хагъцв, ӳксн бийнь герой нер зӳӳв. Витям!!!—гидж кӳӳнä седкл кӧндрм кӳнъкнсн домбрин айстагъар келчкäд, доктор Санчриг таг теврäд оркв. Эн хойран бääдлäр, ямр шӳлгч ягъдж сääхн дуулхмн болхв?! Тер дун тенъкäн уга бахмдж болхмн!.. Эдн хоорндан ӳг-дун угагъар ӳлӳ тодрха седклäн медлцв. Киигъäн авхларн, äрä кӧндäсн гарин атхлтар, нӳднä хäлäцäрн нег-негäн тäнцхäв. Тер хамгиг нääрӳлдж тäнлдӳлдг аргъ нанд мел уга.

— Витя, сääхäн иньг! Шинäс äмдрäд ирвч, хойрдад эцгäсн зӧвшäл сурнч, яяхар, ю кехäр? Ӳкхäрий?! Уга, болшго! Онъгдан эцгиг ӳрн уга ӳлдäдж чадшгов! Мини кӧвӳнд учр уга, тӧрскн ääмшгтä bääсн цагт,— гидж аюрхнар, утар татад, нӧӧртäн келджäх метäр ӧвгн келв.

— Нанд эцг уга. Та мини эцгт! Äмäн харсад гархларн, ӧшäтнлäрн дакн-дакн бäрлдхäр йовлав. Танас эрсм болг,— гидж Санчр зӳткв.

— Лейтенант Очиров!—гидж генткн доктр хату, батрсн дуугъар келв. Седклин зӧвӳрäн мартв. Данъ нег мӧслсн ääтä болв.

— Цугинь би меднäв, шавта улс зӧӧдг кермäс кӳмн ӧврмäрäмд гарвт. Тер кермиг, кишгос, Сталинградин ӧӧр шатадж чивäв. Тер йовдл кӳмнд сонъсгдад уга... Аюл!.. Онъгдан ивтрхä ӳг олдж эс чадв.— Адусд чигн тиим аврлт уга йовдл гаргъад уга юмн!—гидж уг сӳӳлднь келäд арагъан зуув.

— Эргчм болтха, тäвтн намаг!

— Полковник Кирчман чамаг хäлäнä,— гидж, сурсн ӱгинь тӧртäн эс авсн бääдлтäгъäр доктр цааранднь келв.— Шавта улс зӧӧдг керм чивснä хӧӧн Аäдрхн кӱртл кӱнд шавта йовгъäр гилтä ирлäч. Эн хамгиг нанд гвардейск танкин зургъадгч бригадин командир полковник Кирчман сонъсхв. Тер бийнь тер бас кӱнд зовлнъгта бäänä. Ӧцклдӱр ӧдр тӱӱнä энъкр ӱрн Эв кӱӱкнь äмнäсн хагъцсна туск сонъсхвр ирлä. Ягъсн ухата сääхн кӱӱкн билä, мана Витялä хамдан сурч йовла!—гидж газагъан номгън дуугъäр келв, дотран эвклдäд бääв.

— Эрднин тӧлä, Витя, Эва хойран тӧлä! Эрсм эн болтха, ӧшäгъäн авнав!— гидж уг сӱӱлднь Санчр келв. Зӱн гарарн Санчриг доктр теврäд, бийинь толгъатагъинь хäрӱ кецäлдӱлäд, барун гарарн, сохр кӱн метäр, чирä, манъна, халх, нӱдинь илв. Илсн хургъднь тус-тусдан кӧндрлдв.

— Кӱӱнä ӱнн седклäрн сурдж бääх эрлгъиг орс кӱӱнä седкл тевчлго бääдж чадхй? Уга, тесдж чадшгов, буру гишгов... Кӧвӱм, сääхäн иньгм, менд амулнъ йов, керг-тӧрäн кӱцä!—болад Санчриг теврäд ӱмсв.

— Ханджанав, эцгм!— гидж хальмгин ӱрн Санчр äämдж келв.

ОНЦ ДААЛГЪВР

Столин ӧӧр дäänä хувцта ӧндр хар кӱн сууна. Толгъаднь зӧӧвäр буурл ордж. Ахрар тевкрлсн, йорш кедж хääчлсн ӱснь босн зогсна. Тӱӱнä буурлнь сäänäр йилгърдж медгхш. Манънан тал дунднь кӧмсг хоорндагъар зула кӱртл одсн киизнъ татасн шавнь газагъас ордж ирсн кӱн болгънд тодрха ӱзгднä. Манънань хурнäсäр шинджлхлä, эн кӱн икäр уха тунъгъадж сууна.

Танкин бригадарн «Сääнцг» дäälдж авх даалгъвр ääрмин штаб Кирчман полковникд заква. Тер даалгъвр кӱцäлгън ӧшäтн бääх газрт бӱкл зун тäвн километр ивтлдж танкин цергäр дäврлгън болдж гарна. Аäдрхнä хаалгъар тӱрӱлäд «Хулхт» гидг станц харгъна, дарунь «Сääнцг», дакад цааранднь Элст тал «Утт». Ӧшäтнä дӧм уга гисн газрнь ганцхн «Сääнцг», ардан «Уттар» тулг кесн, ӧмнäн «Хулхтин» кӱчтä цергäр омг авсн дäврдж йовна. Эн хамгиг меддж авад, штаб тиим даалгъвр полковникд харадан закдж bääхш. Ӧшäтн Аäдрхиг авхар белдджäнä, тӱӱнä кӱчн-чидлинь салвлх керг-тä. Урднь полковник иим даалгъвр кесг саадж авч, кӱцäдж йовла. Эн даалгъвр ончта нäрн болна, болв тӱӱг эрк биш кӱцäх йоста, дакад болзгтнь кӱцäх кергтä. Кемр йовгъäр, гетӱл кедж илгäсн разведк болв чигн делгӱ бääсн фронт ивтлдж гархд ик кӱнд юмн. Тиигхлä эн танксар дäврлгъ келгън, хаалгъдан харгъсн ӱӱрмг цергиг дäврӱлдäд балвлх, бӱкл

кӱчтӓ церглӓнь чирӓцдж дӓӓлдлго, эргӓд гарх болна. Дакад нег ик зовлнъгнь хальмг теегӓр газр меддг нег чигн кӱн эн бригадт уга: газрч, бӓӓрн газрин кӱн кергтӓ. Тӱӱг, тиим кӱӱг, кенӓр дамджулдж хамагъас олдж авхмб... Минь иим ууть-рмджта цагла, цергӓ ишкдлӓр алхмнад Санчр ордж ирв, дӓӓнӓ йосар медӱлв:

— Лейтенант Очиров тана медлд ирв!

— Сӓн, суутн... Уг сӱӱлднь ӧвгиг ӱгдӓн орулад авад орквт?

— Тиим, ӱр полковник. Ӧвгн зӧвт багтв.

— Сӓн, сӓн. Ӧлзӓтӓ ӧвгн кӧӧрк.

— Ӧлзӓтӓ, ӧлзӓтӓ!— гидж ӱг дахлцулдж Санчр келсн ӱгинь давтдж, зӧвтнь багтв.

— «Сӓӓнцг гидг газр меддг, тӱн тал оддг чик хаалгъ меддг кӱн кергтӓ болджана.

— Тиим кӱн олдхмн, ӱр полковник, тер кӱнь бив. Зӱгӓр тас-го биш. Хаалгъ эрглгътӓ болхмн. Тер юнъгад гихлӓ, «Хулхт» деер ӧшӓтнӓ церг бӓӓнӓ.

— Тер тоотинь меднӓвдн. Маниг туслнъ «Хулхтиг» сулдхтха гидж илгӓджӓнӓ, тӧгӓлдж давад, «Сӓӓнцг» деер батрдж авад, хӓрӱ эргдж дӓӓллдх зӧвтӓвдн. Тӱӱнӓ арднь гол кӱчӓн мана дӓврдж йовх ӓӓрмин тӱрӱнд ирсн церглӓ негдӱлх зӧвтӓвдн. Тегӓд дӓӓсиг ардаснь туугъад, ӧмнӓснь дӓврӓд, хойр ӱзгӓснь шахдж хавчад, негл ганьрсн анъгуд метӓр сӱрдӓхмн, тедн тол-гъагъан геегъӓд мана тӓвсн ямр чигн урх—хавхд эврӓн ирдж тордгар кехмн. Тер хамг медгднӱ, ӱр лейтенант?

— Тодрха медгднӓ, ӱр полковник!

— Кемр тодрха болхла, эврӓ ухагъан медӱл, эн мана тан-кин дӓврлгънӓ зура лавлдж кей—гидж полковник келв.

— Зӧвшӓртн!— болад ормасн ӧсрдж босад, полковникин ӧмн делгӓтӓ бӓӓсн карт тал одв. Тер картиг эдн хойр сӓӓнӓр медх учрта: полковник энӱг дӓӓнӓ гӱн эрдмӓрн медхмн, лейте-нант газр—ус таньдгарн. Санчр тер хамгиг сонъгсад—сурад тодлад авчкв. Эдн хоюрн зӧвӓр сууцхав. Теегӓр бӓӓх толгъа—кецсиг, сала—сартгудиг тодрха кевӓр темдглдж авцхав.. Дӓв-рлгъни зура чикӓр кегдв. Эн танкин колона ӧмн йовдж, хаал-гъчнь болдж лейтенант Очиров чадхмн. Керг—тӧр цуг дуусгдв. Санчр босад, барун гаран цохдан наагъад келв:

— Йовх зӧв ӧгтн!

— Йовтн, сулдвт ӱр лейтенант. Эн лейтенантин цев—цев ишкдлнь ӱӱднд кӱрӓд уга бӓӓтл, телефон джинънснь сонъсгдв.

— Тана бригад танкар дӓврлгъ келгънӓ туск цӓӓлгъвр сонъсхтн!— гидж ӓӓрмин командующий телефогъар келв.

— Цуг белн, ӱр генерал!— гидж полковник ценъндж сонъ-схв.— Кезӓ эн тӧр эклхиг закнат?

— Лавта цуг белнӣ?

— Лавта белн, ӱр генерал!

— Тенд ягъдж кӱрх ухатавт?

— Қолона ӧмн лейтенант Очиров йовхмн. Хальмг кӱн, эн газриг сääнäр меднä.

— Сäн. Штаб тал иртн, кезä эклхäн кӱӱнддж шиидий. Хама харгъхан ӱгцдж диглй.

— Сонъсджанав!— гичкн, полковник ӱкс адгъад гарв.

ТЕГ ДОТРАГЪАР

Ӧргн дӱмбр теегиг ӧшäтн цусн дугъугъар бӱслäд оркв. Тер дугъу Агъш хäлäдж нег кӧлäн сунъгъв, наадк кӧлäн Ääдрхн тал джиив. Эврä бийнь тоолвртагъан Элст балгъс дерлв. Фашистнр Хальмг ӧргн тег дотр дурндан болад, кӱчн—чидлäн шивä кедж батлв: газр—агъунь дала, хот—хоолнь чилшго элвг. Ӧнр булг болсн элвг теегт кӱртлäн, ӧ—шугъу модар дамджад, теднлä тас уга гиичнр болсн партизанрас тенд—эндäсн базгъулад, эдн хаалгъдан уутьрмджта йовла. Эн теегт тер партизанр бääдг хоргъ уга, тедниг гархлань дурта цагтан олдж авад, дурта цагтан алад буйсадж болхмн. «Зер гут! Рих тых!» (Йир сäн. Чик!) болад тедн кӧӧрлдäд бääцхäв, цусн—нӱд татцхав, тӱӱгäрн байр—бах кецхäв. Қесг минъгън цецглдж йовх багъчудиг, найн нääмн кӱклтä кӱӱкдиг, нääхлсн сääхн кӧвӱдиг энлäцхäв. Қоммунистнрäс бӱрдäсн Баруна отрядиг Агъшин ӧӧр бäрдж авад алцхав.

Олнас теднлä ӧшäрдж гарсн партизан йовсн Улана Адж, Мархадга Қаши хойраг кӱӱнä зӱркн ишкрмäр зовадж алцхав: äмдäр нӱдинь сохлцхав, чикинь керчцхäв. Олна энъкр ӱрдӱд Косин Володя, Хахлина Тамара хойр, Бадмин Мандж, Хӧӧчин Павел эдн зӧрмг кевäр дäälддж йовад äмäн ӧгцхäв. Ганцхн гарта Адучин Бадм ӱкхиннь ӧмн ӧргнд ганцхн барун гаран ӧргдж авад, фашистнр сӱрдх цааджинь умшдж ӧгв: «Хальмг теегäс, кӱн чонмуд, äмд гарцхахн угат. Таанрт мана олн, коммуна парть хойр, эрситн гарттн бäрӱлх!!!

Энъкр тӧрскн тег олн äмтн хойрт эдн кедӱ аюл ӱзӱлсн болхв?.. Тег мини, теегм, сääхн иньгм! Ӧргн дала болсн тег, эн тег дотр, ӧзднъгӱд, эрсäн эдлхт, ӱклäн олхт!.. Иим—иим олн ухан Очра Санчрт ут хаалгъднь тоолгдад йовна.

Танкин колонн урдк кевäрн ӧмäрäн йовад йовна. Нӱр машин деер Очра Санчр, комбриг Қирчман полковниклä таслт уга радиогъар хоорндан кӱӱндäд йовцхав.

— Ямр йовдл ӱзгдв чигн буугъин ду бичä гаргътн. Хахмн биш!— гидж полковник закв.

«Хулхтд» бääх ӧшäтнä цергиг эдн эргäд ууджмар гарад, давхар йовна. Ӧрӱн ӧрлä эн алднд ирдж дäälдäн болхмн. Тӱӱг ӧшäтн эс харлг... Бат нӧӧрäр унтцхатн, шулмс. Гвардейск танкин бригад таанриг эргдж гарад, зулдг хаалгъитн бӧглäд, гидж-

гästн «гиич» болдж ирх, унъгттн тӱ̈умр öгх, эрсн хамгитн гарттн бäрӱ̈лх, таанрт «капут» каарлт болх. Ода деерäн унтцхатн, зӱ̈уд зӱ̈удлтн. Сäн зӱ̈уд ӱ̈зцхäтн, зӱ̈уднäн тöмр кирс мактал авсн болцхатн, тӱ̈уг дäälдäнд олдж чадцхадг уга болхла...

Кесг тиим—тиим йовдлмуд полковник ухалдж йовна, цугъар ухалцхах цаг ирв. Танкин бийнь йовдж йовад агдгълзна, дакад цугъар нег дӱ̈угäд-ӱ̈угäд гарцхана, келхд äмд кӱ̈унлä äдлäр уха тунъгъацхасн болдж медгднä: нег газрт ду тасрад дääсиг гетхв, нег газрт öргн теегтäн дурндан ӱ̈угäд гал келäн бадрагъад öшäтнлä öрцхв гисн болна.

Сö нӱд чичм харнъгъу. Харнъгъу со тöрскн тег хойрм. Кедӱ̈ сääхн хальмг кӱ̈укд энъкр иньгäн хääдж, та хойр келн уга герчнрин нӱ̈урт башрдцхасн болх? Ягъла, хамаран одла тедн, таанрин цолд хööчин нӱднäс хоргъддж, ээдж—аавин шоодврас эмäдж йовсн дурта иньгӱд ода äлд йовцхана. Дун-би гархш, байрта инäдн сонъсгдхш, кӱмн улс кевтäн ӱ̈згдхш. Öргн теегиг эзлсн ик саната öзднъгӱд дурндан бääцхäнä. Ӱ̈згдл уга одцхатн, эрлгин элчнр!.. Тиигдж лейтенант полковник хойр ухалдж йовцхана, тиигдж олн цергчнр ухална, газр—усна бийнь, теднлä хамдан тиим уха ухална.

Сталинградин бöк харслт диилх учрта, тер öшäтнä цусн дугъу Тенъ деегäр шивгдхмн, тиикин эркд Ääдрхнäс авн эклхмн. Тӱ̈унä эклцин темднгнь эн танкар кеджäх дäврлтин хаалгъ—ӱ̈унäс авн генштабин закврар мана äärмин делгӱ̈ дäврлгънä хаалгъ эклгддж бäänä.

Ääдрхнд ӱ̈лдсн генерал бас уха тунъгъагад сууна, унтх амрхан мартв, бооцсн цаг болгъндан эврä ӱ̈гцсн бӱ̈тӱ̈ нуучин кӱ̈ундврäр танкин колонла телефогъарн кӱ̈ундäд бäänä, эн дäврлгъни хаалгъар ик тöр кеджäнä.

— «Сääнцг» кӱ̈ртл холий?— гидж тӱ̈рӱ̈нк танкас полковник сурна.

— Арв шаху километр ӱ̈лдв дӱнънхд, хол биш гисн хäрӱ̈ öгнä.

— Дӱнъгнлт угагъар, ӱ̈нäртäн?

— Ääдрхнä ик хаалгъд кӱ̈рäд авчкад, тегäд ӱ̈нн чикäр келхäс биш, ода дӱнънх-бодхас онъгдан аргъ уга. Хол биш.

— Сäн, сäн. Зуг ямр газрт хаалгъ керчдж орхмб?

— «Хулхт», «Сääнцг» хоорндагъур керчгдхмн, Сääнцгäс йисн километр болх.

— Сäн. Хаалгъд кӱ̈рäд эрк биш медӱ̈лтн. Эдӱ̈—тедӱ̈ цаг öнъгрнä, колон йовна, хаалгъд ирäд, километрин тонь бичäтä бääхнь ӱ̈згднä. Хаалгъин йовдл чик зурсн зурагъарн кегддж— «Сääнцг» кӱ̈ртл нääмн километр ӱ̈лддж.

— Газртан кӱ̈рвв дн, кӱ̈цлиннь ööр ирвв дн, нääмн ӱ̈лдв— гидж полковникд сонъсхв.

— Тöр—йовдлан эклхмн! Даалгъвран кӱ̈цäтн!

— Сонъсджанав, эклнäв — гидж полковник хäрӱ̈ öгв.

— Зер—зевäн белдтн! Тӱрӱн йовсн, Очиров барун захд гарч толгъалгч экипаж болдж давад «Сääнцг», «Утг» хойран хоорнд кӱрхмн. Бӱслäд дäврхмн гидж полковник заκв. Харнъгъу сööгъäр гал падрад кӱчтä бäрлдäн эклв. Öшäтн сӱрдв. Öрӱндиь зуг ямр ӱӱлдвр кегдснь кӱтцдäн медгдв, сööгъäр кесн дääллдäн манд туста сäн ӱӱлдвр болдж. Öшäтнä фронтд ääмшгтä хагърха гарв, öмн нӱӱрт йовсн цергнь ардк тулгасн хагъцв, делгӱдäн öшäтн ӱӱмдж сӱрдв. Öштнä танкс ääмäд дääллддж чадцхасн уга, дääлдхäр седдж теднäс гарсн гурвн танк гарад зулв. Теднииг эврä хаалгъдан кӱрч йовсинь Очра Санчр ӱзäд хав. Эдн хäрӱцдж дääлдсн уга, эргäд бӱслäтä гидж санад, «Утт» хäлäгъäд зулцхав. Эднä сӱрддж ääлгън давад, öмнäн ракет хайад герл кечкäд, эврä церг талан танкт йовх цуг зер—зевäрн зöрӱлäд сумар асхад хагъад йовцхав. Тер хамгиг Санчр сонъсдж медӱлв.

— Эдниг кööдж кӱцäд цугъарагъинь хамхлдж хайнав. Зöв огтн — гидж сурв.

— Болшго! Зöв öгх бäÿтхä, тиим йовдл гаргъхмн биш,— гидж закрджанав. Чама угагъар теднчнь эврä цергäн сӱрдäдж, чини кех кöдлмш кедж йовцхана... Сäн, сäн цагнь болхла кööшг äмтс кӱӱнд нöкд болдгнь бас ӱзгдхмнджн... Закврдн дуусад полковник кӱрджнънäд инäснь Санчрт рациар тодрха сонъсгдв.

Элст, 1957 дж.

Балакан Алексей

ТЕМИРОВ ЛИДЖ — МАНА ЦАГИН БААТР

«ӰКЛИН АРЛ»

Темиров Лидж — арвн джилин туршарт, цергä хаалгъан эклäд, салдсас авн полкин штабин начальникин дарук болдж Краснодар, Сталинград, Житомир, Сарпуль балгъсдар äärмд церглв. 1939 джил, намрар Темиров Лиджиг Новочеркасск балгъснд дäänä ах сургъульд илгäв. Нег сар шаху дäänä сургъуль дасхлань, финск дäн эклв.

Сургъульд бääсн офицермӱдиг фронт тал йовулв. Ленинградск 13-ч округин церг дäälддж, йовх äärмд ирхлä, тер ӧдрин бийднь лыжäр йовдг армейск разведкин батальонд Лиджäр командир тäвб.

Эн дäн эклхин ӧмн хальмгин теегäр, Кубанäр мӧртä цергин командир йовсн Лиджд, генткн ӱвлäр кӧлдäн лыж зӱӱнä гисн ик кӱнд йовдл болв. Батальона разведкин дääчнр Уралас, Сибирäс, Хальмгас, Ленинградас ирцхäсн 44 коммунистнрäс болн комсомольцнрäс бӱрдв. Эн зӧргтä чиирг улст, командир медрлäн ӱзӱлдж кӧтлхд, Лиджд лыжин медрл тату болв.

Гурвн ӧдрин туршарт ӧрӱн, асхн уга Сибирäс ирсн лейтенант ӱр Пахомов, Темиров Лиджд лыж деер ягъдж чик зогсдж, ӧӧдмäс ӧӧдлх, уругъас гӱӱх олн зӱсн — зӱӱл эрдм дасхв.

Аш сӱӱлднь, 1939 джилин ноябрь сарин дундурар, эн батальона разведк Погран-Кондаш гидг балгъснас дäänä хаалгъан эклв. Ладожск нуурин кӧвäгъäр дӧрвн сарин туршарт дäрутан, гал-тӱӱмрин залюр, цергчнр эврäннь энъкр Тӧрскнä закврнг кӱцäхäр, ӱкллä нӱдäрн зӧрлцдж ноолддж йовцхав.

1940 джил, март сарин нääмн... Дääчнр эн ӧдрт ӧмнäснь белддж, ончта кевäр хортиг цокдж диилхäр кӱӱндцхäлä. Сальма гидг балгъснас хол биш, финск штурмовой батальон зогсджала. Фин äмтн бичкнäсн авн ар ӱзгин цаста газрт ӧсн учрар — лыжд гавшун, бäärн газран сäн медсндäн, дäälдхд чигн, булхтд чигн тедн эвтä.

Өрүн гегәснәс авн минометин сумн даралддж хагърв. Сумдас төмрин тасрха ниснә, джөөлн модна бичрмүд деер хурсн цасн цәс цацгдад унна. Энд-тенд хагърджах минс улм гииньдж күрджнънв. Темиров Лидж халхлгч цагъан халат үмсчксн, көлдк лыжнь, арнзл болдж медгдв.

— Уралан!..— гидж хәәкрсн Темировин команд сонъсад батальона разведк дәврв. Тенъгр газр хойр негдсн болад, зун джилин туршарт манъхаргъад, зогсджасн модд күрджинъндж күрәд, бомбин шүрүн хагъргъгдсн әәд, цаасн агарт цагцдад хольгдад одв.

Өрүн эклсн дәәллдән бүрүл күртл зогсен уга. Темировин батальона разведк цөөрәд ирв. Аш сүүлднь әмин нүүрт йовсн Темировин хаджуднь ирдж мин хагърв. Барун көл, барун эәм хойран утхар ирсн мет чис гисиг командир әрә медн, агчмин зуур ухагъан алдв. Миинәс тасрсн төмр толгъалань бас харгъсн бәәдж.

Эн ик дән болсн Максу-Яров гидг арлиг дәәчнр «Үклин арл» гидж нерәдсмн.

Темиров кесг хонгт ухан-сегән уга кевтәд, серл орхла, финск дән 1940 джилин март сарин 12-т көтрсиг медв. Темиров Ростовин госпитальд кесгтән кевтв.

Госпиталәс гарад нег сар амрчкад, Хальмг танъгъчиннь хотл балгъсн Элстүр ирв. Ирсн өдрәсн авн Темиров Элстин, Приютинск, Троицкин военкоматсар церглв.

ДӘӘНӘ КҮНД ХААЛГЪАР

1941 джил. Дән. Немшин фашистнр галзу чонмуд мет өмнән харгъсан шатадж, хамхлдж, күмн-әмтнд үкл делгрүлдж, мана Төрскнә газриг бузрддж, хуухлдж йовб.

Бичкнәсн авн советин йосна нилчәр өссн, энъкр орн—нутгтан үнн седкл-дур өгсн Темиров, хальмг үрдүдлә хамдан сән дурар түрүн болдж Климент Ефремович Ворошиловас зөвшәл авад дәәнд одв.

1941 джил октябрь сарин эклцәр, дәәнд полкин командирин дарук болв, дән гүн хаалгъдан орв.

Мана цергчнр дав зуур, төрскн газран өшәтнә гарт үлдәгъәд, хооран цухрдж чидлән хамцдж авхар йовла. Темиров чигн теднлә әдл, аргъта болхла нег сөм газр болвчн хортнд өгш уган кергт, шүдәрн фашистнриг хаздж, зүркәрн зүткдж, цусан асхад, әмән әрвллго йовб.

Раздорская гидг станиц. Зөргтә, ачта кесг үрдүдән геечкәд, мана церг эн станицд ирдж тулдж халдад сөрглдв.

Деерәс асхрджах сумн хур-мөндр мет. Эн саамла дәәчнр дунд, командир алгддж одв — гидж тас-уга гашун зәнъг тарв.

— Сонъгстн, мини командиг, уралан!—гидж Лидж цергчнрт хәәкрәд, бүстән бәәсн гранатиг зүн гартан авад, барун бөөрдк

кобурасн пистулән татдж авад босснд, цуцрсн бәәдл гарсн дәәчнр чанъгърдж ишкәд ура! хәәкрәд орцхав.

Генткн нег товин сумн тедүхнд megдж хагърад, Лиджиг алс авхулад унъгъав. Зөвәр болад сергхлә, тергн деер ачата йовна.

— Юн болв? Манахс ягъв?— гидж мөрч Телеевәс сурхла, цааткнь гашутагъар келв:

— Раздорскиг немшнр эзлчкв, бидн хәрү гарч йовнавдн...

— Зогстн!— гидж хәәкрәд, Темиров тергн деер өндәхәр седлгънлән, зүн хатхсн мет өвдлгън ясн-үсәрнь гүүгъәд, эн аргъ уган эркд хәрү кевтв.

Дәәчнр командирин зака сонъсад, Манцын көвәд зеллдж кевтәд, немшнрлә хәрү зөрлцә кев. Темиров күнд шавта бәәдж заквр өгәд, эн өдрт, дөрв саамлдж, Тихорецкин өөр, Кропоткин деер немшнрлә ноолдв.

Аш сүүлднь эн церг, өрәлән геесн, Майкопар дәврдж ирв. Энд бәәгъәд Темиров эвдрәд салврсн әнъгсәс шин полк бүрдәтхә гисн заквр генерал-лейтенант Малиновскас авб.

Майкоп, Туапсе хойран хоорнд, уулта, суудлта газрмудар, эн шин полк дөрвн сарин туршарт немшнрлә ноолдв. Дәәлддҗәх газр тинъгр эс болсар, ик Әәрмлә залгълдхд күчр болсн учрар, гурвн сарин туршарт тедн өдмгин умш үзл уга, мөрдән алдж идәд, олн-түрү бәәсн бийнь, нег чигн өдр Төрскән өшәтнд доращулх уха зүүсн уга. Эн тоотд зөрмг, олмгъа, ухата, төмр мет бат, төрскнә эркн үрн Темиров Лиджин күчн орсмн.

1942 джилин августин чилгчәр Генеральн штабас дәәнә күн ирәд, эн баатр полкд гвардейск нер зүүлгъв. Удл уга эн полк Моздок тал дәврлгъ эклв.

ӨШӘТН ЗУЛЛГЪНА ХААЛГЪ

Немшин «туургсн» әәрмин гол нүүринь хамх цокад, советск церг цуг фронтар фашистнриг хәрү сөрәд, деед үзг тал хәләлгъәд көөгъәд гарв.

Галзурдж йовх өшәтн төрүц юм хармндж йовхш: саак кевәрн зууран харгъсн тоотиг алад, хамхлдж күүчәд, шатагъад йовб. Шавтсн чон үкхән медә йовсн бийнь, хәрү эргәд, шүдән хәврдж дәврдг, тер мет гитлеровцнр, эвтә газр болгънд хәрү дәврдж ноолдад, йовцхав. «Песчанные Буруны» гидг газрт ик бәрлдән болад, полкин командир Темиров зүн гартан күнд шав авб.

Шав эдгснә хөөн 1943 джилин январь сарла Буденновск деер эврән полкан күцдж ирв. Полкнь гурв дакдж сольгддж, Кушук, Ерговск, Белогрин станицмудиг даран-даранднь немшнрәс султхад, Ростовд өөрдәд ирв.

Көгшн Донецин өөр, Гниловск деер гурвн хонгин туршарт цергчнр хот-хол угагъар дәәлдсн бийнь, Ростовин станциг авад, балгъсар ордж ирцхәв.

Даанä хаалгъ ут болн аамшгтä болвчн—күцлтä. Балгъснас балгъснур, селäнäс селäнÿр, голас голур уралан ишкä йовдж, мана Советск Аäрм немшнриг эврäннь тöрскн газрасн кööдж гаргъв. Генерал-äрм Черняховскин церг 1944 джилин октябрин 23-д Восточн Пруссар ордж ирв.

Радио, газет öдр болгън байрта зäнъг авч ирäд бääв. Ашсÿÿлднь 1945 джилин майин 2-т мана церг фашистнрин ÿр-ичäн болсн Берлинÿр орв. Эн цагла Темировин полк Австрийск, Чехословацк меджä деер дääлддж йовла. Цергчнр, салдсас авн генерал кÿртл: «Дäн öрÿн, асхна чилх» гидж алдг угагъар йовцхала.

Эн саамла, майин 7-д, хальмгин зöргтä ÿрн Темировд, насналнь туршт мартгдш уга йовдл харгъв. Брно гидг балгъснд хоршсн öшäтнä ÿлдл, ÿклäн меддж, сÿÿлин сумн кÿртлäн халддж дääлдв.

Лидж Темиров эврäннь цергчнртäгъäн гер болгъниг, уульнц болгъниг халун сумна кÿчäр болн зÿркнä зöргäр гартан орулдж авад, Тöрскнä улан тугиг уралан делсгдж, байр, сулдхвр хойриг äмтнд кÿргдж йовла.

Эн саамла хортна танк хаснд баатр ÿрнä гол нургъар хагърсн сумна тасрха тусад, ясинь тас цокад, нугърснднь кÿрн алдв. Командиртäн энъкр цергчнрнь гÿÿлддж ирäд, Темировиг öргäд авцхав...

Дöрвдäд шавтсна хööн, дигтä хойр сар болад госпитальд кевтсн Лиджд серл орв.

— «Ода би ягъсмб, дäн альдв?— гидж санад Темиров кевтнä. Бийд кöл, гар бääх уганъ медгдхш. Тÿрÿн болдж уханднь ордж, зÿркинь хорсхасн тоолвр — дöрвн джилин туршарт дääнä ÿÿлдврмÿдäн бичдж йовсн тетрадснь геедрдж одсиг санв.

Эн цагла Темиров Будапештд кевтсмн. Удл уга Селет, Днепродзержинск балгъсдар дамджулад, Харьковд авч ирв. Эн балгъснд подполковник Темиров арвн джилин туршарт госпитальд эмнÿлдж кевтв.

ÿКЛЛÄ НООЛДЛГЪНИ КÿЧН

1945 джил шавтсн кевтäн, дöрвн джилин эргцд келн-амн уга бääсмн. Профессормÿд Гимонович, Поволоцкий, доцент Зеленский болн талдан чигн эмчнр öдриг öдр гилго, сööг сö гилго, киндж хäлäдг билä. Темиров кесг дакдж эн сääхн седклтä äмтсд ханлт öргхäр седдг болвчн, зÿгäр тер тоотан кÿргдж келдг келн уга, докъя öгдг гарнь äмн уга — терл чееджäрн зÿткхäс биш.

Лазарь Захарович Гимонович цугтагъаснь икäр Лиджин äмнд орлцхар зÿткснь медгддмн. Хаджуд бääсн стул деер суучкад, кÿÿкдäн энъкрлджäх эцг мет, толгъагъинь илн бäадж келдмн:

— Лидж, ээдж, эк гигäд келлч...

Нект Темирович чикнь баахнар сонъсдг болв. Эн тоот профессорин седклäрн келсн ўгмўд дживр болдж медгддмн.

Нег дакдж Лазарь Захарович öмнкäсн ўлўгъäр Темировиг ўг келўлхäр таалмджин зўсн-зўўл ўгäр генўлв.

Подполковник профессориг хäлäдж-хäлäдж, ууртан бўтхлäрн:

— Ки-ши-го!— гигäд келчкн гив.

Хаджуднь суусн профессор, амнаснь гарсн ўгинь сонъсчкн бичкн кўўкд мет ормасн öсрдж босад, Темировиг манънагъаснь ўмсв. Подполковник байрлджах профессориг ўзчкäд, дöрвн джилин туршарт тўрўн болдж муст инäв.

Иигäд подполковник Темировд, нилх кўўкдлä äдлäр öдр ирвас келн эклäд орв. Ўкллä ноолдлгъни кўчн бöк.

«Шовун ўўрäн темцдг, кўн тöрскäн темцдг»,— гидж медäтä äмтс келдг. Хальмг танъгъч бўрдсиг сонъсад, Темиров тесдж ядад, бääсн газрасн Элст тал ирв.

Зöргтä алдр йовдл ўзўлсн, ўнн халун седклтä хальмгин ўрн подполковник Темиров ода Хальмг танъгъчин хотл балгъсн Элстин больницд эмлўлдж кевтнä. Öдр болгън ўўрмўднь: офицермўд, партийн болн ўўлд церглäчнр, бичäчнр, багшнр, хööчнр болн талдан чигн äмтс оч, эн ўнтä ўрнд ирдж зольгъцхана.

Кўндтä мана ўрн Лидж чидл, джиргълäн Тöрскндäн нерäдлä.

Лидж Кононович Темиров ондин мана зерглäнд, хортна öгсн хорта шавиг диилх, мана ик эмчнр эдгäх.

Пьесміјо

Хоньна Михаил

ЗАРА, АРАТ БОЛН ЧОНИН ХАНЬЦЛГЪН

(т у у л ь)

А в т о р

Шӱрӱн намрин салькн
Шугшджах метäр геглзнä,
Шарлджн заагур öлвкн
Шинъгшдж анъ зеглзнä.
Зурмн толгъас дамджад,
Зӱн бийäс урудад,
Гӱӱлдсн гурвн садн
Галзурлдад йовна эдн:

З а р а

Чон ардан хäлäхнчн,
Чирäдчн намаг дахулхнч?

Ч о н

Эргдж хäлäхшив, зара,
Эн кӱзӱм кöрä.

А р а т

Öвр, шöвг болчкад,
Öötä ӱг келчкäд,
Цервсн болад бäänäч,
Цöкрäдж белтргиг öönäч.

З а р а

Арат сӱӱлäн öргнäч
Äмтин тӱрӱнд ӱргнäч,
Ҡöлм мини ахрлм ,
Нег нӱдм сохрлм.

Ч о н

Хойрантн хоолиг хазнав,
Халун цуситн сорнав,

Тус угагъитн ӱзӱв
Тоньлгъхдан дуртав, сорнав?..

Арат

Мä, сӱӱлим хаз...

Зара

Намаг зальг бас...

Автор

Чон аратиг шӱӱрв
Чадхш, ки хуурв.
Тӱдлго зарагъур дäврв
Тернь доран могълцрв.

Чон

Аальм мел тöгсв,
Алькитнч идшгов, ӱксв,
Хамаран ода кöгсий,
Хотин тöлä менъгсий?

Автор

Хäрӱ—öрӱ уга
Холвлдад дакад хатрлдв,
«Би» «чи» уга
Бичкн зуур эвцлдв.
Зӱ—уга гурвн,
Зӱткдгäн генткн уурв,
Ҝесг хонгтан öрвн
Ҝемджäн угагъар муурв.

Чон

Бичкä, зара, бӱдр,
Бöрвäн чанъгълдж бедр.

Зара

Акчмд намаг ӱӱрхнч,
Аргъта билäлмч, белтрг.

Чон

Ӑ таср, эрлг,
Нääмн чимгнчн мöлтрг,
Хатханчкудчнь хатхдж алх,
Хуухдм шарх болх.

Автор

Заранъ дахдж чадхш,
Зöвäр холд ӱлднä,

Чон тӳӳг медхш.
Цааджлхар мел седнä.
Газр болгъиг кедвчн,
Гесндн менъ олдхш,
Генäд, гесäд гетвчн,
Гацата, зурмдчн ӳзгдхш.

Арат

Айдджа, чон, зогс
Аргъ, учр кӳндий,
Зара шулуд, сонъс,
Зӧвшлдж ухагъан батлий

Автор

Тиигдж келäд арат
тедӳкнд чомпагъад суув,
Эн хойрин чирäд
Эсвлсäн цаарандн чилäв:

Арат

Эн кевäр йовсар
Ээлдгтä юмн большго,
Тустан гурвулн цӳврсäр
Тӧр ясрдж сольшго.
Мек—тах гаргъхмн,
Мӧлкäд менъ олхмн,
Цӳӳгä, меткäгъäн оркхмн,
Цугтан селгäдäр келхмн.

Чон

Чидл кергтä гидж
Чон—би мӧслв,
Чини мек кӳлäдж
Чимгм дӳӳрхäс, чилв.

Зара

Ухагъар аргълхм—гинäв.

Автор

Урлджасн Зара тиинив,
Утх ӳндсинь цäалгъв,
Утльлта йовдлиг хäалгъв...

Зара

Аратин ӧӧрхн мекиг
Ӓмтн цугтан меднä,
Заячин эс ӧкиг
Зӳткхäр эн седнä.

Хоцрсн кӳчӓр, чон,
Холд оч чадшго,
Амрар чамд хөн
Амарчн ирдж оршго.
Ҡелхд, ухан кергтӓ,
Ҡен ахан сонъгсхмн,
Гарх эндӳ хөргтӓ,
Геснчн шуулугъар дӳӳрхмн...

Арат

Болдж, Зара, медгдв...

Автор

Босдж арат гарв,
Хоосн чон адгъв
Худргъдад мөртнь орв.
Зара сӳл бӓрлддж
Сахньдж дахад бөкчхлзв,
Салькна өмнӓс сөрлддж
Сөг болгъниг хазлв.
Хамрин дор ташугъас
Хош нӳӳгъӓд холдна,
Гулмтин ӳмснӓ хаджугъас
Гӳзӓтӓ тосн олдна.

Арат

— О!.. хот гидг эн!
Хӓлӓлчн нааран, чон?

Чон

У!.. Би тендӓс ӳзлӓв
Ховдг чон шӳӳрв

Автор

Ховдг чон шӳӳрв
Хойр таласнь хӓкрв;

Арат

Юн гидг ӳрвч?

Зара

Югъарн чи деервч?

Чон

Гесм тасрад унджана
Гӓ улс бӓӓджлт,
Хот нанур хӓлӓджӓнӓ,
Учр меддго сӓнджлт,

Зара

Орк, саахна кӳндсӓн
Ода мартад оркдмч?

Арат

Эн сӳӳрд эндсӓн
Эндрин бийднь тооцхмч!

Чон

Бичкн зуур сонгъгснав,
Болв невчкниг амснав?

Арат

Уга, большго, чон!
Ухрм уга эн.

Автор

Арат заратагъан шургъад,
Авч алдулад бӓӓв,
Чон адгъчксндан аргъад
Чидлтӓ бийнь ӓӓв.

Арат

Гӳзӓнд ӳлдсн тосиг
Гурвлад хувахла багълмн,
Кен—негнӓнь насиг
Келдж медлцчкӓд йилгъхмн.

Автор

Аратин зӧвшӓрт багтцхав,
Ааргладхотан бӳслв,
Цугтаннь амнь анъгъалдцхав,
Цӳврлддж шӳлсднь дуслв.

Чон

Тӳрӳлдж кен келхм
Тер ик джилиг,
Тӳнӓнтн дарагъинь олхм
Тегӓд идхм, ӧлиг.

Зара

Ик ургъцтагъаснь эклхмн,
Иктлӓн бидн керлдджӓхш,
Арат йирин меклхмн,
Амн ӳг булалджахш.

Автор

Зара хӳвӓн келӓд,
Зӧвӓр уха тунъгъав,

Чонин хäлäцнь ўлäд,
Чилтлäн нўднь онгъав.

Арат

Эсвл, чон, шулугъар,
Эсклä авад идчкўв,
Насан ик ўлўгъäр
Номлхар бääхичн медчкўв.

Автор

Аратин зäрлг сонъсн
Адгъдж чон байрлв,
Бöркгър дуугъар сонъсн
Бат омгтагъар зарлв:

Чон

Би диг зуутав,
Басл äвртä хўвтäв,
Дурлсан зальгдг занътав
Данъгднь идх зöвтäв.

Автор

Урньдж арат босад
Ўктлäн инäдж байсад,

Арат

Ўўрмўд, тўрд гитн,
Ўнн насим медтн:
Тенъгриг делтрин чигäд,
Газриг альхн дўнъгäд,
Тиикд би гарчв,
Тегäд кедўтäгъäн мартджв.

Зара

Я, хääмнь, ичкевт...
Яарад зара уульв,
Цäс аратур хäлäчкäд,
Ца—цагъан хääльв.

Чон-Арат

Юмб? ягъвч? уульдв?

Автор

Ю, хäрўцхинь кўлäлдв,
Шууган акчмд танъхрв,
Шугшн зара анъхрв;

Зара

Угъян кӱӱкнлӓм ӓдл
Ут наста бӓӓджлмч,
Намаг тиигӓд бӓӓгхлӓ
Нӓӓрлӓд амрчана болгълч.

Арат

Тииклӓ тана зӧв,
Тосан эдлтн дурндан,
Чон мана хӱв
Чӧткрт одачн бӱрндӓн.

Автор

Тиигдж арат келчкӓд,
Тосиг зарагъур тӱлкв,
Тер саамдан гундчкад,
Тесдж ядхларн мӧлкв.

Чон

Ода би ӱкджӓнӓв,
Олснасн эс ӧгхлӓтн,
Генӓртӓ кевӓр харгънджанав,
Гесим бӓрдж хӓлӓтн.

Зара

Кӱрмгӓрнь ӓдл кей,
Ховдг, мекиг кӧй,
Кен негӓн ӧӧлӱлхшив,
Ховлдж ӓмтнд келӱлхшив.

Автор

Зара зӧвӓрнь хазад,
Залгъад нӧктдӓн кӱргв,
Элдв ӱниг ӱзӓд
Эднь ханлт ӧргв...
Хоосн хар чидлӓр
Холд оддж большгодж.
Алькнч мек, худлар
Амрсн тӧр кӱцшгодж.
Ухан аштнь гатлна,
Учр зӧвиг батлна,
Зӧрг орулдж чадна,
Зӧӧр—джиргъл делднӓ...
Кезӓнӓ нег цагт
Кеер шарлджна багт,
Эн гурвн ханьцдж
Эркн кевӓр таньлдж.

1957 дж.

Эрднин Бадм

СӒӒХЛӒ

Гурвн ӱӱлдвртӓ

Наад гаргъх улснь:

Бадм—Гаря — колхозин ахлач
Сӓӓхлӓ — колхозин фермин толгъач
Баснъ — тракторист
Булгън — саагъач
Нарн — тракторист, комсомолин комитетин сеглятр
Бадм — тракторист
Ҟанка — тракторист, залху
Сӑнцг — колхозник, залху
Джал — колхозник, урднь кулак йовсн кӱн
Цагъан — ӱкр саагъач (кулакин ӱгд орсн гергн)
Сара — ӱкр саагъач
Джиргъл кӧгшӓ, ӱкр саагъач
Ҟеемӓ — ӱкр саагъач
Сарнъ — малин эмч, байн кӱӱнӓ кӧвӱн бӓӓсмн
Муклӓ — колхозник, цагъана церг йовсн кӱн
Мандж — малч, оргъдул йовсн кӱн
Андреев — совхозин малин эмч
Очр — Ҟӧгшӓ, колохозник
Лидж — Ҟӧгшӓ, колхозник
Байчх — колхозниц
Эмгн — колхозниц
Заргъин ахлач
Ҟолхозникуд, колхозницнр, трактористнр

Наадн гарчах цагнь 1934—35 джил.

НЕГДГЧ ҮҮЛДВР

Негдгч гарц

Хотна домбрин дун гарна. Багъчуд наарлдж баана.

Джал — Зогсджа, бичӓ йов. Келсн ӱгӓн цугъарагъинь...
Цааран.

Муклӓ — Теднчн чамаг колхозд орхларн сӓн санатагъар орсн кӱн биш гинӓ. Дакад, урднь кӱ зардж йовсн...

Джал — Кишго... Мал асрсн амн тоста, кӱ асрсн...
Сӓӓхлӓг кӧвӱд тӱкрсн болхгов?

Муклӓ — Ӱнн. Дакад тӱгичнь ӧргцхӓнӓ... Зурагъан давулад кӱцӓдж гицхӓнӓ. (багъчуд шууглдад ордж ирцхӓнӓ).

Нарн — Кӧвуд, кӧвуд, хӓлӓтн. (Бадм, Церн хойр сокту болсн болад, ду дуулад Джал, Муклӓ хойр тал ордж ирӓд гекӓд мӧргӓд ду дулцхана).

Бадм, Церн — Мана «кӱндтӓ колхозникудт» халун менд (зогсцхана).

Джал — Сӓн кӧвӱд, эс болх юмар керг кенӓт. Ӱӱнӓ хӧӧн ямаран колхозникуд болдж гархмт?

Муклӓ — Колхозиннь нер бузрддж баанӓт, кӧдлмш кех кергтӓ.
Зурагъан давулдж кӱцӓхмн. Сӓӓхлӓг дуратн. (багъчуд гарч одна).

Муклӓ — Ӱзвч одаксиг. Цугъарн иим эднчн.

Джал — Эцкнь кӱ тевчнгӱ, джӧӧлн сетклтӓ, цар ӓдл кӧдлдг, хойр гарнь алтн кӱн билӓ.

Муклӓ — Кӧвӱнь эцкӓн дурадж уга.

Джал — Келдгинь ахрдулхв. Нӓ, чи йов, асхлад манад ир. (Муклӓ гарч одна. Сарнъг ордж ирнӓ).
Мендвт, Сарнъг. Сӓн кӱн санагъар гигъӓд, манагъур одий.
Эн кичг, дакад келӓн долагъад ирв. Ю кехӓн ухалх кергтӓ (гарч одна).

(Нарн, Бадм, Баснъ, Церн дӧрвн хоорндан маргълдсн ордж ирнӓ).

Нарн — Сӓӓхлӓчн сӓн кӱӱкн. Чи болхла кӱӱкдин ардас гӱӱхӓс онъгдан аргъ угач.

Баснъ — Кӱӱкдин ардас гӱӱдг болв чигн, кӧдлмшӓн сӓӓнӓнр кехмн.

Нарн — Гӱӱдгчн ик эсий? Кӧдлмшчн юмн болдж ӧгл уга эс баанӱ?
Сӓӓхлӓ, толгъагичн эргӱлӓд эс баанӱ?

Баснъ — Альд даргддж йовсн заргъч болхв? Чини Сӓӓлӓнчнь ноормас давулад кӱцӓхлӓ яяхмч?

Нарн — Кӱцӓгъӓд хӓлӓхнчн...

Бадм — Энчн Сääхлäд, кезäнäн саната, зуг Сääхлä зöв öгдг угадж.

Баснъ — Öгхш!.. би саната бääсн болхнь, Сääхлä зöв öгх билä.

Бадм — Ик саната юмч хääмнь. Терчн зовад «Баснъ альд бääнä, санад ӱкджäнäв» гинä. Чамас кöлтä кӱӱнä бääдл уга.

Церн — Зогсджа Бадм. Öцклдӱр Баснъ öдрин дуусн Сääхлäн ардас гӱӱв, тернь хäлäхäр чигн седсн уга...

Баснъ — Не, не, болгъа—эс гидж...

Бадм — (Баснъгиг дурагъад Цернд келнä) Не, не болгъа! Эс гидж... (инäлднä).

Церн, Баснъ, Булгън аашна.

Баснъ — Нанд йилгъл уга... таниг... (гарч одна).

Нарн — Авчатн эн комсомольцасн. (Булгън ордж ирнä. Цугъар эргäд мендлцхäнä. Нульмсан арчад хооран гарна. Нарн ööрдäд одна) Ягъвч, Булгън?

Булгън — Баснъ нааран ирсн угай?

Нарн — Ирлä, кöвӱд сäн гидгäр келцхäв. Зулад йовдж одв.

Чи Булгън, санагъан бичä зов. Сäн кöвӱд эс олдхий.

Булгън — Седклдчнь хандж анав... Ода яяхв. Худкт унад эс ӱкхнь... (Сääхлä ордж ирдж йовад, гӱӱдж йовсн Булгъниг ӱзäд ардаснь хääкрнä).

Сääхлä — Булгън!.. Зогсджа!..

(кöвӱд Сääхлäтä ардаснь гарч одна. Джал, Сарнъ хойр ордж ирäд аргъул кӱӱндцхäнä).

Сарнъ — Булгън, Сääхлä хойраг ноолдулдж ӱзнт, хоорндднь öшäркӱльтн. Манджла саг бääх кергтä. Кемр медгдäд одхла ях? Тана келсн; ӱкрäс икäр ӱс саадж авхла манд му болх гиснтн, сäн селвг. Мектä...

Äмтн иткх, зуг саг бääхмн. Та альд болв чигн хаджгър гидж келхмт. Муклагъар дамджулдж кӱцäхмн. Булгън худгт унхла сäн болх. Нöкд болдж öгхмн. Тер цагт Баснъд му нернь тусх биший. Сääхлäд чин сäн болх уга. Нä, болв. Манджиг иткдж болш уга. Саг бääтн.

(Кöшг буугдна).

Хойрдгч гарц

Колхозин малин хаша. Харнъгу сö. Мандж хашагъан арчсн бääнä.

Муклä — Ордж ирäд невчк бääджäгъäд Мандж!

Мандж — (ääчкäд) Аг!.. Кембч?

Муклä — Бив... бив.. Муклä.

Мандж — Цаг биш цагла ягъдж йовхмч? Ю хääдж ирвч?

Муклä — Чеедж бÿтäд, герт суудж болхш, газа серÿцхäр гарув.

Мандж — Пуф!.. икäр ääчквв. Генткн газр дорас гарч ирсн шулм кевтä ирвт. Ирäд, удан суудж бäнт?

Муклä — Кöдлдж бääхичнь хäлäдж суувв. Ода чигн чамд чидл дала кевтäмб.

Мандж — Кемр эн кевäр кöдлхлä чидл кÿрш уга. Ганцхн кÿÿнд чидл багъдад, бääнä. Кöдлдг улс цöн болад ора кÿртл ганцарн кöдлнäв. Кедÿ дакдж мана ахлачиг нöкд öгтн гидж сурув... хäрÿ уга. (гарарн алдлна).

Муклä — Нöкдäр ю кенäч? Чи ганцарн кÿцäдж бääнäлмч...

Харм болдж бääна чамаг. Насарчн авад хäлäхлä чини гарин кöдлмш биш. Чамд гигн кöдлмш кергтä. Кедÿ авнач?

Мандж — Кÿртнäл. Ööлдж бääхшв.

Муклä — Хööткäн ухалдж бääхшвч? Шавр уга усн уга, ноолдан уга джиргъл уга гидг ÿлгÿр эс меднч?

Мандж — Хööткäн ухалдг цаг уурч бääнä гидж келцхäнä...

Джиргъл öдр ирвäс улм ясрад, гегäтä герлтä болад йовна.

Муклä — Келцхäнä... келцхäнä гинäч... хот эс идсн такан зÿÿднднь зарм орна гидг билÿ. Тер мет би бас тиигдж ухалдж бääнäв... Гиигн болн икäр мöнъг олдг кöдлмш кергтä...

Мандж — Тигдж болдж öгдм биш.

Муклä — Би болхла тигдж болдм, тиим кöдлмш бääдгдж гидж сонъслав.

Мандж — Энчн ик балгъсдудт болх. Ик сургъульта, эрдмта äмтсд öгдг болхгов...

Муклä — (кÿцс келÿлл уга) Ик балгъсдудт болв чигн, энд, селäн газрт болв чигч кÿч—кöлсäн гаргъл уга ик мöнгъг олдж болмхн. Нä, Мандж, ÿгин ахрнь сäн, тöрин шулунь сäн гидг...

Мандж — (алнъ болад) ю келджäхмт?

Муклä — (генткн) Энÿг малин хот дотр кех кергтä. Чамд даалгъдж бääнäв... мä...

Мандж — (цурхрад) Би... би... Яхм гинäт?!.. нанд! медгдж бääхш.

Муклä — Хööннь медхч. Кÿцäхвч?

Мандж — Ю кехäр бääхмт?.. Äмтс дуудхв...

Муклä — Тагчг бääтн (шимлдäд) кемр серсäгъäд, гацад бääхлäчн.

Мандж — Йовтн гинäв...

Муклä — Ä тäср!.. Оргъдул...

Мандж — (чочад) Юн?

Муклä — 1926 джилä тана бандла болсн ноолданд милицин ахлач Дорджиг алсн бääнäлмт. Тер джилин намрар, тадн.

Хар газрт селькор, ахлач бääсн Сääхлäн эцгиг алсан мартчквч?

Мандж — (ääчкäд, Муклä тал гаран öргäд цокхан хääнä).

Муклä — (Пистул ÿзÿлäд) Зогъсджа!.. Сääхлäн эцг алсна хööн, сельсоветин герт тÿÿмр öгчкäд зулдж одсан бас мартвч?

Мандж — (öвдглäд) Буйн болтн, танас эрджäнäв... Бичä зоватн. Би кöгшн öвгмб... Би сäн дурар йовсн уга билäв, ÿгдäн орулцхала... Туула галу дахшнъг ÿлгÿртä юмн болсмн, тÿÿнäс наран арвн джил болв. Гаргъсн гемäн, кесн сäн кöдлмшäрн дарх санатав. Кен танд келв? Альдас та цугъарагъинь меддж аввт?

Муклä — Би хÿвдäн тана тускар медджäнäв. Кÿн дöнъгäр, шовун далвагар гидг. Бäртн танд... (монъг öгнä).

Зуг бичä марттн.

Мана чикн соньр, нÿдм бидн хурц, гармдн ут болдмн.

Медгдвÿ? Хäрнь тер... Манла сäн бääхлä, кöдлмшчнь кергтä юмн биш. Манъдур ним цагла харгъхмн...

Мана чикн соньр, нÿдм бидн хурц, гармдн ут болдмн.

Хäрнь тер... Келсн ÿг, керчсн модн гидг биший (гарч одна).

Мандж — Би... би...

(Кöшг буугдна).

Гурвдгч гарц.

Öрÿн öрлä. Ÿснä — тюсна ферм. Нохас хуцдж бääснь сонъсгдна. Сääхлäн бригад ÿкрäн сäадж бääнä. Тос цокдг сепаратор кöдлдж бääнä. Саагъачнр ÿс зööцхäнä. Кöдлмш кен бääдж ду дуулцхана.

Сäнцг — (толгъаднь суулгъ öлгäтä, хääкрсн бääна) ай... ай...

Кеемä — Ягъсн ичр уга кÿмчб? Äркин шил багъдсн кевтä, суулгъд толгъагъан орулдмч? (цокна).

Джиргъл — Цокцхатн кÿÿкд, иигäд... иигäд. Сääнäр... ÿс ягъдж хулхалдган медх.

Сäнцг — Болгъатн!.. айдджатн!.. альдагъар цокдж бääхмт. Эн кевäрн алчкхт... джööлн ормар цоктн (джööлн орман öгнä).

Сара — Бäрцхäтн кÿÿкд, эн меклäг худгт хайчкхмн.

Кеемä — Кÿÿкд, Сääхлä... (цугъар гÿÿлдäд орм — ормдан зогслдцхана. Сäнцг толгъагасн суулгъиг таргъдж авхла, бääсн бийнь цагъан ÿсн. Сääхлäг ÿзчкäд йовдж. одна).

Цагъан — Ягъад гÿÿлдцхäвт, ääцхäвт? Энтн ямаран кевäр кÿÿкдт зовлнъг ÿзÿлдж бääхинь медджäхт.

Кеемä — Хов зööхдäн басл дуртач, Цагъан. Киидäн ÿг бичä кел.

Сääхлäчн Баснъгиг хäлäч чигн санан уга. Энчнь Булгъниг

зогадж бääхш. Кӱӱнä толгъа деер бääсн öвс ӱзхäр, эврäннь толгъа деерк öвр ӱз гидг ӱлгӱр бичä гаргъич.

Сара — Аргъул кел (Сääхлä ордж ирнä).

Сääхлä — Юн болв, кӱӱкд? Сара, чини улан ӱкрчн эндр кедӱ литр öгвä?

Сара — Эндр. нег литр ӱлӱ öгв... 16...

Сääхлä — Сäн... цагъан-цоохр кедӱг öгв?

Сара — Öмнк кевтäн.

Сääхлä — Хäлäмдж тату болджана. Багъар ӱс öгх ӱкр биш билä.

Саадж бääсн ӱкрäн, хäлäдж, асрдж эс бääхлä, абх ӱсäн авч чадш угавдн. Ӱкр кедӱ ундасв гичн газр малтдж ӱс уудг уга-тиклä цаглань услх кергтä. (гарад йовна).

Цагъан — Сääхрдж йовхмб. Бийнь кӱӱнä залусла йовчкад, кегъäд уга бääдж кööрäд керг уга, кечкслä хööт бийд келäд йовх керг уга.

Джиргъл — Ичхнчнь, Цагъан хов зööхдäн. Сääхлäчн цагъан сектклтä кӱн. Чи бийнь ю келджäхäн ухалджахшч.. Сара, кӱцсн болха сäн болх билä. Нä, кӱӱкд, кен шулугъарчилäх. (Кöдлмш кен ду дулцхана. Барун бийäс Баснъ ордж ирнä. Сääхлäд докья öгнä. Сääхлä ӱзхш. Кӱлäнä. Сääхлä эргäд Баснъгиг ӱзнä. Йовхар седнä, Баснъ гараснь авна).

Сääхлä — Бичкä кöндä!..

Баснъ — Зогсдж бääхнчн... Сурджанав, хойр амн ӱг келсв...

Сääхлä — Чамла кӱндх керг угав.

Баснъ — Сääхлä, йовий. Чама угагъар бääдж чадш угав, би чамд дуртав.

Сääхлä — Эн кевäр, Булгънд бас келлäч. Келсн мартгддг уга, керчсн модн билрдг угаг меддговч? Кениг меклхäр бääхмч? Юн гидг залувч?! Нам залугин бääдл угалч, махлата малч.

Баснъ — Болгъатн! Келнд ясн бääхш. Келджä.. Келхлä, келнä зовлнъ, санхла чееджин зовлнъ, ода ягъ гинäч?

Сääхлä — Махлата малла äдл бääнäч... Тигчкäд дурна тускар кӱӱндхäр седнäч. Чи кӱӱнä сеткл меддвч? Булгънчнь чамд седклäрн дурлхший?

Баснъ — Кесндäн ӱкдг уга, келсндäн ӱкдг...

Булгънд дурта бишв, чамд дуртав, чамд!

Сääхлä — Булгънд дургович? Хäрнь, кӱӱнд дурлдж чадш угагъичн—сана бääлäв. Баснъ, сонъсич. Ода чигн кӱӱнä бääдлäн геегъäд угач. Санхнчн, юн кӱӱнä кöвумбч?

(хойурн зерглдäд сууна, аргъул кӱӱнднä).

Цагъан — Кӱӱкд, кӱӱкд, ӱзджäнт? Кен ховчв?.. бий аль тай? Хäлäхнтн. Хойурн кӱӱндж бääхинь ӱзджäнт?

(кӱӱкд, гергчӱд, Баснъ, Сääхлä хойр тал заалдад хоорндан шимлдäд бääцхäнä).

Сяахлä (хойурн босна) Терчн эк, эцк уга öнчнлм, толгъань эргäд яяхан меддж чадл уга бääнä. Ганцхкн дурлсн кӱнь чилмн. Ода чигн иткнä. Баснъ, санхчнь, ӱртäгъäн альдаран одх билä? Эврäннь гаргъсн, ӱрäн ягъад эс энкрлнäч? Уга! Иткджäхшв. Тиктлäн ичрäн барсн бишч. Кӱӱнä тöлä кӱн ичдг юм гаргъдж бääнäч. Йов Баснъ! Эвл, энкрл. Ю кедж бääхäн сäänäр ухал.

(эргäд йовна).

Цагъан — Хäлä, хäлä... гаран öгч бääхинь...

(Сäахлä кöдлмшдäн ирнä. Кӱӱкд орм — ормдан гӱӱлднä. Эс медсн болад бääцхäнä. Дорагъур шимлдäд инäлдцхäнä).

Кöвӱн — (Гӱӱдж ордж ирнä). Сäахлä, тохмта сäн гисн ӱкрм бидн ӱкдж оч!

Сäахлä — Юн ӱкр ӱкдж оч?.. кенä ӱкр?

Цагъан — Кӱӱкд, гергдӱд, тенъгр цокна гидг эн!.. Тохмта, сäн гисн ӱкр ӱкдж оч.

Сара — Худл болх. Гем уга, эрӱл бääсн ӱкр, генткн ӱкнä гидг юмб?

Кеемä — Малин эмч дуудхмн, ягъад ӱксинь олдж авх кергтä.

(цугъар шууглдна, онъ-онъгданар келцхäнä).

Сäахлä — Аргъулдтн! Ягъад хääкрлддж бääхмт? (гарч одна).

Джиргъл — (гарч йовад) Бурхн ääльдг... бурхн ääльдг... Ору орхла, гару гардг йумн болдж эс бääхий.

Муклä — (ордж ирнä) Иим хӱв уга йумн бäадв. (кӱӱкд эргӱлäд авчкнä).

Куука — Юн гидж саннат? Ягъад...

Муклä — Минигъäр болхла... йир меджäхшв... минигъäр, болхла сääнд му бичä ке — мартх уга, мууд сä бичä ке медх уга» гидг ӱлгӱр эс бäänӱ? Би келä билäв, ӱкриг иӽäр шавхдж саахм, биш гидж. Тигв чигн, эрк биш тӱн деерäс ӱкв гидж бäахшв... болв... зеткртä ӱкл... хäлäх... угав... (гарч одна):

Цагъан — Сонъсвт? ӱкрäс икäр ӱс саадж авхла тер. Чи, Сара, эврäннь ӱзмджтä кöдлмшäрн бичä кööр.

Сара — Терчн, шишлнъ ӱкрäс ӱс сааснас авн ӱкдж гидж келсн угалм.

Келхлäрн олн ӱкрмӱдäс негнь болх гигäд дӱнънäд келв. Дакад итклтäгäр келсн уга.

Цагъан — Иткл... иткл... ода яяхан меддж чадл уга бäänäт. Эс медх юмн уга! Ӱкрас икäр, ӱс саанавдн гилдäд бääдж мал ӱкäд чилдж бääна.

Кеемä — Болгъатн, ӱнн чигн болзго?..

Байчх — Гал уга газрас утан гардг уга, тиклä эрӱл мал ягъад ӱкнä? Ӱкр гемтä бääсн болхгов.

Цагъан — Чи юн дала юм медх билäч, нусан арчдж авхнчн...

Байчх — Ягъсмч?! Шулм орсн Солзго? Цугъаралань керлдäд бääх. Ганцарн дä дääлдж чадш угач.

Цагъан — Юн шулм? Чи кӱӱкн аман тат... би чамаг... (кӱӱкн тал хäкрäд ӱс авлдна).

Байчх — Кӱӱкд, нөкд болцхатн... шулм.. шулм... мä чамд!.. мä чамд!.. (цокна)

Сара — (Салгъад) Болх... Болх! ягъдж бääх улсвт? Салгъдж автн.

Цагъан — Чи кӱӱкн намас ӱзхч... зогсджа... би чамаг...

Сара — Зогстн аль угай?

Цагъан — Сääхлä бурута. Терчн ӱкрäс икäр ӱс авхмн гигäд ховшад бäädг билä.

Та гергд, кӱӱкд, цугъар медх йостат... Цугъараднь келхмн. Би келхв!

(Гарцхана)

(Оркестр гундлта айс татна. Кӱӱкд кӱӱнä дун сонъсгдна. Оркестр аргъул татад зогсна)

Булгън ду дуулсн ордж ирнä, дунь дурлсн көвӱнäннь туск болн, эврäннь дурна тускар дуулна.

Булгън — Ягъсн хату, зӱрктä, сеткл уга болсмб. Эх! Сääхлä... Сääхлä... äмд кӱ ӱзä бäädж седклчн зовхший? Баснъ, Баснъ,.. Залу, кӱн, эндӱ гаргъад оркср чигн бол... Мини ӱр Сääхлä, цугъараднь ӱлгӱр-ӱзмдж болад, эрдм, дасхдж бääх ухата кӱӱкн... Ягъад тиим хату зӱрктä болсмб?

Дурн... болв, бийнь намас ӱлӱгъäр дурта болх уга... уга... медгдж бääхш (уульна) медгджäхш... болв, Сääхлäд өөлдж бääнäв, буругинь тäвш угав. Баснъ, энкр мини Баснъ. сонъсхшийч? Бив!.. би, Булгън... Чини ӱрнä экньв!..

(Оркестр айс татна, Булгън дахад дуулна. Ду дулн Булгън аргул гарна).

Цагъан — (нег эмгнлä). Би чамд кесг келдж бääнäв. Энчнь мана ӱкрмӱдиг алн гидж бääнä. Муклä чикäр келв, ӱкрäс икäр ӱс авнавдн гилдäд... би хäрнь медä билäв, тедниг эс дахсм сäн болв, тегäд чигн мини саадж бääсн ӱкрмӱд менд бääнä.

Байн — Дäрк... Дäрк... кӱн кевтäгъäр эклäд бääхäр седдж бääсн цагла гентккн маниг алхар седдж бääнä.

Цагъан — Ӱнäн келсн кӱнд ӱкл уга. Орн, нутгд тос оруллдж өгнäв гилдцхäнä.

Байн — Юн чамд орн-нутг, бийм йосмб, мал ӱкӱлш угавдн. Цугъараднь, кӱӱкд улст тархагъад келх кергтä.

Цагъан — Йөв, йөвич. Би чигн йовнав. (гарцхана)

(Сääнцг болн Қанк хойр сокту, ду дуулсн ордж ирнä)

Сääнцг — Медджäнч? Трактор кӧдлтхä! Би кӧдлш угав. Гäргътä кӱн уга, Энчн гардх гергтä. Медджäнч? Оч хальмг äрк уухмн. Би меднäв, альд сäн хальмг äрк бääхинь...

Канк — Би... би... нанд юн керг. Манъдур гаргъчкла, нӧкӓдӯртнь талин газрт одад кӧдлхв... Би хӯвдӓн гурвн бочк ӓрк уухв. Альд ӓрк баӓнӓ гинӓч?

Сӓнцг — Худл. Гурвн бочк альдас уух билӓч?

— Канк — Юн!.. Чадш угач? Э... Чадш угав. Чик, хойриг эс уухий?

Сӓнцг — Хойриг чигн уудж чадш угач.

Канк — Тиклӓ негиг. Ягъв, усн угай? Э... уудж чадш угач... нег суулгъ уудж чадхв.

Сӓнцг — Уга. Чи уудж чадш угач. Би болхла уухв.

Канк — Юн? Би уудж чадш угай? Чи уудж чадхмч?

Сӓнцг — Минигъӓр болхла чи чигн, би чигн нег суулгъ уудж чадхвдн.

Канк — Нӓ, йовцхай, альдаран одий?

Сӓнцг — Муклӓнӯр...

Канк — Э, терчн кергтӓ кӯн. Мана наадж. Нӓ, йовий (гарч одна, гурвн кӯукд улс ордж ирнӓ).

1-гч — Гергн — Колхозин ӓмтсиг цугъаргъинь сергӓхмн. Дӧрвн тохмта ӯкр, хойр нег часин хоорнд ӯкдж оч. Энчн наадна керг биш.

2-гч — Гергн — Ахлачд одх кергтӓ.. Келхмн...

3-гч — Гергн — Ахлачд одад яяхмб?

Цугъаргъаснь эн кергт Сӓӓхлӓ гемтӓ, тӯӯг бурутхк кергтӓ.

1-гч Гергн — Ахлач тал одцхай, Сӓӓхлӓд ӳзӳлхвдн!..

(Кӧшг буугдна).

ХОЙРДГЧ ӲӲЛВДР

Дӧрвдгч гарц

Колхозин правлӓна ӧӧр бочкта усн бӓӓнӓ. Бочкин ӧмн Баснъ сууна.

Муклӓ — Э, кӯргн кӧвӳн... Гейӯрджӓхмт?..

Баснъ — Давад гар царан.

Муклӓ — Хӓрнь, иим мӧдрӳн кӯн дурлхмн биш гидж сана бӓӓлӓв. Терчнь онъгдан кӧвӳ олад авчкдж биший...

Баснъ — Кениг!?.

Муклӓ — А — а, ода кӯртл медӓд угавч? Номгън джӧӧлн, сӓн кӧвӳн. Седкл алдад оркдж болхмн...

Басанъ — Келхнчн ода, кемб?

Муклӓ — Э, э, кӧӧрк. Хӓӓрн кӧвӳн. Кӯукинь булагъад оркджий?

Басанъ — Юн дала ӳг келӓд бӓӓнӓч? Юн кӧвӳмб терчнь?

(Босхата бӓӓсн тергнӓ чиргӳлиг доргшан буулгъад газр цокна)

Муклӓ — Чидлӓн ӓрвлн бӓ... совхозин малин эмэлӓ харгъсн цагтчн кергтӓ болх.

Андреевичиг таньдг болхговч?

Баснъ — Андреев?..

Муклä — Э.. Ягъна?..

Баснъ — (тӯшдж зогсджасн бочкин бöглäг сугълдж авна) Би тӯӯг...

Муклä — Эй! ус асхнач.

Муклä — Кенд кергтäвч хäмнь... Би чигн цагтан баахн кöвӯн билäв, зуг чамла адль ним ноосн сундж биш.

Баснъ — Ӯзгдл уга од!

Муклä — Ягъна, гунддженч? Хääкрхäс онъдан аргъ угалм чамд.

Баснъ — Ю — юн.. аргъ уга?.. (колхозникуд шуугад ирдж йовцхана)

Цагъан — Би келä билӯв, Ӯкриг шавхдж саахм биш гидж. Сонъссн угалм? Ода ю келнäт?

1-гч Гергн — Энчн Сääхлäн ааль.

2-гч Гергн — Ганц-модн галд öр болдго. Сääнд тоолгдхар седäд... зӯткäд йовдг билä.

3-гч Гергн — Юн дала ӯг келдмб? Ахлачиг öгтн!

2-гч Гергн — Сääхлä аашна. (Сääхлä ордж ирнä)

Гергдюд — Ор, ор... Ода орх нӯкн уга, одх газр уга ӯлдвч. Келдж öг.

Цагъан — (инäгъäд) Цагъан цоохр эндр кедӯ литр öгвä?

3-гч Гергн — Сääнäр саадж, икäр ӯс авбч?

1-гч Гергн — Ноорман кӯцäвч?

Сääхлä — Олн ӯгин цöнь сäн, цöн ӯгин товчтань сäн гидг. Юн болдж одв?

Гергдӯд — Юн болх билä, эдлх кишгäн эдльдж чадджахшвдн. Чамас кöлтä малмуд ӯкäд чилн гиджäнä.

Сääхлä — Аргъулдтн! Хääкрсäрн бичä эрдм-бардм кетн. Хääкрсäр керг кӯцшгог меднäт.

3-гч Гергн — Ягъад ним му йовдл гаргъсмб?

Гергдӯд — Харӯгъинь öг. Харӯгъинь!

Сääхлä — Бий?!.

2-гч Гергн — Эн олн äмтнд харӯгинь öг (Сääхлä, адгъсн, колхозин парвланд орна. Гергдӯд ардаснь дахлдна. Муклä, Канк, Сäнцг гурвн ордж ирнä)

Муклä — (шимльдäд) Таанр бичä ääцхäтн. Энтн Цагнь минь ода. Сонъгсдж бäänт? Эдн чнь цӯӯглдäд керлддж бäänä. Милицихн, колхозникуд биисньалцхадж гидж хääх. Нä зöрглтн. Таанр хойр кӯн бäнлмн. Терчн ганцарн, ора болхла...

(öвгд ордж ирнä, Очр, Лидж. Тедниг ордж йовсинь ӯзчкäд, Муклä тагчг болдж одн гарч одна. Наадк хойрнь нег негäн теврлдсн ишкрäд дуулад гарч одна).

Очр — Дäрк, дäрк! Кедӯ джил газр дер бäänäв, ним йовдл ӯзäд угав. Нег сö дални ӯкр, дöчн нääмн тугъл ӯкнä гидг, дегäд хату ӯӯл (öвгнä öмн генткн Сарнъ гарч ирнä).

С а р н ъ — Биистн гемтäт.

Л и д ж — Буру йовдлиг зöвäр тäалхлä сäн болх. Би ямаран гем гаргъсн болдж гарчанав?

С а р н ъ — Минь ода ӱксн ӱкрмӱдиг öвгн хäлäгъäд ирӱв. Гарар тугълмуд асрдгиг, дакад хальмг ӱкрмӱдиг шавхдж саадгинь урулх кергтä. Тугълмуд ӱсн уга болсн учрар ӱкäд чильджäцхäнä. Таанр öвгдӱд иим йовдл ӱзä бääдж, äгъäд, мал ӱкӱлäд бääнäт?

(колхозин правлäнäс ахлач, Сäахлä болн колхозникуд гарч ирнä).

А х л а ч — Тадн öнъгäр шуугдж бääнäт. Айстан кӱ гемшäдж болш уга. Эн тоотитн шӱӱгъäд шалх кергтä. Кен бурутагъинь олдж авхмн. Сарнъ, медвч!

С а р н ъ — Бидн öвгдӱдлä кӱӱнддж бääнäвдн. Минигъäр болхла Хальмг ӱкриг, шавхдж саадж болш уга, тугълмуддньӱсн ӱлддж бääхш.

Г е р г д ӱ д — Сонъсвт? Маниг болхла икäр, шавхад саатн гидг билä.

Ц а г ъ а н — Сäахлä, нанд залхугъин нер öгäд, олн äмтнä чирäд ичäлä.

О ч р — (гаран öргнä, цугъар тагчг болдж одна).

Мини ööр бääдг нег залӱ билä... Лидж, чи меддг болхмч... Сääнь орнд тöртхä, дегäд сäн, ухата, болгъамджта залу билä... Тӱӱнä ӱкрнь болхла, мана ӱкрäс гурвн холван ӱлӱ ӱс öгдг билä.

Терчн ӱкрäн, бас манла äдл сääнäр хäлäдж асрдг билä, тугълднь ӱсн кӱртдг билä, мал ӱкнä гисиг меддго билä. Эн ӱлгӱр биш, минигъäр болхла, кӱӱнä хäлäврт бääнä. Ягъад нег сö цугар ӱкäд одв? Талдан нег гемäр ӱксн болх, эс гидж кӱн хор öгчкв.

Л и д ж — Очр, лавта чик ӱг келвт.

С ä ä х л ä — (Очр тал гӱӱдж одад). Очр... йоста чик ӱг келвт. (олн äмт хäлäчкäд) эн талин гемäр ӱкджäнä. Кӱн хор öгсн болх. Совхозин эмч дуудух кергтä.

С ä н ц г — (олн дундас) Худл келджäнä!

К а н к — Сäахлä гемтä, Сäахлä. Цокцхатн (цугъар Сäахлäг цокхар ööрдлднä, Лидж, Очр, Джиргъл гурвн хахцухана).

Д ж и р г ъ л — Ягъджах улсвт?! Кӱ цокх йосн бääдв?

А л х а ч — Ӱӱрмӱд! Ягъджанат?! Кӱ цокх йосн уга. Йöрäлин экн тосн, харалин экн цусн — гидгиг мартчквт? эс болх ӱг келäд керг уга. Негинь олхвдн. Кемр Сäахлä бурута болхла заргъла харгъулхвдн. Ода деерäн Сäахлäг муутхдж чадш угавдн. Сäахлäн кесн ачнь ик, тӱӱг мартхм биш. Олн колхозникуд медä бäах.

С ä ä х л ä — Энтн хов! Тадниг меклджäнä! Йоснла харгъх улснь ягъад болв чигн олдж авх кергтä... Таанр... (комсомольцнр гӱӱлддж ордж ирцхäнä).

Нарн — Ахлач! Ягъдж бääхмт? Ягъад ода кÿртл кöдлмштäн эс оч бääхмт? Ўкрäн саадж газаран гаргх кергтä.

1-ч Гергн — Дакдж ўкр сааш угавдн!

Сарнъ — Кÿукд, гергд! ягъдж бääх улсвт?! саах кергтä. Сääхлäн сурсар биш...

Сäнцг — Дакдж сааш угавдн. Ўкрмÿдиг амрах кергтä.

Бадм — (Бадм — Сäнцгиг килгинь захас авад сцен дунд авч ирнä) Кениг сонъсдж бääх улсвт? Эн äркнч, залугий? Эн келдж эс бääнÿ, ўкр саадж болш уга гидж? Келдж ас, кен чамаг дасхв? (Сäнцкиг цокна). Кен? (Нарн, комсомольцнр, Бадмиг бäрäд зогсана).

Нарн — Бадм, Бадма! Гäрглджäнч? Айсдан кÿ цокад бääх. Заргъинь цокдж кедм биш.

Бадм — (Махлагъарн газр цокад). Меддгнь лавта. Ягъад ўкрмÿд ўкджäхинь, келÿлдж авхмн. Тäвчктн намаг (Сäнцгт). Би чамас äмичнь сугълдж авхв. Келнч аль угай?

(Канк булгна, Сääнцг уульна).

Сäнцг — Би меддж бääхшв.

Сарнъ — Бичä кöндäтн, тер ю медх билä. (совхозин эмч Андреев болн НКВД-ин сотрудник ордж ирнä).

Андреев — Менд бääцхäнт, ўўрмÿд!

Сääхлä — Ўр Андреев!

Басанъ — (ўўмäд) одакин келсн чик болдж.

Ахлач — Мендвт ўр Андреев. Таниг сурджанав, Сарнъта хоюрн эн гарсн йовдлин негинь олдж öгит. (Олн äмтн шууглдад цугъар гарна).

Сарнъ — Ода яяхв, ю кехв?

Муклä — Бичкн кÿукд бишч, биичнь меддж бääхговч. (Баснъ, яяхан меддж чадад, гарч одна. Канк ордж ирнä. Муклä докья öгад бий талан дуудна).

Муклä — Ардаснь од... Одад келхмч, терчнь одакиг ўзхдäн дурго болдж одв. (гарад гÿўнä).

(Кöшг буугдна).

Тавдгч гарц

Тег. Холд ду дўулсн сонъсгдна. Булгън дуулна. Баснъ адгъсн ордж ирнä. Ардаснь Канк, Баснъгиг дуудад зогсана.

Канк — Би бас, чамла äдл хўв угав. Бидн хойр нег-негäн эс медлцхий. Кÿн ахта, девл захта гигäд, мä чамд тäмк, татнч? (Баснъ тäмкинь авна. Дакад бäджäгъäд Баснъгин гарт утх бäрÿлнä. Баснъ утхинь атхад авна).

Баснъ — Чи... кен чамаг илгäв? Кÿўнд нўк бичä малт, эврäн уннач. А, а... медджäнäв... Муклä... ода нанд цугъар медгдджäнä (Канкиг газр деер тÿлкäд унъгъачкад гÿгъäд одна. Муклä ордж ирнä. Канк ўг келхäр седнä, Муклä келÿлхш).

Муклä — Медджäнäв. Цугъарагинь сонъгсув. (газрас утх

өргдж авад Баснъгин ардас гарад йовна). Эвräнnь кергäн кӯцäтн. (Сценä кулисин ард ӯкджäх Баснъгин дун гарна. Сцен дерäгъӯр чонин бäädльтäгäр Мукла йовна. Уга болдж одна. Булгън ду дуулад ирнä. Баснъ тал йовна. Дуулсн дун зогсад, хääкрсн уулльгън сонъсгдна. (Кöшг секгднä) Тугълин хашан ӯӯдн секäта. Сарин герл хашан ӯӯдäр ордг хаалгъиг герлтӯлäд бääнä. Канк такчгар ирäд толгъа ташрлад кевтнä. Öөрхнд бääсн гермӯдт нохас хуцснь сонъсгдна. Сääхлä ордж ирнä. Толгъа ташрлдж кевтсн Канк генткн гарч ирäд нургъарнь утхаршаана.

Сääхлä — Канък. Канъ... (Канък дакад нег шаачкад бултдж одна).

(Оркестр айс татна. Сääхлä босхан хääнä, чадхш. Цуг бääсн чидлäн гаргъад тугълин хаша тал мöлкнä. Музык зогсна. Ишкрсн сонъсгдна. Муклä, Мандж хойр гарч ирнä).

Мандж — Кемр Андреев малмудиг хор öгäд альдж гихлä яхмч?

Муклä — Терчнь медäд уга. (гарч одцхана).

Сääхлä — (ӯӯдн тал мöлкнä. Кӯн угаг лавта меддж авчкад, гер тал мöлкнä. Ӯгнь äрä сонъсгдна). Эрт... Канк. Кӯрч авхла болх билä.

(Кöшг буугдна).

ГУРВДГЧ ӮӮЛДВР

Зургъадгч гарц.

Колхозин байр. Нäр кехäр бельдвр кеджäцхäнä. Багъчуд нäр гаргъсн, шуугълджана.

Джиргъл — Нааран, нааран тäвцхäтн. Джомбагъас онъгдан цä уухшв, Джорагас онъгдан мöр унхшв. (инäлднä. Кӯӯкд эрглдäд, инäлдäд биилллднä, ахлач ордж ирнä).

Ахлач — Сäн, сäн... ода байрлдж болхмн. Сääхлäн тускар «Правда» газет барлдж, зургинь хäлäхнтн.

Джиргъл — Ӯзӯлхнтн. (кӯкд ахлачиг ааргълад авчкна).

Саара — Мел бийäрн. Сääхн гарсмб.

Джиргъл — Öнчн кӯн дууч, угата кӯн — туульч гидж келдг. Ода мана Сääхлä туудждорд ордж йовна. Кишгтä... (Саара, Кеемä хойр газетиг гарасьнь татдж авад зулцхана).

Кеемä — Ӯзӯлхнтн манд, сääнäр хäлäдж авсвдн.

Джиргъл — Сääхлäг... Цагъаниг...

Саара — Кӯӯкд, хäлäгъит, Цагъан дегäд байрлчкад уульджана.

Ахлач — (Би дун зогсна) Цагъантн сäн кӯӯкд кӯн. Сургъуль уга кӯн сохрас дор гидг, тер мет Цагъан «сохр», ягъдж дäврсинь санлт. Ӯнäн келсн кӯнд ӯкл уга.

Джиргъл — Ӱгäс ӱг гардг, моднас зоргъсн гардг, давдж одсн кергиг бичä сергäгäд бääтн. Иим байрта цагла, кишгосин нер бичä сергäтн.

Комсомолец — Джиргъл, чик ӱг келвт. Теднä ӱкäр деер шарлджн ургъх, олн äмтн теднä нердинь мартх.

Ахлач — Ишклнъгиг идхлä шӱлсн гарна, иньгиг сонъсхла нульмсн гарна гидг, тер мет Цагъан, Сääхлäг санчкад нульмс гаргъдж бääхмч? Олиг дахсн кӱн эндӱрдг уга. Тӱӱг медхшийч?

Джиргъл — Кӱӱкд, кӱӱкд, Сääхлäн ирх цагнь öрддж йовна. Шулудцхатн, оратдж отхвдн. (цугъар шулурхцхана. Очр, Лидж хойр ду дулсн ордж ирцхäнä).

Джиргъл — Хäлäгъит мана öвгдӱдиг.

Очр — Байрлл уга ягъ гинäч. Бидн эврäннь гарарн öсклäлм тӱӱг. Мана гаргъсн ӱрнлä äдл терчнь.

Ахлач — (газет öгнä) Бäртн, хäлäтн.

Лидж — Сääхлä!

Очр — Хӱвтä кӱӱкн (Нарн гӱӱдж ордж ирнä).

Нарн — Ахлач. Йир сäн болвш. Цугтан бääджт. Та эдниг бичä тäвтн. Би одад кöвӱд, кӱӱкд авад ирсв, тадн хäлäгъäд, шинджлäд, сäн муугъинь йилгъдж öгтн. Сääхлä ирхлä ичртä юмн бичä болтха.

Ахлач — Дурнтн, дурнтн. (Нарн гӱӱгъäд гарч одна). Та кöкшä Очр, багъчудас ард ӱльдхн угат гидж санджанав!.. Эрдмäн ӱзӱлтн. (багъчуд ордж ирнä).

Нарн — Эклджäнäвдн. Сääхлä ордж ирхлä йöрäх кергтä, ӱгинь меддж автн, «Ленинä орденар ачлгсдн Сääхлäд эркн халун менд». Нä келäд дасдж авцхатн. (гарарн дайлна, мугъар келгднä, öвгдӱд инäнä). Ай, ай, ай ямаран ичквтä. Та кöкшä Очр айстан инäдж бääнäт. Нä, манахс, сääнäр (сäнäр келгднä). Ода би Сääхлäд нерäдсн шӱлгäн умшсв. (öвгдӱдт тасгдна). Ода эн дууг дуулий?

Очр — Айснь ямарамб?

Нарн — Айсинь гаргъсн кӱн бийнь дуулдж öгх. Кӱн ахта, девл захта гигäд Лидж ӱг öгий.

Багъчуд — Кöкшä Лидж таниг сурджанавдн...

Лидж — Эн дууна айсиг Сääхлäд нерäдлäв (хоолан ясад аргъул дулна).

Саара — Дегäд сäн, бахмджта дундж.

Джиргъл — Энлхн öвгн.

Нарн — Нä, дакад нег (цугъар дуулна).

Лидж — (Кӱтц дулул уга) Хаджгър. Сääнäр, болгъамджтагъар сонъстн. (дакад дуулна, багъчуд дахад дуулна). Лидж öвгдӱд тал хäрӱ одад сууна.

Ахлач — Мана дуудулсн гиичнр ирх болдж йовна. (машина гудокин дун гарна, цугъар бослдад эргäд бӱслäд авчкна). Эн бишв. Сäн кӱн санагъар гигäд, дигтä цаглань ирвт. Минь ода тана тускар келдж бääлäв.

Андреев — Мана нег хальмгин ӱлгӱр бääдм, гӱрсн деес

тäслхд хату, гурвн кӯ диилхд хату. Олн бöк. Бидн оларн хортиг диилвшвдн.

Цагъан — Цугъарагъснь икнь... (альм таарадж öгнä). Цугъарагъаснь танд ханджанав. Сохр бääджв, кесг дакдж бӯдрвв. Сургъулин ашнь тосн, харнгъугин ашнь цусн гигäд, Баснъган алад орквшвдн. Ода чигн ӱзснäс ӱзäд угань ик. Та болхла, эн харнъгу сööг, герлтä сääхн öдрт хӱврӱлвт. Хасн сумн хäру ирдго, тер мет, би гаргъсн гемäн медӱв. Дакдж давтшгов. Ода намаг Муклä, Джал, Сарнъгла äдл äмтс, гахульдан торгъадж чадшго. (Заргъин ахлачур эргäд).

Та, заргъин ахлач, дегäд сääнäр кергинь хäлäгъäд, чик шиидвринь гаргъвт. Генткн ухандугаюмн. Тенд öшäтн, ода би медӱв. Би гäрг. Булгъниг иткл уга... (уульна).

Таанр!.. буругъим тäвдж öгтн. Заргъ болад нег джил болв... Минь ода, танд, нег джил ухалсн ухагъан келджäнäв. Нарн, нääрäн ӱзӱлич.

Ахлач — (Домбр цокна, босад биилнä, Андреевиг дуудна). Биилтн, биилтн (биилдж бääсн äмтс тал Андрсев одна).

(Бичкн кöвӱн ордж ирнä).

Кöвӱн — Аашна, аашцхана! (Сääхлä ордж ирнä).

Комсомольцнр — Ленинä орденар ачлгдсн Сääхлäд, эркн халун менд! (цугъар босад давтлдна. Босад тосна).

Ахлач — Цугтагъитн сурджанав (сууцхана). Нä сöнъгäн öргцхäтн, ончта сääхн джиргъл öгсн энъкр Лениниг йöрäгъäд, эн сöнъгäн öргий. (Ленина туск ду дуулна).

Хойрдгч сöнъгäн, мана колхозин нер турулсн кӱӱна тöлä.

Цöн кӱн — Сääхлäн тöлä!

Ахлач — Мел чик. Сääхлäн тöлä öргий! (Цугъар ууцхана. Комсомольцнр Сääхлäд нерäдсн дӱӱгъан дулна).

Ахлач — Айдж бääтн. Сääхлä нег цöн ӱг келхäр бäänä. (Цугъар тагчг. Тӱӱг сонъгсна).

Сääхлä — (босад келнä) Эгчнр, дӱӱнр! Эцгнр болн экнр! Энъкр ӱӱрмӱд! Минь... таниг ӱзсндäн ик гидгäр байрлдж бäänäв. Байртä, Джиргълтä, ни-нииццнъгӱ бääсндтн икäр байрлджанав. Москвад, Партин болн Правительствин гардачнрла кӱӱнджäгъäд таанр цугъар ухандм орад, цугтан мини öөр бääсн болад бääцхäвт. Ах йосна гардачнр, мана колхозиг дегäд сääнäр таасв.

Джиргъл — Цааранднь,— царан... ю ӱзсäн, сонъссан кел.

Сääхлä — Ӱзсн, сонъссан öдртäн келдж чиладж болшуга. Зӱӱднд ӱзгдäд угагъан ӱзвв. Болв ӱзснäс, ӱзäд угань ик.

Кемä — Сääхлä, Москвад мана малас олн машид бäänä гидг билӱ? ӱнний?

Сääхлä — Ӱнн. Эн хöрн джилин эргцд Советин йосн тууджд орад уга, ик диилвpмӱдтä болв. Ӱӱрмӱд, Ах Правительств мана колхозд нерäддж нег маши öгвä, дакад олн — зӱсн белг илгäв. Дегäд байрлчкад ӱг келдж болл уга бäänä.

Хальмгин ӱлгӱр бääдг «Мал иктä кӱн ах байн» гидг, ода болхла мал иктä колхоз, орн нутгтан ах байн. Мана колхозин диилвр олна чидлäр кегдсн, «Хоорндан ни уга болхла — шавр шивä, ниитä болхла тӧмр шивä» гидж келдг мет, эвäр кӧдлдж, оларн ниицнъгӱ болхмн. Дääсн дер дорас гардг, бийäн саглдж бääхмн. Эврäннь Тӧрскäн харсхд белн болцхай. (Альх ташлдна).

Ахлач — Колхозникуд, тӱрд гиджäтн. Мана кӧкшä цӧӧкн ӱг келхäр бääнä.

Очр — Сääхлä зӧвтä ӱг келв. Залхугин герт тӱлан уга, зальгдгин герт хот уга гидж хальмгин ӱлгӱр бääдмн. Залхугъар кӧдлсн болхла иим ик байр кедж, джиргъш уга билäвдн. Би эндр ик байрта бääнäв. Наснаннь туршарт иим джиргъл ӱзäд угав. Сääхлäн ӧрчд бääсн Ленинä орден ӱзäд бääхнь насм багърсн болад бääнä. Сääхн джиргъл ӧгсн, мана кӧгшн аав Ленинä сургъмдж алтн делкäг бутäх болтха!

Булгън — (Ӱрäн гартан бäрн). Мини ӱр Сääхлä, Ленинä орденар ачлгдснд би икäр байрлдж бääнäв. Чи Сääхлä, орн нутгтан кӱндтä кӱн болвч. Энчнь мана колхозин ик байр. Мини кӱӱкн. (кӱӱкäн ӧргäд). Чамаг дуратха!

Сääхлä — Тӱӱнäс ӱлӱ Сääхн болх. Кӱн дӧнъгäр, шовун далвагарн гидг, чини кӱӱкн олн мана чидлäр йоста сäн джиргъл ӱзх. (кӱӱкиг ӱмснä).

Ахлач — Нä, ода нääрäн эклцхäй. (ӧвгдӱдиг келнä). Та кӧкшäс кезäнък багъан ӱзӱлцхäтн.

Комсомолец — Мана кӱндтä комсомольцнр эрдмäн ӱзӱлхäр бääцхäнä.

Цугъар — Сурджанавдн, эрджäнäвдн. (Очр, Лидж хойр биилнä).

Лидж — Чи Очр, зогсджа. Чини ормд, Джиргъл бидн хойр билчксвдн.

Очр — Биилтн, биилтн. Кезанъкäн гаргъад, сääнар биилтн. (гарма татна. Ахр ду дуулна).

Лидж — Тäнäд уга цагт
Темäн мӧрн хойр
Тäнäд ӱзäд оркла
Танъна зусн хойр.

Джиргъл — Ӱзäд танад уга цагт
Ӱкр мӧрн хойрла,
Ӱзлцäд таньлдад оркла
Ӱзм шикр хойрла.

Лидж — Иджлäн ӱзäд танъхла
Инъгäн ӱзсн болна,
Иджлäсн салад одхла
Иньгм сангдад бääнä.

Джиргъл — Ишклнъ шӯрмг идхлä
Шӯлсн гардг билä,
Иньгäн санад оркла
Нульмсн гардг билä.

(Цугъар инäлдäд, шуутлдад бääнä).

Нарн — Колхозникуд, бидн олн улс биилдг би белдлāвдн, таанриг манла биилтхä гидж сурджанавдн. (Би биилнä).

Очр — Мана байрта джиргълин, мандлсн герлтä нарна толь, кӯн болгъна булъглсн зӯркнд бääдг. Оньдин мандлдж, кӯмнä джиргъл токтадж бääх Коммуна Парть...

Цугъар — Коммуна парть...

Кöшг буугдна.

ГАРГ

Халх

Нўр ўг 4

ШЎЛГЎД БОЛН ПОЭМС

Хальмг мөртӓ цергчнрин дун 9
Тавн уулин белднь 10
Арнзл кўлгўдӓн тохий 11
Аштаб полк 12

Колян Сандж
Бригадир (п о э м) 13

Сӓн-Белгин Хаср
Асхрсн, асхрсн дуд 18
Нарт делкӓн нерн 19
Ик газрин зўркн —
Парть ӓмн зўркм 20
Өндр нарн —

Дендӓн Айс
Теегин ўрн (п о э м ӓ с) 21

Леджнӓ Церн
Ленинӓ туск дун 26
Ӓмӓн ӓрвлл уга 27
Ухам тусад урснала —
Уулин кўўкнд —
Таньлдхар чамта седлӓв 28
Керм дотр 30
Марха 30
Төрсн газр 31

Джимбин Бембӓ
Элстӓн хӓӓсн бичг 32
Хойр теерм 33
Шин гер 34

Нарман Морхадж
Алтн гасн (п о э м ӓ с) 35

Джимбин Бадм
Нўўдлӓ (д у н) 42

Көктӓн Эльдӓ
Дурна булг 43
Ээлӓ 51
Хөөчнр —
Ээлждӓн 52
Булгъна ўкл —
Менд гов 53
Андгъар 54

Халх

Көглтин Дава
Дурн болн дӓн (п о э м) 56

Буханка Бадм
Комсомол 68

Дорджин Баснъ
Босха, хӓӓмнь, Босха (п о э м) 69

Балакан Алексей
Ленин 72
Мендвч —
Днепр голин көвӓд 73
Темӓн —
Хойр иньгин хўв —
Сӓӓхн асхн 74

Сангъджин Бося
Ачта Ленин 75
Ўрндӓн —
Иньгин седкл 75

Байдин Санджара
Ўрнӓ кўцл 77
Мана менд —
Зюркнӓ заль 78
Теегин зўркн 79
Дурн—седкл —

ПОВЕСТЬС БОЛН КЕЛВРМЎД

А. Амур-Санан
Ленин („Мудрешкин сын" гидг дегтрӓс) 83

Манджин Нимгр
Хортн 88
Ик герин бичкн эзн 92
Хойр эмгнӓ кўр 95

Баснгъа Баатр
Өнъгрсн цагин ўнн (п о в е с т ӓ с) 98

Инджин Лидж
Бөк 113
Дурна тууджас 115
Булг 119

Халх

Эрнджанӓ Константин
Дууч шар хööч (повестӓс) 123

Бадмин Дулахн
Худг 144

Лиджин Эрнцн
Цагъан мöнъгн цöгц 154

Байдин Санджара
Кермӓшин зӯӯдн 150

Халх

ОЧЕ КС

Сян-Белгин Хаср
Экин байр 163
Эгл улс 167

Балакан Алексей
Темиров Лидж 175

ПЬЕСМӰД

Хоньна Михаил
Арат, Зара, болн Чонин ханьцлгън 183

Эрднин Бадм
Сӓӓхлӓ 190

ТЕЕГИН ГЕРЛ
Хальмг урн ӱгин альманах

Редакционн коллегнь:
Джимбин Бембӓ (редакторнь): Инджин Лидж, Кöктӓн Эльдӓ (сеглӓтрнь), Кöглтин Дава, Липкин Семен, Нарман Морхадж болн проф. Б. К. Пашков.

„СВЕТ В СТЕПИ“
Литературно-художественный альманах, на калмыцком языке

Редакционная коллегия:
Б. А. Джимбинов (редактор), Л. О. Инджиев, Э. М. Кектеев (ответ. секретарь), Д. Н. Кугультинов, С. И. Липкин, М. Н. Нармаев и проф. Б. К. Пашков.

Ответственные за выпуск Л. С. Сангаев и У. У. Очиров.
Оформление художника А. А. Новикова
Техн. редактор Я. Ф. Гай аш.

Калмыцкое книжное издательство, г. Элиста.

Сдано в набор 7.X-57 г. Подписано в печать 28.X-57 г.
Авт. лист 12,64. Уч.-изд. лист. 13,5. Печатн. лист. 13. Бумажн. лист 6,5.
Бумага 60x92 1/16. Тираж 4000 экз. Заказ № 4734. ВГ08712.
Цена 6 руб.

Краевая типография, г. Ставрополь н/К, ул. Артема № 18

Цена 6 руб.

Уннь 6 арсл.